

ВІСНИК

СТУДЕНТСЬКОГО
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

Випуск 14

2016

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ВІСНИК

*студентського
наукового товариства*

Випуск 14

**Збірник наукових праць студентів,
магістрантів та аспірантів**

Ніжин
2016

УДК 378.0001-057.87
ББК 74.58.268я43
В53

**ВІСНИК
студентського наукового товариства**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 4 від 10.12.2015 р.

Редакційна колегія:

доктор фізико-математичних наук, професор *Мельничук О. В.*,
доктор філологічних наук, професор *Самойленко Г. В.*,
кандидат біологічних наук, професор *Марисова І. В.*,
доктор педагогічних наук, професор *Ростовський О. Я.*,
кандидат психологічних наук, професор *Папуча М. В.*,
кандидат історичних наук, доцент *Мицик Л. М.*

Відповідальний редактор: доктор фізико-математичних наук,
професор *Мельничук О. В.*

Упорядник: *Бугаєць Н. О.*

Комп'ютерна верстка, макетування: *Приходько Н. О.*

В53 **Вісник** студентського наукового товариства : збірник наукових праць студентів / за
заг. ред. О. В. Мельничука. – Вип. 14. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – 177 с.

*Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат,
власних назв, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.*

Адреса редакційної колегії:

**вул. Кропив'янського, 2,
м. Ніжин Чернігівської обл.
Україна, 16600**

Підписано до друку 14.03.2016 р.
Гарнітура Arial
Замовлення № 226

Формат 60x84/8
Обл.-вид. арк. 16,52
Ум друк. арк. 20,57

Папір офсетний
Електронне видання

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

УДК 379.85:726](477)

ОЦІНКА ПОШИРЕННЯ РЕЛІГІЙНО-ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ (на прикладі християнських об'єктів паломництва)

Башинська О. В., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: ст. викл. **Бездухов О. А.**, кафедра географії

За визначенням А.Ю.Александрової – фахівця в галузі туризму, *туризм* є сукупність відносин і явищ, які виникають під час переміщення та перебування людей в місцях, відмінних від їх постійного місця проживання та роботи [1].

Під *релігійним туризмом* слід розуміти види діяльності, пов'язані з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичного для них середовища.

За визначенням О.О.Бейдика: "*релігійний туризм* – це різновид туризму пов'язаний з регулярним відвідуванням "святих місць" і релігійних центрів". Інакше такий вид подорожей можна назвати паломництвом – мандрюванням віруючих до "святих місць" в надії на їх надприродну силу та допомогу. Назва цього явища походить від звичаю віруючих приносити з Палестини пальмову гілку (пальма – паломництво) [2].

Туристом, який подорожує з релігійною метою, є людина, що виїжджає за межі звичного середовища на термін не більше року для відвідин святих місць і центрів релігій.

Релігійний туризм поділяється на два основні різновиди:

- паломницький туризм;
- релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості.

Релігійний туризм належить до найдавніших видів туризму. Його витоки сягають часів формування основних світових релігій. Першопочатково релігійний туризм ототожнювався з паломництвом. Паломництво завжди вважалось найвищим проявом особистої духовності, служіння вірі та ідеї. Паломники сприймаються як люди втаємничені, осяяні небесною благодаттю, які своїм діянням прислужилися вірі і принесли з собою, у собі цю частку сакрального. Саме тому сприяння, допомога паломникам є здавна неодмінною рисою моральності.

Релігійним паломництвом історично займалися і займаються в даний час спеціальні служби паломників, створювані релігійними центрами тієї чи іншої конфесії. До релігійних організацій належать: релігійні товариства, релігійні управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади. Здебільшого, паломництво здійснюється в теплу пору року і в релігійні свята. Кожен паломницький центр або місце має в церковному календарі дату для проведення паломництв, храмових свят. Таких дат в календарі може бути дві і більше на рік.

Метою паломництва є виконання релігійного обов'язку віруючим, отримання особливої благодаті за подолання тих труднощів, які перешкоджають паломництву, а також участь в культових діях, що мають найбільш благодатний, освячений характер.

Безпосереднім спонукальним мотивом паломництва може стати особисте переконання в необхідності залучення до благодаті і святості, одновірців, релігійна норма або ж рада духовної особи.

Паломництво стикається з пізнавальним туризмом, але не збігається з ним. Тут знайомство з новою країною або містом суворо цілеспрямовано і необхідно для виконання релігійного обов'язку віруючого. Нерідко паломник прагне отримати нові відомості про країну чи культові об'єкти тільки з метою розширення своїх релігійних уявлень. Проте сучасне паломництво має й істотний пізнавальний аспект. Організацією різних видів паломництв зайняті туристичні фірми. Паломники в тій чи іншій мірі знайомляться з культовими пам'ятками країни чи міста, а також одночасно з культурою і визначними пам'ятками країни в цілому. Крім того, нерідко сучасний прочанин – людина, що здійснює подорож, щоб бодай доторкнутися до святинь, побачити місця, пов'язані з історією найбільших релігій, але не брати участь у культових діях. Тут пізнавальні цілі витісняють власне релігійні.

В даний час паломництво виступає в якості найважливішої культової дії в буддизмі, індуїзмі, сикхизмі, ісламі та християнстві.

За даними ВТО, щорічно здійснюють паломництво більше 300 млн чоловік [5].

Україна – багатонаціональна і багатоконфесійна країна, в якій налічується понад 70 різних релігійних течій. Міжконфесійні конфлікти в Україні, які, на жаль, подекуди існують, хоча їх географія і динаміка значно звузилася і впала за останні роки, не переростають в етнорелігійне протистояння. Запорукою цього є послідовна, цілеспрямована державно-церковна політика Української держави, яка ґрунтується на конституційних положеннях і державних правових актах, що відповідають міжнародному праву і захищають свободу совісті, релігійні свободи та права всіх національних меншин, всіх громадян України – як віруючих, так і невіруючих. Це створює сприятливі передумови та можливості для розвитку як вітчизняного, так і міжнародного паломницького туризму в Україні.

Кількісні показники діючих в Україні релігійних організацій свідчать про домінування в Україні християнства. Такий висновок можна зробити зі статистичних даних Держкомнацрелігій станом на початок 2011 року про мережу церков і релігійних організацій в Україні, повідомляє Інститут релігійної свободи.

Кількість релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить, що християнство залишається домінуючою релігією в Україні. При цьому серед усіх християнських напрямків найширше в Україні представлені православ'я та протестантизм. Найбільше поширено в країні православ'я, яке представлено 18361 релігійною організацією, що складає 51,2% від загальної мережі релігійних організацій України [6].

Україна, перебудовуючи свою економіку на ринкових засадах, включається у світовий туристичний процес, про що свідчить зростання туристичних потоків і нарощування обсягів діяльності реформованої індустрії туризму. За роки незалежності в Україні значно збільшилася кількість релігійних туристів, що здійснюють паломництво до святинь України.

Відомі культові споруди – об'єкти релігійного туризму – знаходяться у Києві, Львові, Чернігові, Чернівцях, Одесі, Харкові, Сімферополі, Овручі та в багатьох інших населених пунктах.

Хоча найбільше релігійно-туристичні об'єкти зосереджено у західній та центральній частинах України, проте в більшій чи меншій кількостях вони наявні у всіх регіонах. Таке розташування релігійно-туристичних об'єктів дає змогу розвивати релігійний туризм на всій території нашої держави.

Паломництва, пов'язані з відвідинами певних місць, що є святими. Це можуть бути монастирі, храми, собори, костели, чудотворні ікони, природні об'єкти – гори, річки, озера, гаї, печери, джерела. Часто паломництво може бути приурочене до певного свята.

Християнське паломництво є одним з найдавніших видів подорожей, відомих з літописних джерел ще IV ст. н.е. Паломницька традиція є тим об'єктивним підґрунтям, на якому розвивається зараз і поступово набирає поширення релігійний туризм в Україні.

Святі місця світового та релігійного значення є чинником формування міжнародних паломницьких потоків, а святині локального та місцевого значення створюють переважно внутрішні паломницькі потоки.

Україна має сакральні християнські святині регіонального значення, що є чинником формування іноземних паломницьких потоків в Україну переважно з Росії та Польщі [4].

Популярними об'єктами для відвідування паломниками у християнстві постають архітектурні споруди, а саме – собори, монастирі, церкви та ін. За кількістю монастирів серед регіонів України виділяються Львівська, Волинська та Сумська області. Натомість поширення соборів має ширший характер. У значній кількості вони представлені в Київській, Львівській, Чернігівській, Одеській, Запорізькій, Полтавській, Сумській, Харківській, Закарпатській, Тернопільській, Черкаській та Хмельницькій областях.

Серед об'єктів християнського паломництва, які зберігаються в храмах, найбільшу кількість складають чудотворні ікони. За всю історію християнської церкви з'явилися велика кількість чудотворних ікон, тобто ікон, з якими пов'язують певні чудеса і насамперед зцілення хворих різними хворобами людей. Кожна з чудотворних ікон має своє характерне зображення і свою історію.

Святі мощі – це тіла, останки померлих святих і блаженних християнської (православної та католицької) церкви, які після смерті залишаються нетлінними (не проявляють ознаки гниття, розпадань) і прославлені Церквою [3]. Нетлінність в християнстві з раннього середньовіччя є чинником культового вшанування. Саме нетлінність була головним аргументом при канонізації праведників у вірі. Мощі святих і блаженних разом з чудотворними іконами, представляються одним з головних джерел святості. Ця догма була прийнята Сьомим Вселенським Собором Православної і Католицької церкви в 787 р. У християнстві

налічується близько 40 тис. мощей святих та блаженних (православної, греко-католицької та римо-католицької церков), які зберігаються у вигляді попелу, кісток, а також тілесного нетління. Найбільше нетлінних мощей зберігається у Львівській та Київській областях.

Цілюще джерело – це один з об'єктів релігійного туризму; потік води, який утворюється в результаті виходу підземних вод на поверхню землі, зазвичай, на місці явлення Матері Божої; вода з джерела наголошується чудодійною лікувальною силою, над джерелом може бути побудована каплиця Матері Божої [3]. Найбільшою концентрацією цілющих джерел характеризуються Київська, Львівська області та АР Крим. Така їх зосередженість деякою мірою пояснюється тяжінням джерел до відповідних природних умов та рельєфу.

Проаналізувавши статистичну інформацію було встановлено кількість християнських об'єктів паломництва за адміністративно-територіальними регіонами України (див. табл.1).

Таблиця 1

**Кількість християнських об'єктів паломництва
за адміністративно-територіальними регіонами України**

Адміністративно-територіальні регіони	Кількість об'єктів				Сумарний показник
	собори	монастирі	святі мощі	цілющі джерела	
АР Крим	6	10	-	15	31
Вінницька	3	6	-	5	14
Волинська	5	16	-	12	33
Дніпропетровська	5	3	1	3	12
Донецька	4	3	1	4	12
Житомирська	6	8	2	1	17
Закарпатська	8	5	1	4	18
Запорізька	8	5		1	14
Івано-Франківська	4	6	1	5	16
Київська	16	9	6	16	44
Кіровоградська	5	1	-	2	8
Луганська	5	1	-	1	7
Львівська	8	15	2	16	41
Миколаївська	4	2	-	-	6
Одеська	9	5	1	2	17
Полтавська	8	2	1	1	12
Рівненська	3	9	-	9	21
Сумська	10	12		9	31
Тернопільська	8	11	-	10	29
Харківська	8	6	1	4	19
Херсонська	6	4	-	1	11
Хмельницька	7	6	-	-	13
Черкаська	8	7	-	4	19
Чернівецька	4	7	-	3	14
Чернігівська	9	10	-	7	26

На основі сумарного показника кількості соборів, монастирів і святих мощей кожного регіону України, було здійснено групування областей України за цим показником і створена карта "Насиченості регіонів України об'єктами паломництва" (див. рис. 1, таб. 2).

Таблиця 2

Насиченість регіонів України об'єктами паломництва

Сумарна кількість християнських об'єктів паломництва	Адміністративно-територіальні регіони України
> 31	Волинська, Львівська, Київська, Сумська області та АР Крим
21-30	Тернопільська, Чернігівська, Рівненська області
16-20	Одеська, Житомирська, Івано-Франківська, Закарпатська, Харківська, Черкаська області
11-15	Чернівецька, Хмельницька, Вінницька, Полтавська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Херсонська області
< 10	Кіровоградська, Миколаївська, Луганська області

З проведеного дослідження випливає, що найбільшою концентрацією даних сакральних об'єктів володіють Київська, Львівська, Рівненська, Сумська області та АР Крим. На противагу цьому виступають області, з порівняно низькою концентрацією релігійних пам'яток, серед них Луганська, Кіровоградська та Миколаївська області (див. рис.1, табл.2). Це можна пояснити сумарним впливом історичних, культурних, природних та інших чинників. Завдяки яким дані області в нас час є найбільш насиченими на релігійні об'єкти.

Рис. 1. Насиченість регіонів України об'єктами паломництва (християнство)

Література

1. Александрова А.Ю. Міжнародний туризм: підручник / А.Ю. Александрова. – М.: Аспект Прес, 2002. – 470 с.
2. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії / О.О.Бейдик – К.: Палітра, 1997. – 130 с.
3. Релігійний туризм: термінологічний словник-довідник / автор-упор. Т.Божук. – Львів: Український Бестселер, 2010. – 152 с.
4. Туризм у XXI ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Знання України, 2002. – С. 61– 65.
5. United Nations World Tourism Organization [Електронний ресурс]: UNWTO: Tourism Highlights 2012 – Режим доступу: <http://mkt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/unwtohighlights12enhr.pdf>
6. Департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України [Електронний ресурс]: статистичні дані Держкомнацрелігій станом на 2011 рік – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/articles/2003/03klinko/htm

УДК: 911.3:30 (477.42)

ГЕОЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ ТА РІВЕНЬ ЗАХВОРЮВАНОСТІ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Іванова А.В., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: д-р геогр. наук, проф. **Барановський М.О.**, кафедра географії

Здоров'я нації є показником цивілізованості держави та соціально-економічного стану суспільства. Антропогенне забруднення природи призвело до порушення рівноваги в біосфері й перетворилося на гостру проблему.

Численні дослідження зв'язку стану здоров'я населення та впливу різноманітних факторів, переконливо показують, що забруднення навколишнього середовища має значний вплив на здоров'я населення.

Величезний вплив на довкілля, здоров'я населення має аварія на Чорнобильській АЕС, недаремно вона визнана найбільшою техногенною катастрофою сучасності.

Залежність між станом компонентів природи, загальною геоекологічною ситуацією та захворюваністю населення не підлягає сумніву, проте форми такої залежності, її інтенсивність мають значні регіональні відмінності.

У даному дослідженні для оцінки взаємозалежності між екологічними показниками та станом здоров'я населення було обрано територію Житомирської області, яка суттєво постраждала від аварії на ЧАЕС.

Інформаційну основу дослідження склали дані Головного управління статистики у Житомирській області, управління охорони здоров'я та екологічної інспекції цього регіону.

Першим етапом дослідження є аналіз динаміки показників, які відображають вплив економіки та населення на стан компонентів природного середовища. Йдеться насамперед про такі традиційні статистичні показники як викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, обсяги стічних вод, радіаційне забруднення території.

Динаміка викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря в останні роки у Житомирській області є досить сталою. Упродовж 2010 – 2014 рр. обсяги викидів забрудників в атмосферу утримуються на рівні 82 – 87 тис. т. Левова частка цих викидів (понад 78%) припадає на пересувні джерела, тобто автотранспорт. Вагомим джерелом забруднення повітря є також котельні, асфальтобетонні заводи, підприємства хімічної промисловості. У структурі викидів домінує метан, частка якого становить майже 50%. Досить вагомими є також частки твердих суспензованих часток та сполук азоту. Деяко іншою є структура викидів автотранспорту. Тут частка оксиду вуглецю становить майже 70%.

Міжрайонні відмінності в обсягах викидів забруднюючих речовин у повітря є досить суттєвими. Наприклад у м. Новоград-Волинський на одну особу припадає 141 кг викидів, у Коростенському районі – 84 кг, в Овруцькому – 61 кг. Подібні відмінності спостерігаються і в розподілі забруднюючих речовин на одиницю площі. Максимальне навантаження забруднюючих речовин на одиницю площі мають міста Житомир, Бердичів, Новоград-Волинський, серед районів – Коростенський та Малинський. Якщо розглядати окремо викиди автотранспорту, то тут лідерами є Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський райони, міста Коростень і Бердичів.

Значна кількість забруднюючих речовин надходить до об'єктів природи із стічними водами. Щорічно в поверхневій водній області відводиться близько 150 – 160 млн. м³ зворотних вод. Певна частина цих вод взагалі скидається без очистки. Скидання забруднених стічних вод здійснюють у межах області близько 30 різноманітних підприємств, включаючи об'єкти житлово-комунального господарства.

Гостро у Житомирській області стоїть питання забруднення ґрунтів важкими металами. Їх було внесено разом із добривами, отрутохімікатами, вапняковими матеріалами. Вміст свинцю у ґрунтах Народицького (23,5 мг/кг) і Коростенського (24,6 мг/кг) районів перевищував регіональний фон (12 мг/кг) удвічі. Вміст кадмію в ґрунтах усіх північних і центральних районів перевищує фон у 2 – 6 разів (3,41 – 3,09 мг/кг), а кобальту – у 1,1 – 2,4 рази. У всіх районах, за винятком Лугинського та Олевського, вміст нікелю у ґрунті перевищував регіональний фон у 2,6 – 4,7 рази (27,09 – 25,06 мг/кг).

Умови зберігання більшості пестицидів не відповідають діючим екологічним та санітарним нормам.

Внаслідок Чорнобильської катастрофи у навколишнє середовище потрапило близько 3% радіонуклідів, які на момент катастрофи були накопичені в четвертому енергоблоці ЧАЕС, що становить понад 300 МКі. Головна роль у формуванні дози опромінення населення, як і у попередні роки, належить ¹³⁷Cs і в значно меншій мірі – ⁹⁰Sr.

Частка земель забруднених ¹³⁷Cs із щільністю понад 37 кБк/м² становить 10,4 % (103,0 тис. га) від загальної площі області, у т.ч. із рівнем забруднення 1 – 5 Кі/км² – 97,2 тис. га, 5 – 15 Кі/км² – 5,8 тис. га. Найзабрудненішими радіонуклідами районами є Народицький, Малинський, Овруцький та Коростенський.

У діапазоні радіоактивного забруднення земель ⁹⁰Sr від 0,02 до 0,15 Кі/км² знаходиться основна частина території області з площею 729,0 тис. га. (62,1 %). Площа земель забруднених ⁹⁰Sr від 0,02 до 0,15 Кі/км² становить 612,8 тис. га або 62,0 %. Найбільш забруднені ⁹⁰Sr землі розміщуються у Народицькому, Овруцькому, Новоград-Волинському, Лугинському, Олевському та Коростенському районах. Загалом стан забруднення ⁹⁰Sr є більш загрозливим, ніж ¹³⁷Cs, тому що радіотоксичність ⁹⁰Sr в 10 разів більша, ніж ¹³⁷Cs [1].

Другим етапом дослідження є аналіз динаміки та структури показників захворюваності населення Житомирської області. Упродовж 1990 – 2013 рр. в області спостерігається стала

тенденція до зростання практично усіх видів захворюваності населення. Загальна захворюваність населення за цей період зросла на 35%. Найвищі темпи приросту захворюваності мають хвороби ендокринної системи – понад 110%, найнижчі – хвороби органів дихання – 25%.

Міжрайонні відмінності у показниках захворюваності дуже значні, проте пояснити їх причини надто складно, інколи – практично неможливо.

Так, за захворюваністю систем кровообігу першість утримують Любарський, Андрушівський, Брусилівський та Малинський райони. Нижчими від пересічних для області ці показники є в Олевському, Володарсько-Волинському та Червоноармійському районах.

Поширення патології ендокринної системи має зовсім іншу картину. Високим рівнем захворюваності ендокринної системи вирізняються Овруцький (перевищення пересічного для області показника становить 2,2 рази), Лугинський, Житомирський райони та м. Коростень. У західних районах області зазначені показники є помітно нижчими. Аналогічна ситуація простежується і за іншими видами хвороб. Причому може спостерігатися ситуація, коли два сусідні райони області займають полярні позиції за показниками захворюваності населення.

Щодо структури захворюваності населення Житомирської області, то вона майже відповідає пересічним для країни значенням. Першість за поширеністю утримують хвороби систем кровообігу – 33%. Далі йдуть хвороби системи органів дихання (18,1%) та органів травлення (8,3%). Структура поширеності хвороб серед усього населення області за останні роки майже не змінилася. Певне збільшення частки спостерігається лише серед хвороб кістково-м'язової системи, сполучної системи та системи кровообігу [2].

Проблема пошуку відповіді на питання про особливості територіального поширення тих чи інших видів хвороб уже досить давно стоїть на порядку денному. Це комплексна проблематика, її вивченням займаються представники медицини, економіки, соціології, медичної географії.

Традиційно високі показники захворюваності населення пов'язують із станом забруднення компонентів навколишнього середовища. У даному дослідженні нами була зроблена спроба оцінити взаємозв'язок між показниками забруднення довкілля і показниками захворюваності населення. Складність оцінки такого взаємозв'язку визначається можливостями статистичної бази. На жаль, вона досить обмежена. Перш за все це стосується показників впливу на довкілля.

Детальна інформація у розрізі адміністративних районів щодо викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря дозволяє проаналізувати їх вплив на різні види захворюваності населення, але в першу чергу на хвороби органів дихання. Для оцінки взаємозалежності показників використовувався найпростіший метод – кореляційний аналіз. Проведені розрахунки показали, що дійсно між ними існує пряма, досить суттєва залежність. Коефіцієнт кореляції між показником загальної забрудненості повітря та хворобами органів дихання становив 0,729, між показником викидів в атмосферне повітря від стаціонарних джерел і хворобами органів дихання – 0,544 (табл.1).

Таблиця 1
Індекси кореляційної залежності між показниками забруднення довкілля та захворюваності населення

	ХЗЗР	Загальна забрудненість повітря	Викиди в атмосферу (від стаціонарних джерел)	Забруднення цезієм	Забруднення стронцієм	Важкі метали
Загальна захворюваність	0,398	0,191	0,191	0,385	0,245	0,375
Хвороби ендокринної системи	0,196	0,360	0,360	0,441	0,478	0,123
Хвороби нервової системи	0,196	0,033	0,014	0,232	0,274	0,411
Хвороби системи кровообігу	0,405	0,227	0,301	0,227	0,363	0,425
Хвороби органів дихання	0,158	0,729	0,544	0,330	0,231	0,267
Хвороби органів травлення	0,289	0,354	0,159	0,293	0,307	0,419
Злоякісні новоутворення	0,345	0,323	0,218	0,510	0,573	0,451

Розраховано автором за даними [1,2].

Житомирська область, які відомо зазнала значного радіоактивного забруднення у результаті аварії на ЧАЕС. Питання впливу радіонуклідів на здоров'я населення досліджується уже багато років. На початку наступного року будемо мати чергову хвилю публікацій на дану тематику, оскільки у квітні 2016 р. буде 30-та річниця аварії на ЧАЕС. Ми також спробували проаналізувати вплив радіоактивного забруднення території на поширення різних типів захворюваності. Особливий акцент був зроблений на аналіз динаміки показників захворюваності населення на онкологічні хвороби (злаякісні новоутворення). Цей аспект постчорнобильської проблематики є найбільш гострим і таким, що має значний суспільний резонанс.

Аналіз динаміки захворюваності населення на новоутворення показав, що в останні 25 років у Житомирській області спостерігається досить стала тенденція до зростання цих показників. Загалом за 1990 – 2013 рр. рівень захворюваності населення на новоутворення зріс на 40%. Зросла також смертність населення Житомирщини від онкологічних захворювань. Міжрайонні відмінності досить значні. Гірша ситуація у містах Житомир, Бердичів, Коростень та у Коростишівському районі. Наприклад у Житомирі рівень захворюваності на новоутворення перевищує пересічне для області значення майже на 25%. У Червоноармійському, Олевському, Брусилівському та Баранівському районах зазначені показники є найменшими.

Найбільшого радіоактивного забруднення зазнали північні райони області. Логічно, що саме у них і мали б бути максимальні показники онкологічних захворювань. Проте це чітко не проглядається. Наприклад Олевський район належить до тих територій, де рівень онкологічних захворювань є незначним.

Дискусійним залишається також питання – на які саме види захворюваності найбільше впливає радіаційне забруднення території? Проведений кореляційний аналіз не дав однозначної відповіді на ці запитання. Було встановлено, що відносно значна залежність простежується між показниками забруднення території цезієм-137, стронцієм-90 та злаякісними новоутвореннями. Коефіцієнти кореляції склали відповідно 0,510 та 0,573. Досить помітним є вплив радіоактивного забруднення території на хвороби ендокринної системи. Величина коефіцієнта кореляції між забрудненням території цезієм та хворобами ендокринної системи становить 0,441, між забрудненням території стронцієм та цими ж хворобами – 0,478.

Отримані результати не спростовують поширеної думки про вплив радіації на здоров'я населення. Цей вплив безперечно є, але він по-різному проявляється для великих і малих доз радіації. Більш достовірні результати можна отримати, якщо досліджувати лише те населення, яке проживає на забруднених територіях. Очевидно, що на зростання рівня захворюваності населення від онкологічних хвороб впливає і вікова структура населення, зокрема зростання частки осіб старших вікових груп. Інколи її вплив є навіть більший, ніж вплив радіоактивного забруднення території.

Література

1. Довкілля: Державна екологічна інспекція у Житомирській області [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://dei.zt.ua/dovkillia/htm>
2. Захворюваність населення: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Житомирській області [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.zt.ukrstat.gov.ua/htm>

УДК 911.3:33 (477)

АСИМЕТРИЧНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: МЕТОДИ ОЦІНКИ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Кравцова А.В., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: д-р геогр. наук, проф. **Барановський М.О.**, кафедра географії

Останнім часом в Україні досить активно обговорюються проблеми регіонального розвитку, оскільки зростаюча соціально-економічна диференціація регіонів має негативні наслідки для економіки країни в цілому. У нормативних документах регіональний розвиток трактується як складний, багатоаспектний, багаторівневий процес якісної зміни простору, населення, господарства регіонів країни. У дослідженнях багатьох учених Україна розглядається як держава з яскраво вираженою асиметричністю регіонального розвитку за економічними, соціальними і суспільно-політичними параметрами. Розриви між максимальними і

мінімальними значеннями макроекономічних показників, як то валовий регіональний продукт, обсяги реалізованої промислової продукції, інвестиційних ресурсів сягають 70 разів, що посилює деструктивні процеси у розвитку економіки країни, породжує відцентрові тенденції.

В останні 2-3 роки на загальнодержавному рівні прийнято цілу низку нормативно-законодавчих актів, імплементація яких має сприяти вирішенню проблем регіонального розвитку. Серед них Закони України “Про засади державної регіональної політики”, “Про стимулювання розвитку регіонів”, “Про добровільне формування територіальних громад” тощо. Водночас пошук системи заходів подолання регіональних диспропорцій залишається вкрай важливим завданням, вирішення якого має базуватися на глибокому аналізі причин їх виникнення.

Фахівцями суспільної географії, регіональної економіки розроблено низку методів, які дозволяють визначити асиметричність регіонального розвитку. У даному виступі асиметричність регіонального розвитку буде розкрита на прикладі лише одного макроекономічного показника – валового регіонального продукту.

Міжрегіональні диспропорції найдоцільніше оцінювати або за душовими показниками ВРП, або за індексом його концентрації, який визначається як відношення фактичного показника до пересічного для країни значення. Станом на 2013 р. максимальне значення показника ВРП належить м. Києву (понад 97 тис. грн.), а мінімальне – Чернівецькій області (14,5 тис. грн.). Різниця між максимальним і мінімальним значенням становить 6,6 разів. У 2000 р. ця різниця становила 4,2 рази, у 2010 р. – 6,1 рази. Отже розрив збільшується, що є свідченням посилення поляризації економічного простору України.

Рейтинг регіонів України за показником індексу концентрації ВРП тісно корелює з його абсолютними значеннями. У даному випадку лідерами за індексом концентрації ВРП, окрім Києва (3,04), є Дніпропетровська (1,4), Київська (1,27) та Полтавська (1,2) області. Традиційно низькими величинами зазначеного показника вирізняються західні регіони нашої країни.

Так мінімальні значення мають Чернівецька – 0,45, Тернопільська – 0,52 області. (табл.1)

Таблиця 1

**Динаміка індексу концентрації валового регіонального продукту
на душу населення, од.**

Регіони України	Індекс концентрації ВРП на одну особу, од.									
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
АР Крим	0,68	0,69	0,70	0,68	0,68	0,70	0,70	0,68	0,71	
Вінниця	0,65	0,64	0,63	0,59	0,59	0,61	0,61	0,62	0,63	
Волинська	0,66	0,67	0,64	0,63	0,60	0,59	0,59	0,60	0,60	
Дніпропетровська	1,18	1,27	1,31	1,35	1,51	1,40	1,47	1,48	1,40	
Донецька	1,17	1,33	1,35	1,30	1,27	1,17	1,23	1,28	1,22	
Житомирська	1,32	0,59	0,57	0,55	0,56	0,58	0,62	0,60	0,61	
Закарпатська	1,48	0,57	0,57	0,55	0,52	0,51	0,52	0,51	0,53	
Запорізька	1,63	1,14	1,15	1,16	1,13	1,04	1,00	0,97	0,96	
Ів.-Франківська	1,78	0,74	0,70	0,65	0,63	0,63	0,63	0,68	0,73	
Київська	1,93	0,93	0,94	0,97	1,00	1,10	1,11	1,21	1,27	
Кіровоградська	2,08	0,68	0,66	0,62	0,66	0,66	0,66	0,70	0,69	
Луганська	2,23	0,87	0,87	0,88	0,89	0,84	0,84	0,88	0,81	
Львівська	2,39	0,71	0,72	0,70	0,68	0,71	0,69	0,72	0,76	
Миколаївська	2,54	0,83	0,84	0,79	0,79	0,86	0,86	0,82	0,78	
Одеська	0,97	0,92	0,89	0,89	0,96	1,03	0,96	0,90	0,85	
Полтавська	1,22	1,23	1,23	1,19	1,10	1,13	1,26	1,24	1,20	
Рівненська	0,66	0,67	0,66	0,63	0,60	0,59	0,58	0,59	0,59	
Сумська	0,69	0,69	0,67	0,66	0,66	0,69	0,67	0,70	0,68	
Тернопільська	0,48	0,49	0,50	0,48	0,47	0,52	0,50	0,53	0,52	
Харківська	0,99	0,96	0,98	1,01	1,04	1,07	1,00	0,98	0,94	
Херсонська	0,63	0,61	0,58	0,52	0,58	0,62	0,61	0,60	0,56	
Хмельницька	0,63	0,62	0,60	0,59	0,58	0,59	0,58	0,61	0,62	
Черкаська	0,67	0,71	0,71	0,67	0,71	0,73	0,73	0,74	0,77	
Чернівецька	0,49	0,50	0,49	0,48	0,48	0,47	0,46	0,46	0,45	
Чернігівська	0,71	0,69	0,66	0,65	0,64	0,66	0,65	0,68	0,69	
м. Київ	3,18	3,07	3,03	3,21	3,01	3,08	2,98	2,80	3,04	
м. Севастополь	0,80	0,80	0,87	0,84	0,81	0,86	0,87	0,86	0,81	

Проведені розрахунки та їх аналіз свідчать про посилення поляризації економічного простору України, яке відбувається переважно не за рахунок подальшого падіння макроекономічних показників у відсталих регіонах, а за рахунок швидкого зростання столиці та деяких інших регіонів. На Київ, Донецьку та Дніпропетровську області у 2012 р. припало майже 40% ВРП України. [3]

Описані вище методи є традиційними при оцінці асиметричності регіонального розвитку. Проте вони не завжди точно відображають особливості формування регіональних диспропорцій. Більш об'єктивним і водночас сучасним методом є визначення індексу стійкості економічного зростання.

Під економічним зростанням прийнято розуміти збільшення обсягів товарів і послуг, створених за певний період. У нашому випадку слід розуміти як тривалий, стійкий ріст валового регіонального продукту на одну особу. Внаслідок зростання ВРП збільшується конкурентоздатність економічних суб'єктів.

У статистиці проблема оцінки економічного зростання розглядається з кількох позицій, проте найбільш продуктивною є точка зору, згідно якої "... повна стійкість змін рівнів динамічного ряду спостерігається лише тоді, коли кожен наступний рівень або вищий за всі попередні (стійкий ріст), або нижчий за всі попередні (стабільне зниження). Будь яке порушення чіткої послідовності свідчить про певну хаотичність змін. Формула вивчення індикатора стійкості економічного зростання запозичена нами з регіональної економіки. Вона

має такий вигляд: $KYR = \frac{a \cdot k_a}{n \cdot (a + b) \cdot (1 + k_b)}$, де KYR – індикатор стійкості економічного

зростання; $a = \sum_{i=1}^{K_a} a_i$, та $b = \sum_{m=1}^{K_b} b_m$ – суми темпів зростання відповідно сприятливого та несприятливого періодів; k_a та k_b – кількість сприятливих та несприятливих періодів; n – загальна кількість періодів спостереження. KYR може змінюватись в межах від 0 до 1. Якщо показник дорівнює 1 це означає, що за всі періоди у регіоні спостерігається стабільне зростання, а 0 якщо відбувається постійне спадання. [1]

Під періодами сприятливих чи не сприятливих змін слід розуміти відповідно зростання чи падіння темпів душевих показників ВРП. Оскільки упродовж 2000 – 2012 рр. в Україні спостерігалось лише зростання даного показника у поточних цінах, то критерієм сприятливості чи несприятливості змін було визначено пересічне значення темпів росту ВРП по Україні за відповідний період. Отже, до несприятливих періодів слід відносити такі періоди, в яких темпи росту ВРП в певному регіоні є нижчими за пересічне значення по країні і, навпаки, до сприятливих ті періоди, коли зростання перевищувало пересічне значення показника.

Для обчислення індексу стійкості економічного зростання використовувалися показники валового регіонального продукту на одну особу за період 1997 – 2013 роки. Всього було охоплено 17 часових проміжків.

Застосування даної формули допомагає зробити висновок щодо розвитку регіонів. Так, чим більше сприятливих періодів, тим стабільнішим є економічне зростання в певному регіоні. Це свідчить про динамічність розвитку регіону і його можливості щодо виходу на траєкторію сталого розвитку.

Дане дослідження показало, що в Україні є декілька регіонів, у яких переважають сприятливі періоди розвитку. До таких регіонів належать Волинська, Київська, Івано-Франківська та Кіровоградська області. На жаль, більшість регіонів характеризуються переважанням несприятливих періодів. Окремо варто відзначити регіони, у яких мають місце великі розриви між несприятливими та сприятливими періодами. Це Чернігівська, Чернівецька, Рівненська, Сумська, Луганська, Житомирська, Дніпропетровська, Донецька області.

За інтегральним індикатором стійкості економічного зростання всі регіони України можна розділити на 4 групи. (табл. 2)

До першої групи увійшли регіони з найменшими значеннями KYR , до останньої – з найвищими. Простежується чітка асиметричність між регіонами – лідерами та аутсайдерами. В останніх спостерігається поступове зростання ВРП, проте порівняно з іншими регіонами ці темпи є нижчими.

Як уже зазначалося, проблеми регіональних диспропорцій залишаються досить гострими і потребують невідкладного вирішення. На жаль, розроблені у попередні роки заходи боротьби з регіональними диспропорціями не дали позитивних результатів. Відносно нові механізми вирішення цієї проблеми викладені у нещодавно затвердженій КМ України "Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р.". У зазначеному документі

визначені стратегічні цілі і завдання регіонального розвитку, провідне місце серед яких посідає проблема подолання територіальних диспропорцій.

Таблиця 2

Групування регіонів України за показниками стійкості зростання

Величина індикатора стійкості економічного зростання	Регіони України
до 0,020	Вінницька, Житомирська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Хмельницька, Херсонська, Чернівецька, Чернігівська
0,021-0,0350	АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Львівська, Харківська, Черкаська
0,0351-0,0450	Запорізька, Закарпатська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Полтавська, Тернопільська, м. Севастополь
Понад 0,0451	м. Київ, Київська, Волинська

До основних стратегічних завдань державної регіональної економічної політики в Україні належать:

- 1) підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів;
- 2) територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток;
- 3) ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку.

Конкретними інструментами реалізації завдань державної регіональної політики визначено: 1) регіональні стратегії розвитку окремих територій; 2) угоди щодо регіонального розвитку; 3) державні програми подолання стану депресивності окремих територій; 4) державні програми розвитку транскордонного співробітництва; 5) державні цільові програми в окремих сферах соціально-економічного розвитку.

У зазначеному документі визначено також головне джерело фінансування цих завдань – державний фонд регіонального розвитку. До нього має зараховуватися не менше 1% обсягу доходної частини зведеного бюджету України за відповідний рік. [2]

У додатку до Стратегії визначені також конкретні показники, яких має досягти Україна у 2020 р. Так, різниця між мінімальним і максимальним значеннями показників ВРП має скоротитися з 6,6 разів у 2012 р. до 5,8 разів у 2020 р. Пересічне значення душевого показника ВРП у 2020 р. має скласти понад 57 тис. грн. Ми поставили перед собою завдання оцінити, наскільки реальними є контрольні показники Стратегії. З цією метою за допомогою трендового моделювання було визначено значення загальнодержавного показника ВРП, а також значення показників для тих регіонів, які характеризуються мінімальним і максимальним значеннями. У даному разі використовувалася лінійна математична функція. Величина коефіцієнта апроксимації склала 0,901, що свідчить про високий рівень достовірності прогнозу. Проведені розрахунки показали, що душевий показник ВРП у 2020 р. буде складати 43440,9 грн., а різниця між максимальним і мінімальним значеннями не скоротиться, як це зазначено у Стратегії, а навпаки, зросте – до 6,7 разів.

Були проведені розрахунки душевих показників ВРП для 2020 р. у регіонах-лідерах і регіонах-аутсайдерах. Так, за нашими підрахунками у м. Києві у 2020 р. цей показник становитиме 134464,5 грн., натомість за даними державної Стратегії 171142 грн. Це у 1,3 разів більше від наших прогнозних розрахунків. Аналогічні розбіжності були виявлені і в інших регіонах України. Наприклад у Чернівецькій області розбіжності склали 1,8 разів. Цікаво, що в регіонах-аутсайдерах відмінності у прогнозних показниках і в показниках, що містяться у Стратегії, є вищими, ніж у регіонах-лідерах. (табл. 3). Проведений аналіз загалом підтвердив існування суттєвих диспропорцій у розвитку окремих регіонів України, до того ж за окремими показниками вони наростають у часі. Мінімізувати ризики, пов'язані з асиметричністю економічного простору України, можливо лише за умови проведення ефективної державної регіональної політики.

Душові показники ВРП на 2020 р. в розрізі регіонів-лідерів та аутсайдерів

Регіони України	Розрахунки державної стратегії	Розрахунки за трендовим методолоюванням	Розбіжність у показниках, кількість разів менша
Дніпропетровська	79446	61819,5	1,3
Запорізька	56666	42592,6	1,3
м. Київ	171142	134464,5	1,3
Тернопільська	32053	21868,8	1,5
Херсонська	34915	25051,5	1,4
Чернівецька	30451	19907,7	1,8
Україна	57238	43440,9	1,3

Література

1. Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : монографія / М.О.Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
2. Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Статистичний збірник "Регіони України" – 2014. Частина II / За ред. О.Г. Осауленка. – Київ, 2014. – 725 с.

УДК 911.3:30(477.42)

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ШЛЯХИ ЇЇ УДОСКОНАЛЕННЯ

Крижановська М.О., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: д-р геогр. наук, проф. **Барановський М.О.**, кафедра географії

Медичне обслуговування населення є важливою ланкою сфери послуг. Суспільно-географічні дослідження системи медичного обслуговування населення розпочалися у 60-х роках ХХ ст. На сьогодні зазначена проблематика не втратила актуальності. Доцільність географічного вивчення системи медичного обслуговування населення Чернігівської області визначається кількома причинами. По-перше, мережа медичних установ області була сформована ще у радянські часи відповідно до вимог того часу і тепер активно реформується. По-друге, змінюється сама концепція організації системи медичного обслуговування, коли заклади первинної допомоги мають розміщуватися максимально близько до споживачів, а вторинної – у міжрайонних центрах. По-третє, в області сформувалися значні територіальні відмінності як у рівні забезпеченості населення медичними послугами, так і в доступності медичних установ для населення. По-четверте, ускладнення демографічної ситуації, знелюднення сільських поселень потребують перегляду мережі медичних установ регіону. Зрештою, по-п'яте, питання реформування системи медичного обслуговування постають у зв'язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи.

Система медичного обслуговування населення Чернігівської області налічує 901 медичний заклад різного типу, у т.ч. 28 закладів обласного підпорядкування, 22 центральні районні лікарні, 10 районних та 7 дільничних лікарень, 6 міських лікарень, 2 пологові будинки, 2 дитячі поліклініки, 1 дитяча міська лікарня, 4 міські стоматологічні поліклініки, 15 новостворених центрів первинної медико-санітарної допомоги (до складу яких увійшли сільські лікарські амбулаторії), три санаторії та майже 700 фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів. Серед адміністративних районів області лідерами за кількістю медичних установ є Козелецький, Прилуцький, Ріпкинський та Чернігівський райони, оскільки вони вирізняються найбільшою кількістю населених пунктів.

Загальні кількість лікарів області становить 3643 особи. Забезпеченість лікарями на 10 тис. жителів складає 34 особи, що майже на 20% гірше за пересічні для країни значення. У сільській місцевості забезпеченість лікарями майже удвічі поступається середньодержавним показникам (20,6 та 41,5 відповідно).

Модернізація закладів первинної медико-санітарної допомоги сприяла приведенню наявного ліжкового фонду закладів охорони здоров'я до відповідних потреб населення.

Попри те, що за останні п'ять років ліжковий фонд скоротився на 1200 одиниць, забезпеченість жителів Чернігівської області лікарняними ліжками майже на 20% перевищує пересічні для країни показники (107 та 81 відповідно).

У розпорядженні закладів охорони здоров'я області налічується 725 одиниць санітарного автотранспорту, що становить 83,2 % від нормативної потреби. Із числа наявних автомобілів більше 51 % виробили свій ресурс на 90-100 % і потребує заміни. Загалом потреба медичних установ області у транспортних засобах складає понад 500 одиниць.

У сільських медичних установах зосереджено 327 автомобілів, що становить 87,2 % від нормативної потреби. Значна частина автомобілів потребує капітального ремонту або повної заміни (з урахуванням зношеного автотранспорту потреба складає 207 одиниць).

Первинною ланкою системи медичних закладів Чернігівської області є фельдшерсько-акушерські пункти. Вони забезпечують надання первинної медичної допомоги і розміщуються переважно у сільських населених пунктах. Оскільки фельдшерські пункти є низовою ланкою системи медичного обслуговування населення області і не вимагають великих витрат на їх утримання, то темпи їх скорочення є найменшими серед медичних установ різного типу.

Середню ланку медичних установ області формують сільські дільничні лікарні та сільські амбулаторії. Зазвичай вони розміщуються або у великих селах, або у селищах міського типу. Загалом в області налічується близько 100 сільських амбулаторій та 22 сільські дільничні лікарні. Територіальна локалізація таких закладів визначається людністю сільських поселень та особливостями районних систем розселення. Лідерами за кількістю сільських амбулаторій є Ічнянський, Козелецький та Чернігівський райони.

Динаміка мережі основних лікарняних закладів Чернігівської області, що представлена у табл., свідчить про сталу тенденцію до скорочення їх кількості. Так, за 2001 – 2014 рр. мережа фельдшерсько-акушерських пунктів скоротилася на 6%, кількість лікарняних ліжок – майже на 17%, лікарняних закладів – на 43 %. Ще більш вагомими будуть втрати мережі медичних установ, якщо порівняння проводити із радянським періодом [2].

Таблиця 1

Мережа комунальних закладів охорони здоров'я області

Показник	2001	2008	2010	2012	2014
Кількість лікарняних закладів, од.	96	78	78	72	55
Кількість лікарняних амбулаторно-поліклінічних закладів, од.	92	104	103	101	108
Кількість фельдшерсько-акушерських пунктів	728	716	717	698	686
Кількість центрів первинної медико-санітарної допомоги	-	-	-	-	15
Кількість лікарняних ліжок - всього, тис. од.	13741	12625	12421	11761	11429
Кількість лікарняних ліжок на 10 тис. населення, од.	108,7	112	112,8	108,9	106,9

Скорочення мережі медичних установ Чернігівської області є закономірним результатом змін, пов'язаних із ускладненням демографічної ситуації, знелюдненням сільських поселень. Лише за 1990-2014 рр. населення області зменшилося на майже 25%, натомість помітно зросла частка малих і дуже малих сіл, у яких розміщення навіть фельдшерсько-акушерських пунктів є недоцільним. Гострою залишається проблема фінансування медичної галузі.

Витрати на медичну сферу складають в Україні близько 148 доларів на душу населення щорічно, тоді як у Польщі – 645 дол., у Литві – 491 дол., у середньому по ЄС – 2128 дол. Сьогодні держава може забезпечити тільки 54 % потреб медичної галузі. Цього вистачає лише на заробітну платню медичному персоналу та утримання приміщень. Наприклад у 2014 р. видатки комунальних медичних закладів Чернігівської області розподілилися таким чином: 73,1% від загальної суми склала заробітна платня, 8,8 % було виділено на енергоносії, 2,7 % – на соціальне забезпечення населення і лише 15,4 % – це асигнування, що безпосередньо направляються на забезпечення функціонування закладів та лікувального процесу. Про безкоштовне лікування для більшості хворих взагалі не йдеться. Без глибинної реформи навіть збільшення фінансування скоріше за все не дасть бажаних результатів.

Фінансові проблеми та ускладнення демографічної ситуації зумовлюють необхідність реформування системи медичного обслуговування населення Чернігівської області. Воно розпочалося ще 2010 року і зводиться переважно до закриття чи репрофілювання медичних установ із акцентом на лікарські амбулаторії загальної практики.

Зміна мережі за останні 5 років майже не торкнулося обласних закладів охорони здоров'я. Лише у 2010 році Бахмацький протитуберкульозний диспансер реорганізований у Бахмацьку міжрайонну туберкульозну лікарню, а у 2013 році створено обласний центр екстреної медичної допомоги та медичних катастроф, який об'єднав 3 міські станції та 41 відділення швидкої медичної допомоги в містах і районах області.

Натомість на первинному рівні зміни є досить суттєвими. Вони торкнулися насамперед кількісного складу сільських дільничних лікарень, а також деяких спеціалізованих закладів. Перепрофілювання зазнали Комарівська, Рубанівська, Орлівська, Лосинівська, Макіївська, Червонопартизанська, Дігтярівська, Сокиринська, Перелюбська сільські та селищні дільничні лікарні. Під загрозою закриття виявилася ціла низка фельдшерських пунктів. Зважаючи на те, що окремі сільські лікарні були збудовані ще як земські, такі заходи викликають обурення та спротив населення.

Скорочення мережі медичних установ погіршує доступність медичних закладів для населення. Проведені розрахунки радіусу та зони обслуговування однієї медичної установи показали, що вони, по-перше, суттєво зросли, по-друге, мають значні міжрайонні відмінності. Наприклад, радіус обслуговування однієї сільської дільничної лікарні у Куликівському, Талалаївському та Ічнянському районах складає близько 12 км, тоді як у Прилуцькому – 21,5 км, а у Ріпкинському – аж 45 км. Такі відстані є надто великими, щоб швидка медична допомога, яка базується у сільських лікарнях, не кажучи вже про районні центри, могла б за 30 хв дістатися до хворого.

Якщо на низовому рівні реформування мережі медичних установ зводиться до їх перепрофілювання та закриття, то на вторинному рівні все чіткіше проявляється проблема створення госпітальних округів. Останні мають формуватися навколо медичних установ, які розміщуються у досить значних за людністю міських поселеннях. До складу госпітальних округів будуть входити поселення кількох суміжних адміністративних районів.

Головною метою такої реорганізації є наближення медичної допомоги до населення, насамперед, сільської місцевості, та поліпшення якості її надання висококваліфікованими спеціалістами. Фахівцями-управлінцями, які займалися питаннями реформування медичної сфери Чернігівщини, розроблений варіант поділу регіону на вісім госпітальних округів. Найбільшими щодо кількісного складу районів виявилися Корюківський та Чернігівський госпітальні округи, до складу яких пропонується включити 5 та 4 райони відповідно.

Питання формування госпітальних округів є дискусійним із кількох точок зору. По-перше, є сумніви стосовно того, що після їх створення якісні медичні послуги дійсно наблизяться до сільських жителів, адже у деяких районних центрах будуть закриті окремі відділення. По-друге, викликає сумніви сама схема поділу Чернігівської області на госпітальні округи, вона потребує уточнення. По-третє, яким потенціалом медичних установ мають володіти центри госпітальних округів.

Аналіз наявних медичних закладів районних центрів свідчить про те, що лише три міста Чернігів, Ніжин і Прилуки реально відповідають статусу госпітального округу. У них є відповідний штатний розпис фахівців, необхідна кількість відділень, медичне обладнання тощо. Відтак саме навколо них мають бути сформовані госпітальні округи з найбільшою кількістю районів. Наприклад Носівський район логічно віднести до Ніжинського госпітального округу, а на базі Козелецького та Бобровицького районів сформувати окремий. Гострим і фінансово витратним залишається питання розбудови медичного потенціалу майбутніх центрів госпітальних округів.

Питання реформування медичної системи Чернігівської області потрібно тісно пов'язувати з адміністративно-територіальною реформою. Ймовірні повіти (райони), які з часом будуть створені у Чернігівській області, повинні стати і центрами госпітальних округів. Крім того, окремі територіальні громади можуть входити до сфери впливу не свого, а сусіднього госпітального округу за принципом ближчого географічного тяжіння.

Медична реформа, які зачіпає інтереси практично кожної людини, перебуває на початковому етапі її реалізації. Є певні позитивні напрацювання, причому такі, що не потребували значних капітальних вкладень. Наприклад, у деяких районах області, зокрема у Менському та Бобровицькому, створено всі необхідні умови для залучення нових кадрів у галузь та створено передумови для того, щоб пацієнт із найвіддаленішого села протягом 30-ти хвилин був доставлений до стаціонарного медичного закладу. На жаль, медична реформа у тому вигляді, у якому вона проводиться, несе у собі і низку негативних моментів та ймовірних загроз. Закриття сільських дільничних лікарень без формування відповідної системи доставки хворих за допомогою машин швидкої допомоги, суттєво погіршує доступність населення до медичних установ. Навіть за ідеальної роботи системи швидкої медичної допомоги можуть виникнути проблеми із своєчасною доставкою хворих через дуже погану якість доріг.

Проведений аналіз системи медичного обслуговування населення Чернігівської області дав можливість виявити низку особливостей його розвитку. Йдеться насамперед про міжрайонні відмінності у рівні забезпеченості населення медичними послугами та об'єктами обслуговування. Негативним явищем є скорочення мережі медичних установ, що погіршує доступність населення до якісних медичних послуг. Дискусійним є також питання створення госпітальних округів. Відтак проблема удосконалення системи медичного обслуговування населення Чернігівської області залишається актуальним завданням.

Література

1. Головне управління статистики в Чернігівській області [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.chernigivstat.gov.ua>
2. Стратегія сталого розвитку Чернігівської області на період до 2020 року: соціально-економічний аналіз [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://cg.gov.ua>

УДК 911.3:33(477)

ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Ліщенко Б.В., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: д-р геогр. наук, проф. **Барановський М.О.**, кафедра географії

Сільське господарство, як і інші галузі економіки нашої держави, зазнало значних змін після здобуття Україною незалежності. Можна виокремити кілька причин цього явища: по-перше, інституційні зміни, які призвели до ліквідації колгоспів, розпаювання землі, зміни форм власності тощо; по-друге, зниження ролі державної підтримки сільського господарства, зокрема у дотуванні виробництва окремих видів аграрної продукції; по-третє, диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, монополізм переробних підприємств, які до сьогодні привласнюють лівову частку валової доданої вартості продукції аграрного комплексу; по-четверте, запровадження ринкових умов в аграрній сфері, а ринок, як відомо, висуває свої вимоги до організації сільськогосподарського виробництва, вишукуючи для цього найсприятливіші умови, території, сектори аграрної сфери.

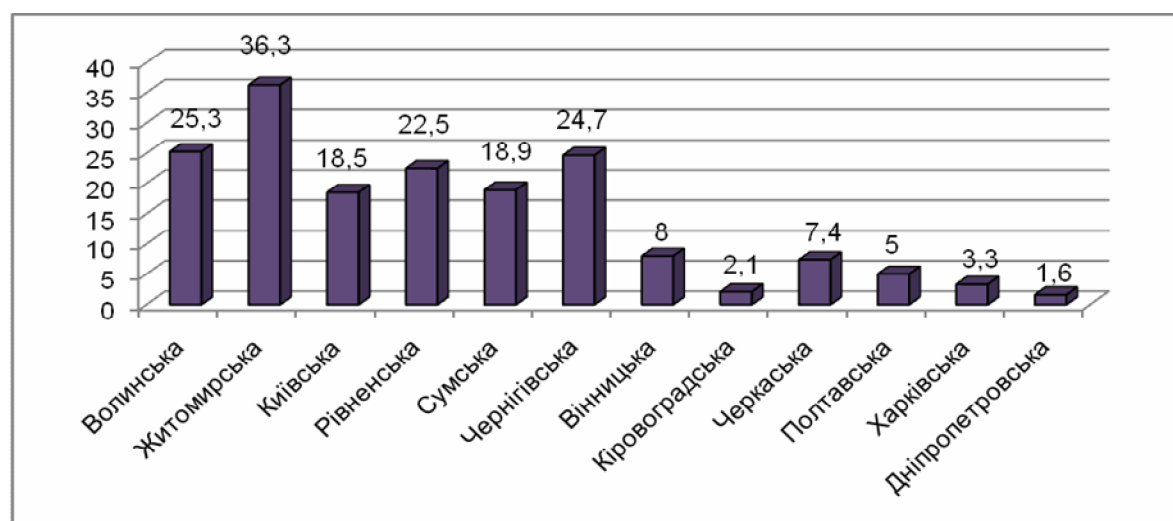
Науковці виділяють кілька видів трансформації сільського господарства – галузеву, інституційну, функціональну. У даному дослідженні подано аналіз просторових аспектів пострадянської трансформації сільського господарства, адже саме територіальні трансформації є свого роду підсумком, результатом усіх трансформацій загалом. Саме у вивченні впливу територіальних трансформаційних процесів криється ключ до подальшого стимулювання розвитку аграрної сфери. Територіальний розподіл передбачає зосередження окремих видів сільськогосподарської діяльності на певній території.

При аналізі просторових аспектів трансформації сільського господарства постає проблема пошуку показників, які б дозволили адекватно відобразити зазначені зміни. На нашу думку, до таких показників можна віднести: 1. Душові показники обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції у розрізі регіонів України. 2. Душові показники виробництва сільськогосподарської продукції у розрізі адміністративних районів. 3. Посівні площі та їх структура; 4. Частка адміністративних районів у виробництві сільськогосподарської продукції свого регіону. 5. Спеціалізація сільського господарства. Ідеальною була б ситуація, якби всі зазначені показники можна було б зібрати за період із 1990 по 2014 рр. Саме за таких умов дійсно було б оцінено пострадянські трансформації. Однак окремих показників зібрати не вдалося, проте це не суттєво вплинуло на об'єктивність результатів дослідження.

На сьогодні існують значні регіональні диспропорції у виробництві сільськогосподарської продукції. За даними Державної служби статистики України за душовими показниками виробництва сільськогосподарської продукції лідерами тепер є Вінницька, Кіровоградська, Полтавська та Черкаська області [2]. Більш об'єктивно про територіальні зрушення свідчать показники динаміки душових показників виробництва сільськогосподарської продукції. Найвищими вони є у Черкаській, Дніпропетровській, Полтавській та Вінницькій областях, тобто у тих регіонах, які володіють кращими передумовами для розвитку аграрного сектора. Про зростання територіальних диспропорцій у виробництві сільськогосподарської продукції свідчить співвідношення між максимальними і мінімальними величинами зазначених показників. Якщо у 1990 р. максимальне значення перевищувало мінімальне у 3,8 рази, то у 2013 р. – у 4,8 рази.

Ще більш суттєвими є диспропорції на рівні сільських районів. Тут перепади між максимальними і мінімальними значеннями можуть досягати сотні разів. Водночас, якщо спробувати узагальнити територіальні зрушення, які відбуваються в аграрному виробництві на рівні районів, то знову ж таки можна стверджувати, що воно все більше концентрується у приміських районах і на територіях із кращими ґрунтово-кліматичними ресурсами. При цьому зазначені процеси є дуже диференційованими. В одних областях поляризація простежується по лінії “приміські райони-периферійні території”, у других – по лінії “гірші-кращі природні чинники”, у третіх – одночасне поєднання того та іншого, як наприклад у Волинській чи Херсонській областях. У Львівській області, навпаки, більш відчутною є поляризація по лінії “приміські райони-периферійні території”, хоча вплив природних чинників також є вагомим, а в Чернігівській області домінуючим у посиленні поляризації є виключно природний чинник.

У динаміці та структурі посівних площ також окреслилися досить чіткі територіальні трансформації. Вони є підтвердженням викладеного вище. Найбільш інтенсивно посівні площі скорочувалися у північних районах України, що зумовлено їх гіршими природними передумовами для розвитку тих галузей сільського господарства, які тепер є найбільш рентабельними (вирощування соняшнику, кукурудзи, ріпаку, сої). Наприклад у північних областях України посівні площі скоротилися на 24,4 %, а у центральних – лише на 4,6 % (рис. 1).

Побудовано автором за даними [2]

Рис. 1. Скорочення посівних площ в окремих регіонах України упродовж 1990 – 2013 рр., %

Ще однією формою прояву просторових аспектів пострадянської трансформації є зростання концентрації посівів окремих сільськогосподарських культур поза межами традиційних зон їх вирощування. Йдеться насамперед про посіви кукурудзи, соняшнику, меншою мірою зернових культур. В останні роки посіви соняшнику і кукурудза на зерно стали такими ж звичними для поліських районів, якими колись тут були посіви жита чи льону-довгунцю. Якщо у 2000 році у 9 районах Чернігівської області соняшник взагалі не вирощувався, то тепер він вирощується повсюдно. При цьому за проміжок часу з 2000 по 2013 роки виробництво соняшнику в області збільшилося у 48 разів.

Викладені вище причини трансформації аграрної сфери, особливості її розвитку в останні роки зумовили суттєві зміни у спеціалізації сільського господарства. Вони настільки вагомі, що є підстави говорити про перегляд усталеної схеми сільськогосподарського районування України.

Найпомітніші зрушення у спеціалізації сільського господарства відбулися в адміністративних районах північної частини України. Вони настільки значні, що наразі є всі підстави стверджувати про майже повну зміну спеціалізації поліської аграрно-територіальної зони, яка традиційно виділялася як фахівцями-географами, так і спеціалістами з аграрної економіки. На півночі України тепер переважають райони трьох типів із такою спеціалізацією сільського господарства: 1) тваринництво м'ясо-молочного спрямування та зернове господарство (більшість районів Волинської області); 2) молочно-м'ясне скотарство та зернове господарство (частина районів Волинської, Житомирської та Чернігівської областей); 3) зернове господар-

ство та вирощування олійних культур (частина районів Чернігівщини та Сумщини). Слід зауважити, що вагома частка районів, у структурі сільського господарства яких переважає тваринництво, розміщується саме у поліський аграрно-територіальній зоні. Через гірші природно-кліматичні та особливо ґрунтові ресурси, традиційні для цього регіону галузі рослинництва (льонарство, картоплярство) практично занепали.

Раніше відносно гомогенна щодо спеціалізації сільського господарства лісостепова зона тепер також представлена кількома відмінними між собою ареалами. Більшість районів (понад 40 %) складають адміністративні одиниці, що мають чітко виражену зернову спеціалізацію (68,3 %) з відносно розвиненим вирощуванням олійних культур і молочно-м'ясним скотарством [1, с. 46]. Значні ареали територій з такою ж спеціалізацією сільського господарства сформувалися із суміжних районів Чернігівської, Полтавської, Сумської, а також Вінницької, Хмельницької та Черкаської областей. Аналогічну спеціалізацію мають окремі райони Тернопільської, Львівської, Рівненської областей та АР Крим.

Досить значною у межах лісостепової зони є кількість районів із чітко вираженою олійницько-зерною спеціалізацією. Як показали результати досліджень, у цій зоні практично не залишилося районів, у сільському господарстві яких збереглося б буряківництво як галузь спеціалізації аграрного сектора.

Відносно сталою щодо змін у спеціалізації сільського господарства залишилася степова зона України. Понад 71 % адміністративних районів, які розміщуються у цій зоні, мають олійницько-зернову спеціалізацію з відносно розвиненим м'ясо-молочним скотарством, що було характерно для цієї зони і на початку 90-х років ХХ ст. Близько 12 – 13 % районів степової зони мають чітко окреслену або зернову, або м'ясо-молочну спеціалізацію.

Для більш детального огляду просторових аспектів трансформації сільського господарства України та ілюстрації виділених особливостей, було проведено детальний аналіз розвитку аграрної сфери Житомирської області. До аналізу було залучено 19 показників, які відображали структуру сільськогосподарського виробництва, динаміку посівних площ і сільськогосподарських угідь упродовж 1990 – 2013 рр. За допомогою кластерного аналізу в області було виділено групи районів, які характеризуються помітними відмінностями у розвитку різних аспектів сільського господарства.

Загалом у межах Житомирської області було виділено 4 групи районів за подібністю спеціалізацією сільського господарства.

До першої, найменш чисельної групи, увійшли три райони: Володар-Волинський, Народицький і Черняхівський. Райони цього типу характеризуються домінуванням у структурі сільського господарства олійних культур, частка яких становить майже 60 %. Вагоме місце також посідає виробництво молока та м'яса. Для районів цього типу притаманне значне скорочення посівних площ (майже 48 %) та висока частка селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції.

До другої групи увійшли 6 районів, які зосереджені у південній частині області. Тут переважає вирощування зернових культур (30 %). Допоміжну роль відіграє буряківництво. Щодо тваринництва, то тут розвинене скотарство м'ясо-молочного напрямку. Переважають колективні господарства. Скорочення посівних площ у районах цього типу є найменшим в області. Вони є лідерами у складі Житомирської області за обсягами виробництва сільськогосподарської продукції.

Третю групу склали також шість районів, які знаходяться переважно у центральній частині області. Провідними галузями аграрної сфери тут є зернове господарство, вирощування олійних культур і м'ясо-молочне скотарство. У Володарсько-Волинському районі вагому роль у спеціалізації сільського господарства відіграє птахівництво.

До четвертої, найбільш чисельної групи, увійшло 8 районів, які займають північну частину області. Це найменш розвинуті в аграрному відношенні райони, що зумовлено особливостями природних чинників. У структурі сільського господарства домінують виробництво молока та м'яса, які зосереджені переважно у селянських господарствах. Частка останніх є найвищою серед районів області і становить 83 %. Посівні площі за 1990 – 2013 рр. скоротилися на 46 %. За обсягами виробництва сільськогосподарської продукції райони цього є типу посідають останні місця в регіоні.

Приклад Житомирської області свідчить про те, що спеціалізація сільського господарства її районів у пострадянський період дійсно зазнала істотних змін. Якщо відповідно до загальноприйнятої схеми сільськогосподарського районування, територія області поділялася на дві (поліська та лісостепова) зони, то тепер у ній досить чітко простежуються чотири групи районів. Кожна із них має свої особливості спеціалізації сільського господарства, хоча загальною рисою для більшості із них є домінування зернового господарства та м'ясо-молочного скотарства. Приклад Житомирської області є також підтвердженням поляризації

аграрного виробництва по лінії “гірші-кращі” природні передумови для розвитку сільського господарства.

Отже, за роки незалежності сільське господарство України зазнало значних змін. Територіальні перетворення стосуються структури землекористування, посівних площ, обсягів виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Приклад Житомирської області показав, що є потреба у розробці нової схеми районування всієї території України за спеціалізацією сільського господарства, адже стара схема застаріла і не відповідає реальностям.

Проведений аналіз показав, що головними наслідками просторових трансформацій сільського господарства України є:

1. Більш швидкі темпи зростання виробництва продукції сільського господарства у тих регіонах України, які володіють кращими природними передумовами для розвитку аграрної сфери.

2. Поляризація аграрного виробництва, викликана ринковими механізмами господарювання. Сільськогосподарське виробництво все більше концентрується або у приміських районах, або на територіях із кращими природними передумовами.

3. Вибірковий характер скорочення та змін у структурі посівних площ. Стосовно перших, то найбільше скорочення посівних площ мало місце у північних регіонах України. У структурі посівних площ простежується їх зростання під окремими технічними та зерновими культурами.

4. Вагомі зміни у спеціалізації сільського господарства багатьох районів України, що зумовлює необхідність розробки нової схеми сільськогосподарського районування території країни.

Література

1. Барановський М.О. До питання про нову схему сільськогосподарського районування України / М.О. Барановський // Часопис соціально-економічної географії. – Збірн. наук. праць. – 2015. – Вип. 18(1). – С. 44 – 49.

2. Сільське господарство України за 2013 рік. Статистичний збірник. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ7_u.htm

УДК 911.8(477.51)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (ДО ХХ СТ.)

Мелешко І.В., студентка V курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: канд. геогр. наук, доц. **Барановська О.В.**, кафедра географії

Сучасні ландшафти Чернігівської області сформувались під впливом як природних, так і антропогенних факторів. Сила негативного впливу людини на навколишнє середовище у різні часові періоди була неоднаковою. Для виявлення антропогенних змін довкілля регіону актуальним є дослідження особливостей природокористування на різних історичних етапах.

Тому метою даного дослідження є вивчення впливу людини, у різних проявах її діяльності, на ландшафти Чернігівської області. Об'єктом дослідження є природокористування в регіоні, предметом – історико-географічні аспекти природокористування на Чернігівщині.

Заселення території Чернігівщини почалося ще за часів палеоліту – близько 100 тис. років тому [8]. У період пізнього палеоліту (40-8 тис. років тому), що припадає на кінець льодовикової епохи, створилися більш сприятливі умови для оселення людини на території Чернігівщини. У лісах вздовж берегів Десни і її приток водилося багато тварин, на яких полювала людина, були сприятливі умови для збирання рослинної їжі. Людина осідала тут на досить тривалий час, на стоянках будували общинні житла напівземляного типу. Кілька таких жител утворювали поселення (стоянку) родової общини. Ціла група таких стоянок виявлена на Десні в Новгород-Сіверському і Коропському районах [6]. Більше двадцяти поселень епохи пізнього палеоліту (35 – 10 тис. років тому) дослідники виявили на території області. А знахідки в селі Мезин Коропського району не мають собі рівних у світовій археології [8].

Носії палеолітичної культури мали дуже обмежений вплив на ландшафти, оскільки він зводився в основному до знищення тварин. Крім того, у зв'язку з коливаннями кліматичних умов, людині неодноразово доводилося мігрувати на південь. І тільки з пізньольодовикового часу (пізньої пори верхнього палеоліту) людина вже не залишає територію Чернігівщини.

В мезоліті панували привласнювальні форми господарства: мисливство, рибальство. Тому вплив людини на ландшафти залишався незначним і локальним. Найбільші зміни відбулися в заплавах ландшафтах і ландшафтах низьких терас крупних річок, до яких були приурочені місця поселень. В основному це були тимчасові зміни чисельності деяких видів тварин та рослин, які не відображались на морфологічній структурі ландшафтів.

Період конструктивного впливу на ландшафтні комплекси починається з переходом до продуктивного господарювання. Для Чернігівщини поява і розповсюдження такого типу господарства – землеробства і скотарства – приурочені до кінця неоліту (5–3 тис. рр. до н.е.). З появою землеробства почалися докорінні зміни в природних ландшафтах, оскільки така форма господарювання вела до заміни природної рослинності на культурну, позначалась на властивостях ґрунту.

Від часу трипільської культури відбувається відокремлення орного і вирубного землеробства. Впродовж наступних тисячоліть вирубне землеробство було панівним на Поліссі, а орне – в Лісостепу [1].

У складі Київської Русі Чернігово-Сіверська земля одержала подальший соціально-економічний розвиток. Головне місце в економіці займало сільське господарство. Високого рівня розвитку досягло ремесло. Чернігово-Сіверська земля мала розгалужені торгові зв'язки.

В XI столітті утворилося Чернігівське князівство, а місто Чернігів (відоме з 907 р.) стало значним політичним, культурним й економічним центром Русі. Інші міста Чернігівщини: Любеч (з 882 р.), Новгород-Сіверський, Стародуб (1096), Ніжин (1147), Остер (1098), Прилуки (1092), Курськ (1095), Вир (1113) та інші.

Концентрація населення в Лісостепу була нижчою, ніж в Поліссі (табл. 1).

Таблиця 1

**Освоєність території Придніпров'я в епоху Київської Русі
(за С.П.Романчуком, 1975 р.)**

Територія	Площа, км	Кількість міст, од.	Населеність, чол/км	Розораність, %	Лісистість, %	Рубки в % від лісистості
Чернігівська земля (Полісся)	65000	40	17	25-30	40	0,8
Переяслівська земля (Лісостеп)	60000	25	10	15-20	20	0,3

Це пояснюється, по-перше, постійною загрозою з боку кочівників в лісостепу, по-друге, великим процентом засолених земель в цій зоні, в той час як на Поліссі природні умови сприяли розвитку землеробства (лесові останці).

Великодержавна політика чернігівських князів створила умови для розвитку високої культури, яка мала всеукраїнський характер. На Чернігівщині виробляли мистецькі вироби, практикували золочення й інкрустацію, емаль, виготовляли скляні й інші вироби [9].

У 1239 році Чернігівщину захопили татари, і вона опинилася у васальній залежності від Золотої Орди. В результаті монголо-татарського нашествия був призупинений процес антропізації долинних ландшафтів: спалювались поселення, закидались і заростали орні землі. З цим нашествям пов'язане переміщення населення з прирічкових ландшафтів на вододільні.

Входження до складу Російської держави Чернігово-Сіверщини мало прогресивне значення для розвитку цих земель. Почали оживати ремесло і торгівля, збільшувалася кількість населення.

У XVI ст. Чернігів набуває значення транзитного пункту на торгових шляхах Російської держави з іншими українськими землями і країнами Західної Європи [6].

У другій половині XVII ст. на чернігово-сіверських землях, вже визволених від польсько-шляхетського гніту, помітно розвивалось сільське господарство, ремесла торгівля, зростали міста. Переважна більшість населення займалася землеробством і скотарством. Основною системою землеробства було трипільля. Вирощували жито, овес, просо. Розвивалось садівництво, бджільництво, рибальство. Були поширеними борошномельний і гуральницький промисли. На лісових промислах видобували поташ, по видобутку якого Чернігівщина займала перше місце на Україні.

Основну роль у господарському житті XVIII ст., як і раніше, відігравали землеробство і тваринництво. У другій половині XVIII ст. поряд зі старими культурами почали садити картоплю. Промислом стало городництво.

У 1802 році була виділена Чернігівська губернія з Малоросійської губернії (рис. 1).

Найбільш заселеними повітами були Новозибківський, Ніжинський, Стародубський, Суразький і Сосницький. Найменшу кількість населення мав Остерський повіт. Найбільша щільність населення спостерігалася у Ніжинському (41,4 ос/версту²), Конотопському (41,2), Борзнянському (40,9) повітах, найменша – в Остерському (18,9) [4], [5].

Освоєння і заселення нових територій перш за все супроводжувалося вирубкою лісів. В минулому Чернігівська губернія була багата величезними дрімучими лісами, які в XIX ст. вже настільки зменшилися, що деякі райони відчували нестачу лісових ресурсів. Причина зменшення лісів була очевидною – це збільшення кількості населення, розвиток хліборобства, внаслідок свободи винокуріння, що вимагають більше орних земель. А між тим через незручність сплаву торгівля лісом не набула значного поширення, тому ліси стали вирубуватися без обмежень для промисловості та виробництва будинків. Тому площі лісів зменшувалися із катастрофічною швидкістю.

Рис. 1. Чернігівська губернія

На той час головна смуга лісів Чернігівської губернії проходила північною частиною Сосницького повіту, від якої в різні боки йшли гілки лісових просторів, що переважно були спрямовані на південь річками Дніпро, Десна, Сейм, на північ річками Снов та Іпуть. У степовій частині губернії поширення лісів мало опосередкований характер і росли вони по берегах річок Узунь, Удай, Трубіж та інших.

Зміна лісистості Чернігівської губернії [7]

Рік	1700	1725	1741	1763	1796	1861	1868	1887	1914
Тис. га	1860	1687	1593	1478	1294	1011	1017	1100	781
%	35,5	32,2	30,4	28,2	24,7	19,3	19,4	21,0	14,9

Що стосується заліснення території по повітах, то найбільші площі ліси займали в Городнянському, Сосницькому та Остерському повітах, а найменші – в Конотопському повіті (рис. 2).

З XIX ст. інтенсифікуються всі види антропогенного впливу, які були до цього і з'являються нові. Як і раніше до найбільш помітних змін призводить землеробство. В XIX ст. починають проявлятися наслідки екстенсивного використання природного потенціалу геокомплексів при сільськогосподарському впливі. Особливо це стосувалося поліської частини. Тут спостерігалась значна "виораність" ґрунтів. За даними генерального межування (1860 – 1890 рр.) на території Чернігівської губернії рілля займала 46,9 %, сінокоси і вигони – 19,1 %, ліси і чагарники – 23,4 %. Освоєність лісостепових ландшафтів вже була більша, ніж Поліських (табл. 3).

У пореформений період швидко розвивається промисловість, відбувається концентрація виробництва. Вже 1895 року працювало 243 великі підприємства. У цей же час у порівнянні з 1860 роком обсяг промислового виробництва зріс майже в 3,5 рази. Зокрема, цукрових заводів у 1860 році було 65, а в 1895 – 12. Однак випуск цукру збільшився більш ніж як у 13 разів. У два рази збільшили випуск продукції шкіряні заводи, хоч кількість цих підприємств зменшилась з 63 (1860 р.) до 13 (1895 р.).

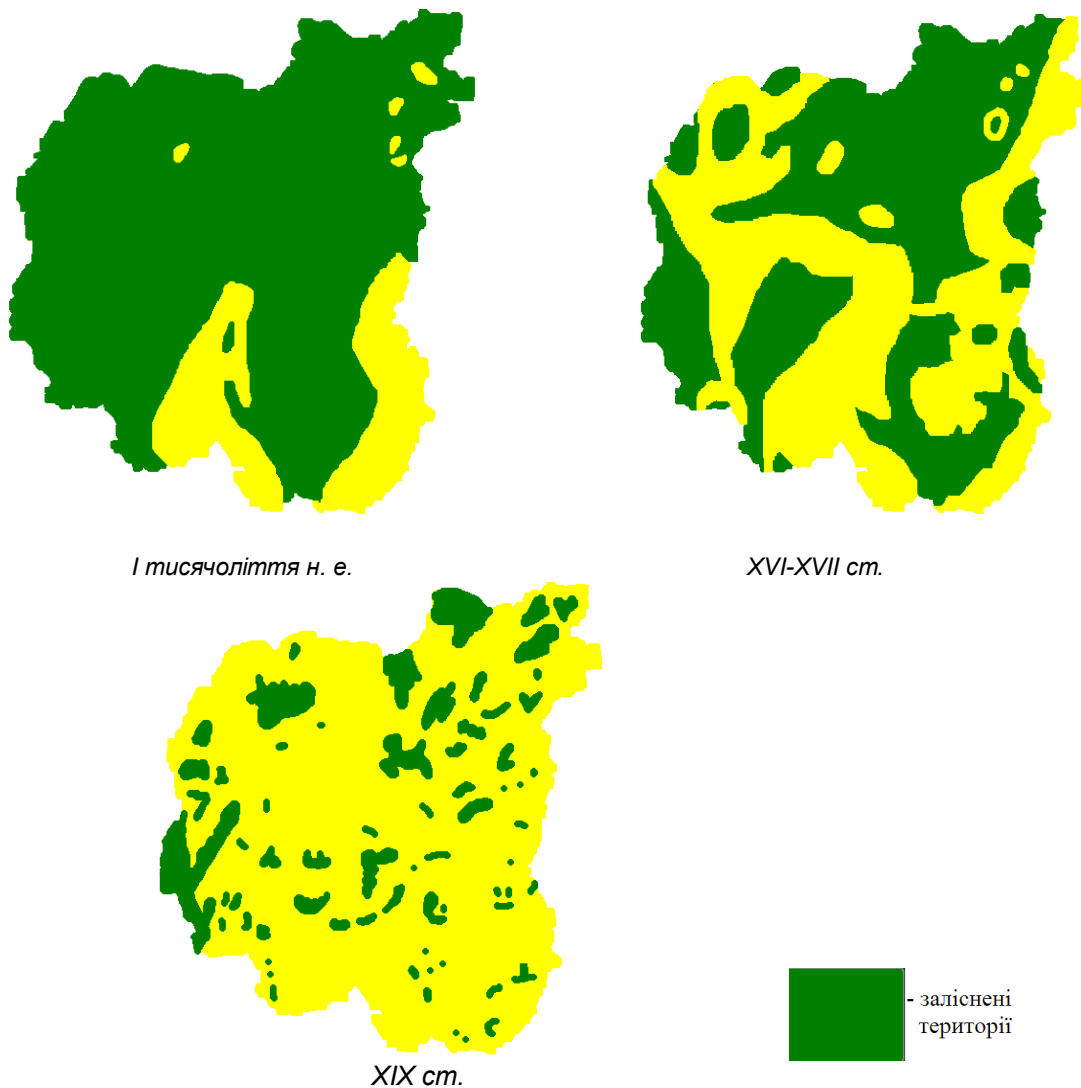

Рис. 2. Лісистість Чернігівської області

Освоєність території Чернігівської губернії на кінець XIX ст. [2], [4]

Повіти	Населеність чол. на 1 кв. верству	Розораність, %	Лісистість, %
Полісся			
Городнянський	39	37,7	30,8
Козелецький	52	57,5	13,7
Кролевецький	59	48,3	23,0
Новгород-Сіверський	44	46,3	25,9
Остерський	37	32,7	27,8
Сосницький	46	37,7	31,2
Чернігівський	53	52	16,5
Лісостеп			
Борзнянський	61	57,4	15,9
Конотопський	71	64,3	8,1
Ніжинський	71	55,7	13,9

Розвиток промисловості особливо інтенсивно відбувався в останньому десятиріччі XIX ст. Так, з 1861 по 1900 рр. в губернії стали до ладу 129 нових підприємств.

Найбільшими забруднювачами повітря в населених пунктах Чернігівщини були миловарні, чавуноливарні, салотопні, сально-шкіряні, свічкові та інші підприємства. Так як очисних споруд на той час майже не існувало, то в атмосферу викидались різноманітні шкідливі речовини, а завдяки циркуляції повітряних мас вони мали можливість поширюватися на значні відстані.

Прискоренню економічного розвитку Чернігівщини значно сприяло відкриття 1868 року Московсько-Воронезької, 1873 – Лібаво-Роменської, 1887 року – Поліської залізниць, що перетинали територію губернії. У 1893 році почався рух на залізничній лінії Чернігів – Крути – Пирятин, 1901 року – на залізниці Новгород-Сіверський – Новозибків та Бахмач – Прилуки. Всього через територію Чернігівщини було прокладено 1243 верстви залізничної колії, яка зв'язала ряд її районів з промисловими центрами країни. Розвивався і водний транспорт [3].

Повітря забруднювалося дрібними часточками ґрунту і пилу. Вулиць з твердим покриттям тоді було мало і на ґрунтових дорогах, особливо в жарку погоду, за транспортними засобами і, навіть, за пішоходами хмарою здіймався пил.

Отже, на різних етапах розвитку суспільства вплив на ландшафти Чернігівщини значно відрізнявся. Так, носії палеолітичної культури мали дуже обмежений вплив на ландшафти, оскільки він зводився в основному до знищення тварин. А от в кінці неоліту, з появою землеробства, почалися значні зміни в природних ландшафтах, оскільки така форма господарювання вела до заміни природної рослинності на культурну, позначалась на властивостях ґрунту. Від часу трипільської культури відбувається відокремлення орного і вирубного землеробства. Впродовж наступних тисячоліть вирубне землеробство було панівним на Поліссі, а орне – в Лісостепу. Внаслідок суцільних рубок оголюються лісові ґрунти, розвиваються ерозійні процеси, на тривалий період втрачається ґрунто- та водозахисна роль лісів, що негативно позначається на екологічному стані природних ландшафтів та біорізноманітті рослинного і тваринного світу.

Із XVI ст. зменшення лісистості в Лісостепу й на Поліссі відбувалося швидкими темпами не лише за рахунок збільшення населення та його потреб у сільськогосподарських угіддях, а й через розвиток промислів, пов'язаних із використанням деревини (виробництво металу – рудні, виробництво скляних виробів – гути, виробництво поташу – буди тощо). Крім того, набув розвитку експорт деревини.

Якщо у період Київської Русі концентрація населення була більшою на Поліссі, що було пов'язано із постійною загрозою з боку кочівників в Лісостепу, і великим процентом засолених земель в цій зоні, то у XIX ст. ситуація кардинально змінилася – південна частина губернії стала більш заселеною.

У XIX ст. в основному склалася сучасна система природокористування. В подальшому відбулися значні зміни інтенсивності та характеру природокористування.

Література

1. Барановська О.В. Чернігівщина: природа, населення, господарство (комплексне географічне дослідження): [монографія] / О.В.Барановська, М.О.Барановський, В.В.Смаль, І.В.Смаль. – Ніжин: Наука-сервіс, 2000. – 180 с.
2. Домонтович М.А. Материали для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба, Черниговская губерния / М.А.Домонтович. – СПб: 1865. – 796 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 697 с.
4. Руссов А.А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / А.А.Русов. – Чернигов: Издание редакции “Земского сборника Черниговской губернии”, Тип. Губ. Земства, 1898. – Т.1. – 123 с.
5. Руссов А.А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / А.А.Русов. – Чернигов: Издание редакции “Земского сборника Черниговской губернии”, Тип. Губ. Земства, 1899. – Т.2. – 327 с.
6. Сіментов Ю. Я. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини: [посібник для вчителів] / Ю.Я.Сіментов, М.Т.Яцура. – К.: Видавництво “Радянська школа”, 1968. – 170 с.
7. Цветков М.А. Изменение лесистости Европейской России с конца XVII столетия по 1914 год / М.А.Цветков. – М.: Из-во АН СССР, 1957. – 214 с.
8. Чернігівська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівська_область
9. Чернігівщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівщина>.

УДК 911.9:502(477.51)

ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ҐРУНТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Федірко Т.С., студентка IV курсу природничо-географічного факультету
Науковий керівник: канд. геогр. наук, доц. **Барановська О.В.**, кафедра географії

Актуальність теми. Актуальність дослідження забруднення ґрунтів зумовлена тим, що ґрунт основний компонент наземних екосистем. Ґрунти є основним засобом виробництва в сільському та лісовому господарствах, головним джерелом сільськогосподарських продуктів та інших рослинних ресурсів, основою забезпечення добробуту населення. Тому охорона ґрунтів, раціональне використання, збереження та підвищення їх родючості - неодмінна умова подальшого прогресу суспільства. Ґрунти Чернігівської області не є виключенням. З кожним роком, а, можливо, і днем екологічний стан ґрунтів погіршується. До головних екологічних проблем можна віднести радіаційне забруднення, нафтове забруднення, негативний вплив промисловості і сільського господарства, транспорту, забруднення різними хімічними речовинами, підвищення кислотності ґрунтів.

Мета даного дослідження вивчення екологічного стану ґрунтів Чернігівської області.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Розкрити сучасний стан ґрунтів Чернігівської області;
2. Проаналізувати вплив господарства на ґрунти;
3. Вивчити антропогенні зміни ґрунтів Чернігівської області.

Ґрунтовий покрив, рівнинність території і агрокліматичні умови фізико-географічних зон Полісся і Лісостепу, в межах яких розташована Чернігівська область, визначають оптимальне природне середовище для ведення сільського господарства.

Земельний фонд Чернігівської області станом на 01 січня 2014 року складає 3190,3 тис. га, з яких 2068,4 тис. га (64,8 %) зайнято сільськогосподарськими угіддями, у складі яких рілля становить 68,3 %, що свідчить про високе аграрне навантаження та розораність ґрунтів території. Це спричиняє їх деградацію, а саме погіршення властивостей, родючості і якості земельних ресурсів [4].

Агроекологічний моніторинг, тенденції щодо зміни показників якості ґрунтів відслідковує Чернігівська філія ДУ “Держґрунтохорона”.

Щоб загострити увагу землекористувачів на проблему раціонального використання земельних ресурсів Департамент щорічно приділяє значну увагу питанню постійної турботи про збереження та підвищення родючості ґрунтів, що є найважливішою умовою сталого та безпечного виробництва сільськогосподарської продукції. Для цього Департамент через організаційні заходи (наукові та науково-практичні семінари, наради і конференції, інші заходи) здійснює вплив на аграріїв області, який спрямований на стабілізацію роботи галузі

рослинництва, науково-обґрунтоване ведення виробництва, збереження та підвищення родючості ґрунтів.

Як результат, в останні роки, в цілому по області спостерігається позитивна динаміка по внесенню мінеральних добрив під посіви сільськогосподарських культур, крім того вона краща ніж в цілому по Україні.

Також покращилось і співвідношення між використанням азотних та фосфорно-калійних добрив – у 2000 році на кожен кілограм фосфору та калію вносилось по 4 кг азоту (переважно у вигляді аміачної селітри, яка сприяє підкисленню ґрунтів) тоді, як у 2013 році вже по 2,5 кг, що свідчить про більш збалансоване мінеральне живлення сільськогосподарських культур.

Як результат позитивної динаміки внесення мінеральних добрив у ґрунтах переважної більшості господарств стабілізувався вміст рухомих форм фосфору, у середньому по області його вміст збільшився на 4 мг/кг ґрунту. Вміст калію збільшився на 6 мг/кг, відбувається незначне зростання органічної речовини, на попередньому рівні залишився вміст азоту, що легко гідролізується.

В цілому по області лише 8 % орних земель мають низьку забезпеченість рухомими формами фосфору та 32 % рухомого калію.

Крім того в останні роки більше 100 господарств області застосовують мікробіологічні препарати, тоді, як десять років тому їх кількість була в 6-8 разів меншою, і з кожним роком їх кількість збільшується.

Покращується і динаміка щорічних обсягів вапнування кислих ґрунтів (лише власними коштами сільгоспідприємств) – за 2008 – 2013 роки в середньому вапнувалось по 7,1 тис. га.

Щодо органічних добрив, – виробництво гною залишилось на тому ж рівні, але поступово розширюються посіви сидеральних культур, майже повністю припинилось спалювання соломи на полях, яка в основному подрібнюється і приорується, так як і рослинні рештки кукурудзи та соняшника. Все це позитивно впливає на динаміку вмісту гумусу в ґрунтах області, що підтверджується дослідженнями Чернігівської філії ДУ “Держґрунтохорона” (рис. 1).

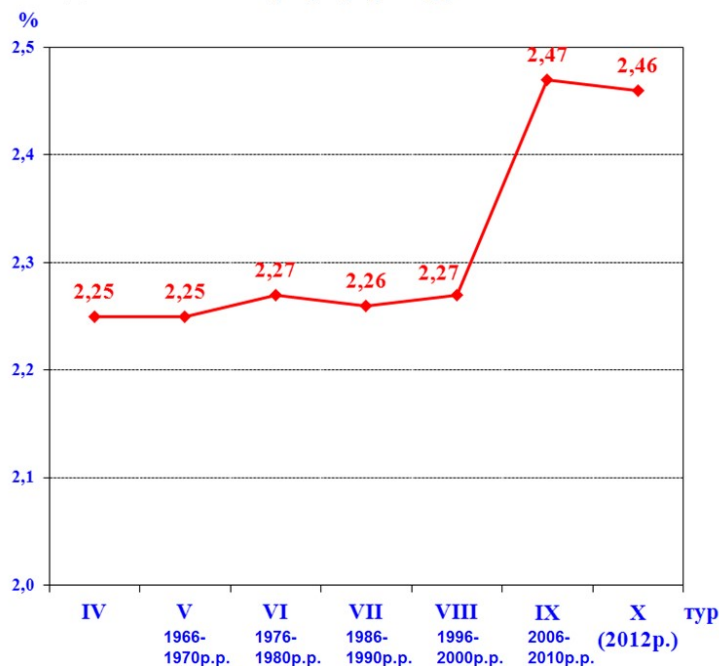

Рис. 1. Динаміка вмісту гумусу в ґрунтах області

Однак, інтенсивне використання ґрунтів, відсутність державного фінансування вапнування кислих ґрунтів, значний антропогенний вплив на них зумовлюють необхідність постійного контролю за рівнем родючості.

Необхідно зазначити, що поряд із загальною позитивною тенденцією, в окремих господарствах в останні роки відбулось погіршення якісного стану ґрунтів, що і насторожує управлінців та спонукає до пошуку підходів до вирішення таких проблем спільно з держсільгоспінспекцією області [5].

Актуальним питанням сьогодення є також техногенне забруднення ґрунтів важкими металами. Забруднений ґрунт втрачає чітку структуру, змінює його фізико-хімічні властивості. За даними обласного державного проектно-технологічного центру охорони родючості ґрунтів і якості продукції "Облдержродючість", уміст важких металів, зокрема кадмію, свинцю, у ґрунтах області не перевищує допустимих рівнів. Найвищий середній вміст рухомих форм виявлено в ґрунтах Срібнянського (7,22 мг/кг), Варвинського (7,12 мг/кг), Ніжинського (6,65 мг/кг) районів, що відповідає помірному рівню забруднення. Причинами забруднення важкими металами є діяльність промислових підприємств, автомобільний транспорт, внесення деяких пестицидів. Зокрема у вище вказаних районах значна кількість важких металів потрапляє у ґрунт від вихлопних газів автотранспорту та від застосування в сільському господарстві мінеральних добрив і хімічних меліорантів. Найнижчі середні показники зафіксовані у Щорському (3,38 мг/кг) і Корюківському (3,83 мг/кг) районах, це пояснюється наявністю в них ґрунтів легшого механічного складу. Уміст свинцю перевищує фоновий рівень у всіх районах області.

Отже, для Чернігівської області актуальним залишається впровадження заходів щодо зниження забруднення ґрунтів важкими металами [3].

Не менш важливою є проблема радіаційного забруднення ґрунтів Чернігівської області. У результаті аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. більшість території України є радіоактивно забрудненою. Чернігівську область відносять до тих областей, які найбільш постраждали в результаті цієї аварії.

Основне радіоактивне забруднення території Чернігівщини визначається цезієм-137 і в меншій мірі – стронцієм-90. На сьогодні спостерігається явище вторинного перерозподілу радіонуклідів, унаслідок чого радіоактивні речовини накопичуються у ґрунті. У зв'язку з цим значні площі сільськогосподарських угідь області є забрудненими.

У Чернігівській області цезієм-137 забруднено більше 72,015 тис. га сільськогосподарських угідь. Найбільш забруднені такі райони: Козелецький, Чернігівський, Ріпкинський, Семенівський, Корюківський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Коропський, Менський, Куликівський, Борзнянський, Бахмацький, Ніжинський, Ічнянський, Талалаївський, Бровицький, Носівський, Прилуцький, Срібнянський, Варвинський (рис. 2).

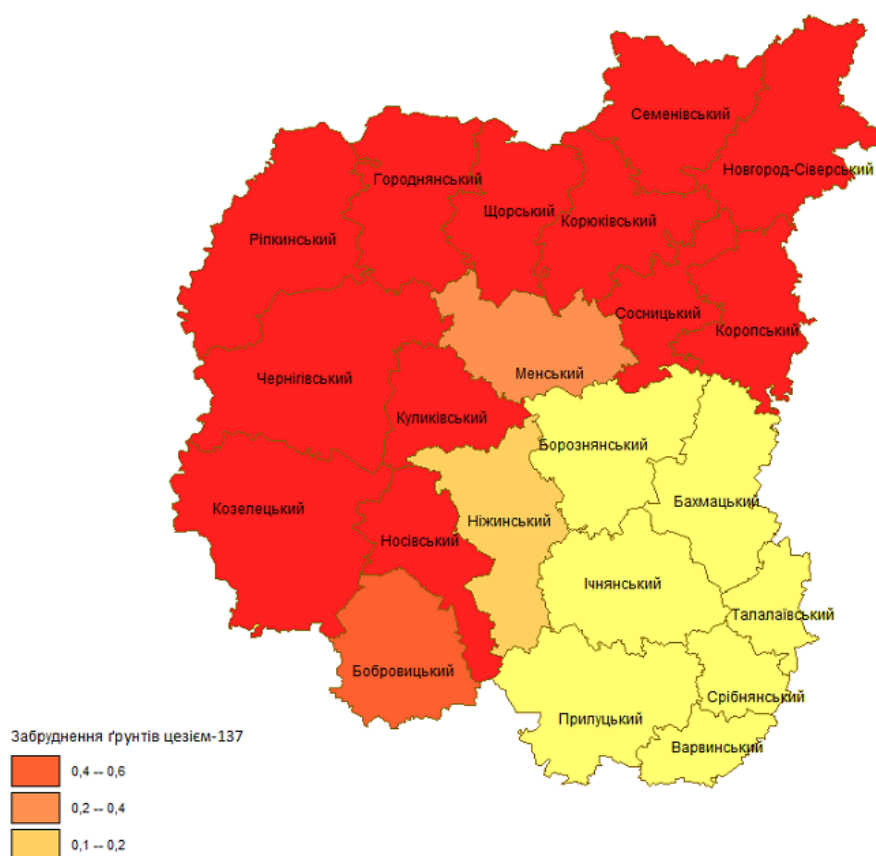

Рис. 2. Карта забруднення ґрунтів цезієм-137

Площа забруднення стронцієм-90 становить 2339,8 тис. га. Найвищі рівні радіаційного забруднення встановлені у придніпровській зоні (Ріпкинському, Козелецькому, Чернігівському районах) та у північно-східній частині області (Корюківському, Новгород-Сіверському, Семенівському, Сосницькому районах). Найбільшу щільність забруднення ґрунту стронцієм-90 мають сільгоспугіддя Козелецького району. (рис. 3)

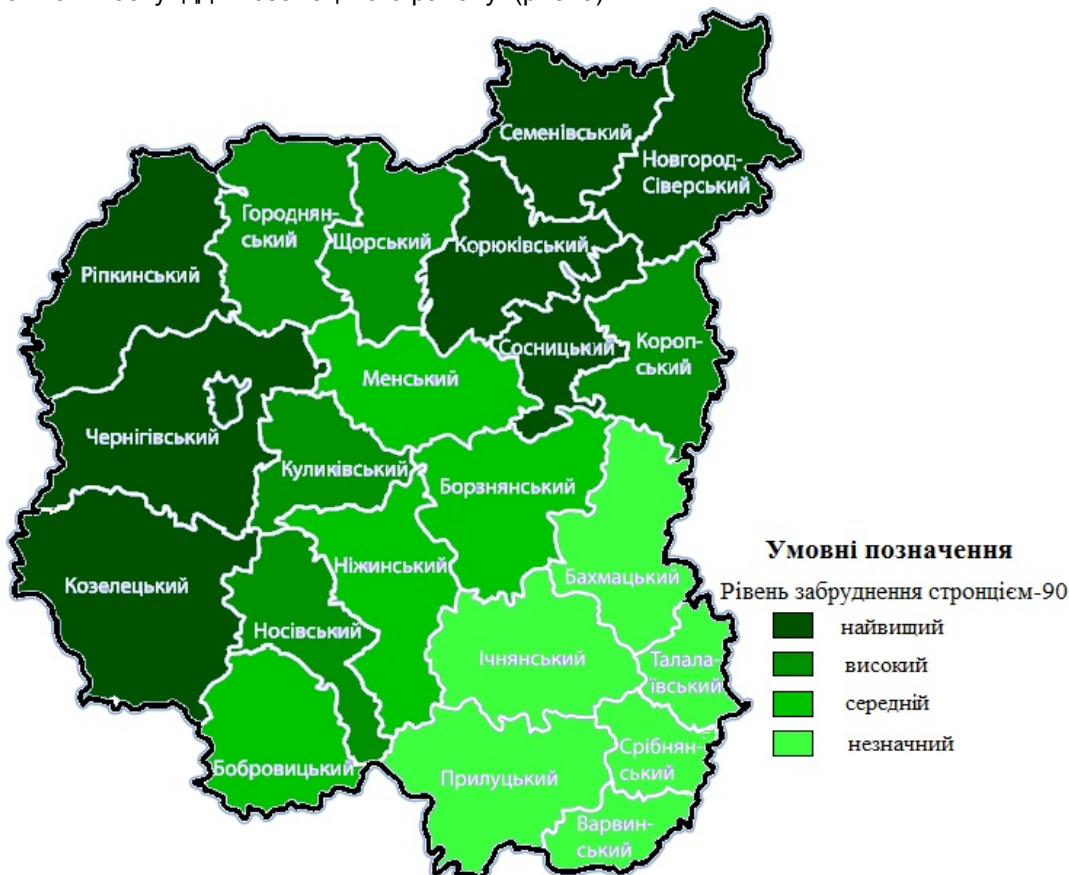

Рис. 3. Карта забруднення ґрунтів стронцієм-90

Причиною найбільшого забруднення вищезазначених районів є аварія на Чорнобильській АЕС, оскільки в перші години після вибуху радіоактивні елементи були перенесені повітряними масами саме на західні і в меншій мірі північні райони Чернігівської області, де разом з атмосферними опадами потрапили в ґрунт.

Щільність забруднення сільгоспугідь радіонуклідами була визначена при суцільному обстеженні у 1991-1993 рр. Чернігівським обласним радіоекологічним центром. Протягом наступних років проводилися уточнюючі обстеження незначних за площею ділянок.

Протягом післяаварійного періоду відбувається процес самодеактивації поверхневого шару ґрунтів, але швидкість його незначна. Горизонтальна міграція радіонуклідів не зумовила відчутного перерозподілу їх в агроландшафтах [2].

Вплив екологічної ситуації, насамперед радіаційного забруднення, на сільські території проявляється через обмеження розвитку традиційних для даної місцевості видів господарської діяльності, наприклад землеробства чи пасовищного скотарства. Негативно позначилось радіаційне забруднення на діяльності торфовидобувних підприємств та рекреаційному комплексі області [1].

При цьому слід зауважити, що на сьогодні в Україні на законодавчому рівні відсутні не тільки критерії оцінки агрохімічної деградації ґрунтів (нормативи та критерії визначення суттєвості зниження родючості ґрунтів), але й нормативно-правові акти по встановленню відповідальності землекористувачів та відшкодування ними нанесених збитків за зниження родючості земель.

На часі створення спеціальної системи моніторингу якості ґрунтів і ґрунтового покриву, тобто системи спостереження, прогнозування та оперативного впливу шляхом управління родючістю ґрунтів у всіх випадках їх деградації [5].

Отже, можна зробити висновок, що на сьогодні на території Чернігівської області намітилась досить складна ситуація, пов'язана з масштабним проявом процесу підкислення, засолення і проявом ерозії ґрунтових ресурсів.

Актуальним питанням сьогодення є також техногенне забруднення ґрунтів важкими металами. Забруднений ґрунт втрачає чітку структуру, змінює його фізико-хімічні властивості.

Не менш важливою є проблема радіаційного забруднення ґрунтів Чернігівської області. Чернігівську область відносять до тих областей, які найбільш постраждали в результаті аварії на Чорнобильській АЕС.

У зв'язку з цим дослідження екологічного стану ґрунтів Чернігівської області є надзвичайно важливою проблемою, вирішення якої дозволить не лише з'ясувати сучасний стан ґрунтів, а й розробити рекомендації щодо поліпшення їх стану.

Проаналізувавши всі дані можна стверджувати, що відносно низьку екологічну оцінку мають ґрунти Щорського, Корюківського, Городнянського, Ріпкинського, Семенівського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Куликівського та Сосницького районів. Це пов'язано з пониженим вмістом основних елементів живлення та радіаційним забрудненням.

Ґрунти Бахмацького, Варвинського, Ічнянського, Прилуцького, Срібнянського, Талалаївського районів Чернігівської області мають високу екологічну оцінку. Для них характерна найвища родючість, оскільки ці ґрунти найбільш збагачені органічними і мінеральними речовинами, а також мають низький вміст радіоактивних елементів.

Література

1. Барановський М.О. Екологічні аспекти депресивності сільських територій українського Полісся (на прикладі Чернігівської області) / М.О.Барановський // Сучасні екологічні проблеми Українського Полісся і суміжних територій (до 25 річчя аварії на ЧАЕС) – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2011. – 265 с.

2. Гавій В.М., Радіаційне забруднення сільськогосподарських угідь Чернігівської області та вплив його на здоров'я населення / В.М.Гавій, С.В.Коваленко // Екологія і раціональне природокористування: Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. – 2006. – 244 с.

3. Гавій В.М. Сучасний стан забруднення ґрунтів Чернігівської області важкими металами / В.М.Гавій, І.В.Мирон // Всеукраїнська конференція "Актуальні питання природничих наук та методики їх викладання": Тези доповідей. Ніжин, 22-23 лютого 2012 р. – Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя. 2012. – 212 с.

4. Земля – наше багатство, яке треба зберегти для нащадків [Електронний ресурс]: Інформ-агенція "Чернігівський монітор" режим доступу: <http://monitor.cn.ua/ua/economics/20151>.

5. Стан земельних ресурсів та ґрунтів у Чернігівській області (регіональна доповідь) [Електронний ресурс]: режим доступу: http://5ka.at.ua/load/ekologija/stan_zemelnih_resursiv_ta_runtiv_u_chernigivskij_oblasti_regionalna_dopovid/18-1-0-10732.

**ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ
НАУКИ, ІНФОРМАТИКА**

УДК 517.928.1

**ПОБУДОВА РОЗВ'ЯЗКІВ СИСТЕМ ЛІНІЙНИХ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ
З ПАРАМЕТРОМ ТА ОСОБЛИВОЮ ТОЧКОЮ**

Богдан В.О., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Чорненька О.В.**, кафедра вищої математики

В даній статті вивчається питання про побудову загального розв'язку системи лінійних диференціальних рівнянь вигляду

$$\frac{dy}{dx} = xA(x, \varepsilon)y, \quad (1)$$

з особливою точкою $x = \infty$; ε – малий дійсний параметр, $0 < \varepsilon \leq \varepsilon_0$; x – незалежна дійсна змінна, $x > x_0 > 0$; $y(x, \varepsilon)$ – шукана вектор-функція; $A(x, \varepsilon)$ – квадратна матриця n -го порядку. Згідно класичної теорії [1, с. 67], ранг особливості дорівнює 2, тому $x = \infty$ є іррегулярною особливою точкою.

Системи лінійних диференціальних рівнянь вигляду

$$\varepsilon^h \frac{dy}{dx} = x^g A(x, \varepsilon)y, \quad (2)$$

де

$$A(x, \varepsilon) \sim \sum_{s=0}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k x^{-s} A_{sk}, \quad (3)$$

з повільно змінними коефіцієнтами у випадку іррегулярної особливої точки вперше вивчалися М.А.Сотніченком та С.Ф.Фещенком [5, с. 39 – 48]. Саме цим вченим вдалося розв'язати задачу про асимптотичне розщеплення систем (2), (3) на підсистеми меншої розмірності. Ці результати не дозволяли отримати вигляд розв'язків відповідної системи, але стимулювали проведення подальших досліджень сингулярно збурених систем лінійних диференціальних рівнянь з іррегулярною особливою точкою.

Особливості побудови асимптотики загального розв'язку (1), (2) у випадку простого спектра граничної матриці A_{00} висвітлено в роботі [3, с. 53 – 56]. А саме, показано, що розв'язки однорідної системи (2) можна побудувати у вигляді подвійних рядів за цілими степенями змінної та параметра.

Задача побудови асимптотичного розв'язку системи (2) у випадку кратного спектра головного оператора є набагато складнішою. Проте у роботах [6, с. 417 – 432] обґрунтовано, що загальний розв'язок системи (2) можна побудувати у вигляді подвійних розвинень за дробовими степенями параметра та відношення незалежної змінної та параметра.

У даній роботі дослідимо особливості побудови розв'язку системи вигляду (1) у випадку, коли матриця $A(x, \varepsilon)$ задається нескінченною сумою

$$A(x, \varepsilon) = \sum_{r=0}^{\infty} \varepsilon^r x^{-r} A_{rr}, \quad (4)$$

де A_{rr} , $r \geq 0$, діагональні матриці,

$$A_{00} = \text{diag}(\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n), \quad \boxed{\times}, \quad i \neq j, \quad \prod_{i=1}^n \lambda_i \neq 0, \quad \lambda_i < 0. \quad (5)$$

Додатково наведемо відомості з теорії матриць про знаходження оберненої матриці до заданої діагональної. Нехай відомо матрицю вигляду (5). Згідно класичної теорії [2, с. 25], обернена матриця до A_{00} визначається за формулою

$$A_{00}^{-1} = \frac{1}{|A_{00}|} (A_{ki})_1^n, \quad (6)$$

де A_{ki} - алгебраїчні доповнення відповідних елементів матриці (5) у визначнику $|A_{00}|$, символом $(A_{ki})_1^n$ позначено матрицю n -го порядку ($i, k = \overline{1, n}$).

Згідно (5) $A_{ki} = 0, i \neq k$. Якщо $i = k$, то $A_{ii} = \frac{|A_{00}|}{\lambda_i}$. Тоді за формулами (6)

$$A_{00}^{-1} = \text{diag}\left(\frac{1}{\lambda_1}, \frac{1}{\lambda_2}, \dots, \frac{1}{\lambda_n}\right), \quad i \neq j, \quad \prod_{i=1}^n \lambda_i \neq 0. \quad (7)$$

Для матриці (5) числа $\lambda_i, i = \overline{1, n}$, є її власними значеннями. Відповідні власні вектори запишуться у вигляді $\varphi_i = \text{col}\left(\underset{(i)}{0} \quad \dots \quad 0 \quad 1 \quad 0 \quad \dots \quad 0\right)$, де всі координати цього вектора рівні нулю крім i -тої координати, $i = \overline{1, n}$.

У випадку задання матриць вигляду (5) елементами нуль-простору матриць $(A_{00} - \lambda_i E)^*$, $i = \overline{1, n}$, спряжених до $A_{00} - \lambda_i E, i = \overline{1, n}$, будуть вектори $\psi_i = \text{col}\left(\underset{(i)}{0} \quad \dots \quad 0 \quad 1 \quad 0 \quad \dots \quad 0\right), i = \overline{1, n}$. При цьому $(A_{00} - \lambda_i E)^* = A_{00} - \lambda_i E$, згідно правил знаходження спряжених матриць [2, с. 28]. Крім того скалярний добуток $(\varphi_i, \psi_i) = 1, i = \overline{1, n}$.

В подальшому викладі матеріалу матимемо матриці $A_{00} - \lambda_i E, i = \overline{1, n}$. Кожна з цих матриць згідно (5) є виродженою матрицею, $|A_{00} - \lambda_i E| = 0, i = \overline{1, n}$. Обґрунтуємо питання про знаходження узагальнено оберненої матриці, застосовуючи алгоритм поданий у роботі [4, с. 18 – 22].

Для матриці

$$A_{00} - \lambda_i E = \text{diag}(\lambda_1 - \lambda_i, \lambda_2 - \lambda_i, \dots, \lambda_{i-1} - \lambda_i, 0, \lambda_{i+1} - \lambda_i, \dots, \lambda_n - \lambda_i)$$

i -тий діагональний елемент якої дорівнює нулю, $i = \overline{1, n}$, випишемо матриці P та Q перестановок рядків і стовпців

$$P = \begin{pmatrix} 1 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & 1 & \dots & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ 0 & 0 & \dots & 1 & 0 & 0 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 1 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & 1 & \dots & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots & 1 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 1 & 0 & 0 & \dots & 0 \end{pmatrix} \begin{matrix} \\ \\ \\ (i-1) \\ (i) \\ (i+1) \\ \\ \\ \end{matrix}$$

$$Q = \begin{pmatrix} 1 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 1 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & \dots & 0 & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ 0 & 0 & \dots & 1 & 0 & 0 & \dots & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & \dots & 0 & 1 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 1 & 0 & \dots & \dots & 0 & 0 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 1 & \dots & \dots & 0 & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot & \cdot \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & \dots & 0 & 1 \\ 0 & 0 & \dots & 0 & 0 & 0 & \dots & \dots & 1 & 0 \end{pmatrix} \begin{matrix} \\ \\ \\ (i-1) \\ (i) \\ (i+1) \\ \\ \\ \\ \end{matrix}$$

Тоді

$$P(A_{00} - \lambda_i E)Q = \text{diag}(A_i \quad 0), \text{ де}$$

$$A_i = \text{diag}(\lambda_1 - \lambda_i, \lambda_2 - \lambda_i, \dots, \lambda_{i-1} - \lambda_i, \lambda_{i+1} - \lambda_i, \dots, \lambda_n - \lambda_i),$$

$$i = \overline{1, n}.$$

Згідно (7)

$$A_i^{-1} = \text{diag}\left(\frac{1}{\lambda_1 - \lambda_i}, \frac{1}{\lambda_2 - \lambda_i}, \dots, \frac{1}{\lambda_{i-1} - \lambda_i}, \frac{1}{\lambda_{i+1} - \lambda_i}, \dots, \frac{1}{\lambda_n - \lambda_i}\right),$$

$$i = \overline{1, n}.$$

Тоді узагальнено обернену матрицю до $A_{00} - \lambda_i E$, $i = \overline{1, n}$, можна визначити за формулами

$$H_i = Q(\text{diag}(A_i^{-1} \quad 0))P, \quad i = \overline{1, n},$$

тобто

$$H_i = \text{diag}\left(\frac{1}{\lambda_1 - \lambda_i}, \frac{1}{\lambda_2 - \lambda_i}, \dots, \frac{1}{\lambda_{i-1} - \lambda_i}, 0, \frac{1}{\lambda_{i+1} - \lambda_i}, \dots, \frac{1}{\lambda_n - \lambda_i}\right), \quad (8)$$

$$i = \overline{1, n}.$$

Обґрунтуємо властивості матриць H_i , $i = \overline{1, n}$.

1. Якщо $B = \text{diag}(b_1, b_2, \dots, b_{i-1}, b_i, b_{i+1}, \dots, b_n)$, то добуток

$$H_i B = \text{diag}\left(\frac{b_1}{\lambda_1 - \lambda_i}, \frac{b_2}{\lambda_2 - \lambda_i}, \dots, \frac{b_{i-1}}{\lambda_{i-1} - \lambda_i}, 0, \frac{b_{i+1}}{\lambda_{i+1} - \lambda_i}, \dots, \frac{b_n}{\lambda_n - \lambda_i}\right),$$

$$i = \overline{1, n}.$$

2. Якщо $\varphi_i = \text{col}(0 \quad \dots \quad 0 \quad 1 \quad 0 \quad \dots \quad 0)$, $i = \overline{1, n}$, власний вектор матриці

A_{00} , який відповідає власному числу λ_i , $i = \overline{1, n}$, то згідно (8)

$$H_i \varphi_i = 0, \quad i = \overline{1, n}. \quad (9)$$

Якщо матриця $B = \text{diag}(b_1, b_2, \dots, b_{i-1}, b_i, b_{i+1}, \dots, b_n)$, то відповідно добуток

$$H_i B \varphi_i = 0, \quad i = \overline{1, n}. \quad (10)$$

Дослідимо можливість побудови розв'язку системи (1) за умов (4), (5).

Застосовуючи методи [4, с. 417–432], частинні формальні розв'язки системи (1) будемо шукати у вигляді

$$y_i(x, \varepsilon) = u_i(x, \varepsilon) \cdot \exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right), \quad i = \overline{1, n}, \quad (11)$$

де $u_i(x, \varepsilon)$ – n -вимірні вектори, $i = \overline{1, n}$, $\lambda_i(x, \varepsilon)$ – скалярні функції, $i = \overline{1, n}$, що зображаються формальними розвиненнями

$$u_i(x, \varepsilon) = \sum_{s=0}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} x^{-s} \varepsilon^k u_{sk}^{(i)}, \quad \lambda_i(x, \varepsilon) = \sum_{s=0}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} x^{-s} \varepsilon^k \lambda_{sk}^{(i)}, \quad i = \overline{1, n}. \quad (12)$$

Знайдемо коефіцієнти у формулах (12). Для цього підставимо вектори (11) у систему (1), врахувавши

$$\frac{dy_i(x, \varepsilon)}{dx} = \frac{du_i(x, \varepsilon)}{dx} \cdot \exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right) + u_i(x, \varepsilon) \cdot x \lambda_i(x, \varepsilon) \cdot \exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right),$$

$i = \overline{1, n}$.

Тоді система (1) запишеться наступним чином

$$\frac{1}{x} \left(\frac{du_i(x, \varepsilon)}{dx} \cdot \exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right) + u_i(x, \varepsilon) \cdot x \lambda_i(x, \varepsilon) \cdot \exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right) \right) = A(x, \varepsilon) u_i(x, \varepsilon) \cdot \exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right),$$

$i = \overline{1, n}$.

Оскільки $\exp\left(\int_{x_0}^x t \lambda_i(t, \varepsilon) dt\right) \neq 0$, $i = \overline{1, n}$, то отримаємо системи вигляду

$$\frac{1}{x} \frac{du_i(x, \varepsilon)}{dx} + u_i(x, \varepsilon) \cdot \lambda_i(x, \varepsilon) = A(x, \varepsilon) u_i(x, \varepsilon), \quad i = \overline{1, n}. \quad (13)$$

Підставивши розвинення (12), (4), (5) в системи (13) та врахувавши, що

$$\frac{du_i(x, \varepsilon)}{dx} = \sum_{s=1}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} (-s) \cdot x^{-s-1} \varepsilon^k u_{sk}^{(i)}, \quad i = \overline{1, n},$$

отримаємо рівності

$$\begin{aligned} & \sum_{s=1}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} (-s) \cdot x^{-s-2} \varepsilon^k u_{sk}^{(i)} + \sum_{s=0}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} x^{-s} \varepsilon^k u_{sk}^{(i)} \cdot \sum_{s=0}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} x^{-s} \varepsilon^k \lambda_{sk}^{(i)} = \\ & = \sum_{r=0}^{\infty} \varepsilon^r x^{-r} A_{rr} \cdot \sum_{s=0}^{\infty} \sum_{k=0}^{\infty} x^{-s} \varepsilon^k u_{sk}^{(i)}, \quad i = \overline{1, n}. \end{aligned} \quad (14)$$

Використавши властивості подвійних степеневих рядів, прирівняємо коефіцієнти при однакових степенях параметра та змінної. Отримаємо систему лінійних алгебраїчних рівнянь.

Зокрема, прирівнюючи коефіцієнти при $\left(\frac{1}{x}\right)^0 \varepsilon^0$, найпростіші рівняння такої системи запишуться у вигляді:

$$(A_{00} - \lambda_{00}^{(i)} E) u_{00}^{(i)} = 0, \quad i = \overline{1, n},$$

тобто коефіцієнти $\lambda_{00}^{(i)}$ та $u_{00}^{(i)}$, $i = \overline{1, n}$, розвинень (5) є відповідно власними числами та власними векторами матриці A_{00}

$$\lambda_{00}^{(i)} = \lambda_i, \quad u_{00}^{(i)} = \varphi_i, \quad i = \overline{1, n}. \quad (15)$$

Випишемо наступні алгебраїчні системи рівнянь, отримані прирівнюванням коефіцієнтів

при $\left(\frac{1}{x}\right)^0 \varepsilon$, $k \geq 1$,

$$(A_{00} - \lambda_i E) u_{01}^{(i)} = \lambda_{01}^{(i)} \varphi_i, \quad i = \overline{1, n}, \quad k \geq 1. \quad (16)$$

З умови розв'язності систем (16) знаходимо

$$\begin{aligned}(\lambda_{01}^{(i)} \varphi_i, \psi_i) &= 0, \lambda_{01}^{(i)} (\varphi_i, \psi_i) = 0, i = \overline{1, n}, \\ \lambda_{01}^{(i)} &= 0, i = \overline{1, n}.\end{aligned}\tag{17}$$

Тоді $u_{01}^{(i)} = \lambda_{01}^{(i)} H_i \varphi_i + \varphi_i, i = \overline{1, n}$,

$$u_{01}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.\tag{18}$$

Прирівнюючи у виразі (14) коефіцієнти при $\left(\frac{1}{x}\right)^0 \varepsilon^k, k \geq 1$, та враховуючи (17), (18), отримаємо $\forall k \geq 1$

$$\lambda_{0k}^{(i)} = 0, u_{0k}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.\tag{19}$$

За цим же алгоритмом будемо знаходити решту коефіцієнтів. Зокрема, при $\left(\frac{1}{x}\right) \varepsilon^0$ отримаємо системи $(A_{00} - \lambda_i E) u_{10}^{(i)} = \lambda_{10}^{(i)} \varphi_i, i = \overline{1, n}$, з яких

$$\lambda_{10}^{(i)} = 0, u_{10}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.\tag{20}$$

Тоді при $\left(\frac{1}{x}\right) \varepsilon$, враховуючи (17) - (20), отримаємо

$$(A_{00} - \lambda_i E) u_{11}^{(i)} = \lambda_{11}^{(i)} \varphi_i - A_{11} \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

З умов розв'язності $(\lambda_{11}^{(i)} \varphi_i - A_{11} \varphi_i, \psi_i) = 0, i = \overline{1, n}$, відповідних алгебраїчних систем знайдемо

$$\lambda_{11}^{(i)} = \frac{(A_{11} \varphi_i, \psi_i)}{(\varphi_i, \psi_i)}, i = \overline{1, n},$$

Враховавши, що $(\varphi_i, \psi_i) = 1, (A_{11} \varphi_i, \psi_i) = a_{ii}^{(11)}$, $a_{ii}^{(11)}$ - i -й діагональний елемент матриці $A_{11}, i = \overline{1, n}$, запишемо

$$\lambda_{11}^{(i)} = a_{ii}^{(11)}, i = \overline{1, n}.$$

Тоді

$$u_{11}^{(i)} = \lambda_{11}^{(i)} H_i \varphi_i - H_i A_{11} \varphi_i + \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

Враховуючи (9), (10), знайдемо

$$u_{11}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

Прирівнявши коефіцієнти при $\left(\frac{1}{x}\right) \varepsilon^k, k > 1$, отримаємо системи

$$(A_{00} - \lambda_i E) u_{1k}^{(i)} = \lambda_{1k}^{(i)} \varphi_i + \sum_{j=1}^{k-1} \lambda_{1j}^{(i)} \varphi_j - A_{11} \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

з умов розв'язності яких знайдемо

$$\lambda_{1k}^{(i)} = (A_{11} \varphi_i, \psi_i) - \sum_{j=1}^{k-1} \lambda_{1j}^{(i)}, i = \overline{1, n},$$

тоді

$$u_{1k}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

З рівності (14) при $\left(\frac{1}{x}\right)^2 \varepsilon^0$ отримаємо системи $(A_{00} - \lambda_i E)u_{20}^{(i)} = \lambda_{20}^{(i)} \varphi_i$, $i = \overline{1, n}$, з

яких визначимо

$$\lambda_{20}^{(i)} = 0, u_{20}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

Тоді прирівнюючи коефіцієнти при $\left(\frac{1}{x}\right)^2 \varepsilon^1$, отримаємо

$$(A_{00} - \lambda_i E)u_{21}^{(i)} = \lambda_{21}^{(i)} \varphi_i + \lambda_{11}^{(i)} \varphi_i - A_{11} \varphi_i, i = \overline{1, n},$$

з умов розв'язності яких маємо

$$\lambda_{21}^{(i)} = (A_{11} \varphi_i, \psi_i) - \lambda_{11}^{(i)}, i = \overline{1, n},$$

$$u_{21}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

Продовжуючи далі $\left(\frac{1}{x}\right)^2 \varepsilon^k$, $k > 1$, матимемо

$$(A_{00} - \lambda_i E)u_{2k}^{(i)} = \lambda_{2k}^{(i)} \varphi_i + \sum_{j=1}^{k-1} \lambda_{2j}^{(i)} \varphi_i + \sum_{j=1}^k \lambda_{1j}^{(i)} \varphi_i - \sum_{r=1}^2 A_{rr} \varphi_i, i = \overline{1, n},$$

звідки

$$\lambda_{21}^{(i)} = \left(\sum_{r=1}^2 A_{rr} \varphi_i, \psi_i\right) - \sum_{j=1}^{k-1} \lambda_{2j}^{(i)} - \sum_{j=1}^k \lambda_{1j}^{(i)}, i = \overline{1, n},$$

$$u_{2k}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

З рівності (14) при $\left(\frac{1}{x}\right)^s \varepsilon^k$ отримаємо

$$\lambda_{s0}^{(i)} = 0, u_{s0}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}; \quad (21)$$

$$(A_{00} - \lambda_i E)u_{sk}^{(i)} = \lambda_{sk}^{(i)} \varphi_i + \sum_{j=1}^{k-1} \lambda_{sj}^{(i)} \varphi_i + \sum_{r=1}^{s-1} \sum_{j=1}^k \lambda_{rj}^{(i)} \varphi_i - \sum_{r=1}^{\min\{s,k\}} A_{rr} \varphi_i - (s-2)\varphi_i,$$

$$i = \overline{1, n},$$

звідки

$$\lambda_{sk}^{(i)} = \left(\sum_{r=1}^{\min\{s,k\}} A_{rr} \varphi_i, \psi_i\right) - \sum_{j=1}^{k-1} \lambda_{sj}^{(i)} - \sum_{r=1}^{s-1} \sum_{j=1}^k \lambda_{rj}^{(i)} + s - 2, i = \overline{1, n}, \quad (22)$$

враховуючи умови (9), (10)

$$u_{sk}^{(i)} = \varphi_i, i = \overline{1, n}. \quad (23)$$

Таким чином коефіцієнти розвинень (12) визначаються у вигляді (21) – (23). Вектори $u_i(x, \varepsilon)$, $i = \overline{1, n}$, запишуться у вигляді

$$u_i(x, \varepsilon) = \sum_{s=0}^{\infty} x^{-s} \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k \varphi_i, i = \overline{1, n}.$$

Суми $\sum_{s=0}^{\infty} x^{-s}$ і $\sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k$ є сумами нескінченних геометричних прогресій. Оскільки при

$x \rightarrow \infty$, $\frac{1}{x} \rightarrow 0$ і $\varepsilon \rightarrow 0$ ці суми можна обчислити

$$\sum_{s=0}^{\infty} x^{-s} = \frac{1}{1 - \frac{1}{x}} = \frac{x}{x-1}, \quad \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k = \frac{1}{1 - \varepsilon}.$$

Тому

$$u_i(x, \varepsilon) = \frac{x}{(x-1)(1-\varepsilon)} \varphi_i, \quad i = \overline{1, n}.$$

У даній роботі проілюстровано особливості застосування теорії подвійних рядів до побудови розв'язків лінійних систем диференціальних рівнянь.

Література

1. Вазов В. Асимптотические разложения решений дифференциальных уравнений / Вольфганг Вазов ; [пер. с англ. В.Ф.Бутузова, А.Б.Васильевой и М.В.Федорюка / под ред. Васильевой А.Б.]. – М.: Мир, 1968. – 464 с.
2. Гантмахер Ф.Р. Теория матриц / Феликс Рувимович Гантмахер. – М.: Наука, 1988. – 552 с.
3. Давидюк Г.П. Интегрирование систем дифференциальных уравнений с медленно меняющимися коэффициентами и иррегулярной особой точкой / Г.П.Давидюк // Приближ. методы мат. анализа: сб. научных трудов. – К.: КГПИ, 1980. – С. 53–56.
4. Самойленко А.М. Лінійні системи диференціальних рівнянь з виродженнями / А.М.Самойленко, М.І.Шкіль, В.П.Яковець. – К.: Вища школа, 2000. – 294 с.
5. Сотниченко Н.А. Асимптотическое интегрирование дифференциальных уравнений / Сотниченко Н.А., Феценко С.Ф. – К., 1980. – 48 с. (Препр. / АН УССР. Ин-т математики; 80.3).
6. Яковець В.П. Асимптотичні розв'язки сингулярно збуреної лінійної системи диференціальних рівнянь з іррегулярною особливою точкою / В.П.Яковець, О.В.Головченко // Нелінійні коливання. – 2009. – Т. 12, № 3. – С. 417–432.

УДК 004.92

РОБОТА З 3D ГРАФІКОЮ У ПРОГРАМНИХ ПРОДУКТАХ AUTODESK

Власенко Ю.Ю., студентка V курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Глушко І.М.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

На сьогоднішній день застосування комп'ютерної техніки в сучасному житті стало невід'ємною частиною. Весь світ використовує її для власних цілей: чи то для виконання обчислень, чи то для звичайного повсякденного використання. Сотні корпорацій працюють над створенням різного сорту програмної продукції для покращення виробничого процесу. Це стосується не лише таких галузей як машинобудування чи будівництво, але соціальних та розважальних сфер. Проте на початку свого розвитку комп'ютери не могли похизуватися своїм широким застосуванням в кіно- та рекламній індустрії і тому з появою потужних графічних станцій, а також комп'ютерів, які можуть вирішувати не тільки математичні задачі, але і візуалізувати складні технологічні процеси на моніторі, починається нова епоха розвитку комп'ютерних технологій, а саме графіки.

3D графіка

Звичайні ілюстратори звикли працювати з растровою, векторною та фрактальною графікою. Проте самостійним напрямком є тривимірна або 3D графіка.

3D графіка – розділ комп'ютерної графіки, сукупність прийомів та інструментів, які призначені для зображення об'ємних об'єктів [4].

3D графіка дуже часто зустрічається в різних галузях нашого життя: реклама, кіно, комп'ютерні ігри, дизайн, проектування споруд і т.д. Цьому впершу чергу сприяє неймовірний прорив сучасної кіноіндустрії при створенні реалістичних спецефектів. Однак сфера кіно далеко не єдина область застосування тривимірної графіки.

Розглядаючи інтер'єр кімнати на великому рекламному щиті, неймовірні пейзажі або вибух автомобіля в якомусь бойовику, багато людей навіть не здогадуються що перед ними не реальні зйомки, а результат роботи майстра тривимірної графіки. Тривимірна графіка

дозволяє створювати тривимірні макети різних об'єктів, повторюючи за ними геометричну форму та імітуючи матеріал, з якого вони створені.

Автор книги 3ds Max для "чайників" Шаммс Морт'є пише: "Многие известные мне профессиональные аниматоры и художники, специализирующиеся на трехмерной графике, не заканчивали никаких школ по данному предмету... Тем не менее их влечение в электронному искусству было настолько сильным и непреодолимым, что они приобрели компьютер, соответствующее программное обеспечение и приступили к изучению основ трехмерного моделирования" [10].

Звичайно тривимірні об'єкти не створюються у звичайному графічному редакторі, а потребують потужних програм для створення найрізноманітніших речей. Існує багато пакетів програм для тривимірного моделювання, але лідером є компанія Autodesk.

Autodesk Inc

Autodesk Inc є лідером 3D-дизайну, проектування та розважального програмного забезпечення. З моменту представлення першого програмного продукту AutoCAD у 1982 року, Autodesk продовжив розробляти глобальні 3D програмні пакети для світового ринку.

Продукти компанії використовуються в таких сферах як: промисловість, архітектура, будівництво, кіно та розважальна індустрія. Autodesk Inc може похвалитися 19 останніми переможцями нагороди "Оскар" за кращі візуальні ефекти, адже програми Autodesk використовувалися для дизайну, візуалізації та моделювання їхніх ідей. Серед продуктів Autodesk Inc є: AutoCAD, 3ds Max, Inventor, Maya, Revit та багато інших [2].

AutoCAD

AutoCAD – це перший програмний продукт компанії Autodesk, що призначений для двовимірного та тривимірного креслення та випуску документації в таких сферах як: машинобудування, архітектура, будівництво, проектування інтер'єрів, креслення для електроніки та інших додатків [9].

AutoCAD представляє сімейство, що включає вертикальні продукти. Вони використовуються, коли функціональні можливості базової системи є недостатніми для виконання проекту. До вертикальних продуктів належать [3]:

- AutoCAD Architecture – для створення архітектурного креслення;
- AutoCAD Civil 3D – для проектування об'єктів інфраструктури (моделювання мостів, трубопроводних систем, залізничних сполучень);
- AutoCAD Electrical – включає повний набір функцій системи автоматизованого проектування (САПР) для проектування електричних систем;
- AutoCAD Plant 3D – проектування трубопроводів;
- AutoCAD Map 3D – дозволяє працювати з даними географічної інформаційної системи (ГІС) та САПР, які надходять від різних джерел;
- AutoCAD Mechanical – для машинобудування та промислового виробництва;
- AutoCAD MEP – проектування інженерних мереж.

Такий громіздкий продукт вимагає певних відповідностей комп'ютерної системи, що показано у табл. 1, відповідно до версій.

Таблиця 1

Системні вимоги AutoCAD

	2014	2015	2016
ОС	Windows 8/8.1/7/XP	Windows 8/8.1/7	Windows 10/8/8.1/7
Процесор	AMD Opteron, Athlon 64, Intel EM64T	AMD Athlon 64, Opteron, Intel Xeon, Intel Pentium 4	Мінімум Intel Pentium 4, AMD Athlon 64
Пам'ять	2 GB		4 GB
Додаткове	Internet Explorer 7	.NET Framework 4.5	
Ціна за рік	Тимчасова ліцензія – 1840\$, Безстрокова ліцензія – 4740\$		

3d Max

3ds Max – найпопулярніша програма тривимірної графіки і водночас професійний програмний пакет, створений компанією Autodesk [1]. Дуже часто, коли говориться про 3D графіку, то мається на увазі саме цей пакет. Популярність даної програми криється у її багатозастосовності.

До можливостей 3ds max належать [8]:

- моделювання будь-яких геометричних форм;
- імітація фізичних властивостей матеріалів;

- імітація освітлення для будь-яких умов;
- анімація всіх об'єктів;
- реалізація різних способів управління переміщенням або зміною властивостей об'єктів в процесі анімації;
- створення з'єднаних ієрархічних ланцюжків об'єктів;
- моделювання поступових перетворень одних об'єктів в інші.

Користувачський інтерфейс (Рис.1) представляє вікно, у якому зверху розмішена панель навігації, а зправа міститься панель для створення та маніпулювання об'єктами. Робоча область 3d Max поділяється на чотири вікна, що слугують для роботи з об'єктом.

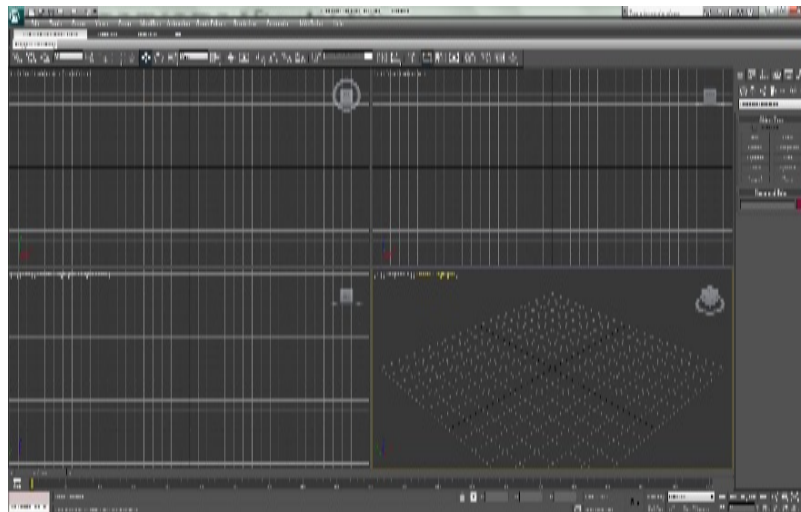

Рис. 1. Інтерфейс 3ds Max

Для коректної роботи 3ds Max необхідне виконання системних вимог (табл. 2).

Таблица 2

Системні вимоги 3d Max

	2014	2015	2016
ОС	Windows 8/7	Windows 8/8.1/7	Windows 8/8.1/7
Процесор	64-bit Intel, AMD multi-core		
Пам'ять	4 GB		
Додаткове	4.5 GB вільного місця на диску		
Ціна за рік	Тимчасова ліцензія – 1785\$, Безстрокова ліцензія – 4300\$		

Maya

Maya – програма 3D анімації, моделювання та візуалізації. Maya є гігантом американської кіно-, теле- і рекламної індустрії, ставши фактично стандартом для створення комп'ютерної графіки та анімації.

В Maya закладено дуже багато можливостей, які роблять даний продукт ідеальним для створення самих серйозних проектів. Maya має різносторонню систему моделювання, потужну анімацію персонажів і великі можливості по створенню візуальних ефектів та рендерінга¹ волосся, хутра, пір'я, одягу, рідин, твердих та м'яких тіл. В той час як продукт є громіздким, складним для вивчення, він має удосконалений інтерфейс (Рис. 2), представлений інструментами Artisan² [7].

¹ Рендерінг – це метод представлення тривимірного креслення з якістю близькою до фотореалістичної: з урахуванням візуальних характеристик матеріалів, фактур поверхні, освітлення, прозорості, відображень та атмосферних ефектів і т. д.

² Модуль Artisan – це набір інструментів та пензлів, що дають змогу користувачу малювати на поверхні та маніпулювати розмірами об'єктів в ході роботи.

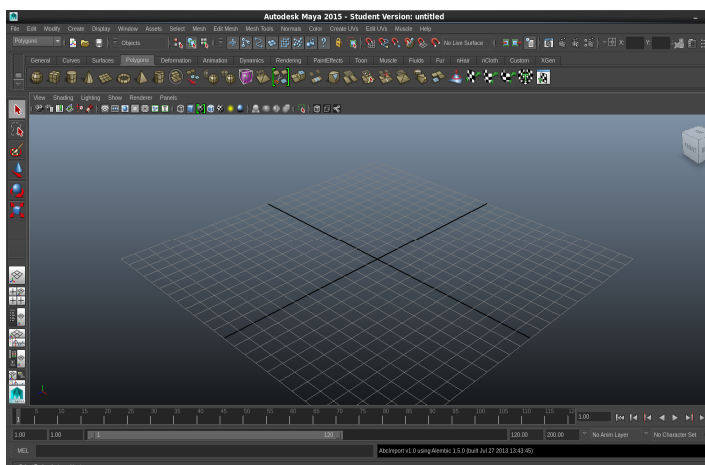

Рис. 2. Інтерфейс Maya

Проводячи паралель з 3d Max можна зробити висновок, що інструментарій Maya більш широкий для створення анімації та ефектів, що цілком пояснює своє призначення.

У табл. 3 наведені системні вимоги до інсталювання Maya.

Таблиця 3

Системні вимоги Maya

	2014	2015	2016
ОС	Windows 8/7, Mac OS X 10.7.x/10.8.x, Linux 6.2 WS	Windows 8/8.1/7, Mac OS X 10.8.5/ 10.9.x, Linux 6.2 WS	Windows 8.1/7, Mac OS X 10.9.5/10.10.x, Linux 6.5 WS,
Процесор	64-bit Intel, AMD multi-core		
Пам'ять	4 GB		
Додаткове	2 GB вільного місця	4 GB вільного місця	
Ціна за рік	Тимчасова ліцензія – 1785\$, Безстрокова ліцензія – 4300\$		

Revit

Revit – це програма, яка реалізує інформаційне моделювання споруд (BIM³). Автор книги Autodesk Revit Architecture Джордж Вандезанд висловлює свою думку щодо Revit “... это не просто переход на новое программное обеспечение, это изменение технологии и культуры проектирования. Для успешного внедрения BIM и Revit надо менять саму практику проектирования” [5].

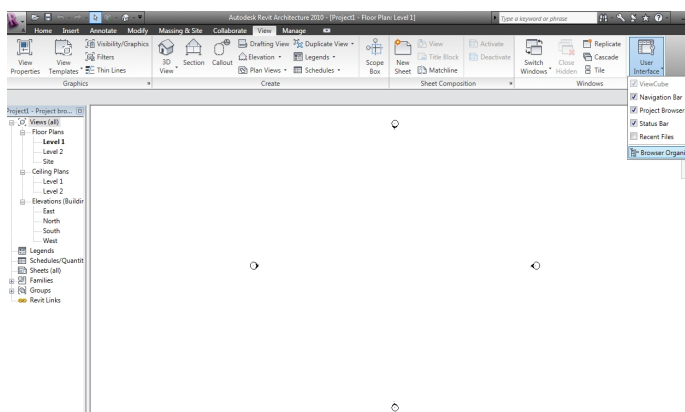

Рис. 3. Інтерфейс Revit

Користувачський інтерфейс програмного продукту (рис. 3) має аналогії з іншими програмами Autodesk, особливо AutoCAD, Inventor, 3ds Max.

³ BIM (Building Information Modeling) – процес колективного створення і використання інформації про споруду, яка формує надійну основу для всіх рішень на протязі життєвого циклу об'єкта.

Системні вимоги програми Revit наведені у табл. 4 відповідно до років.

Таблиця 4

Системні вимоги Revit

	2014	2015	2016
ОС	Windows 8/7	Windows 8/8.1/7,	Windows 8.1/7
Процесор	Multicore Xeon	Multi-Core Intel Xeon, i-Series	
Пам'ять	8 GB		4 GB
Додаткове	5 GB вільного місця, 1680 x 1050 дисплей		
Ціна за рік	Безстрокова ліцензія – 6620\$		

Програма Revit нині є унікальною в області архітектурно-будівничого проектування АЕС завдяки підходу до комплексного проектування через інформаційне моделювання споруд. Revit надає користувача можливість розробки, управління та оформлення документації, використовуючи лише один файл, що допомагає працювати з віртуальною моделлю, одночасно переглядати та редагувати її через плани, фасади, розрізи і т.д.

Inventor

Autodesk Inventor призначений для машинобудівництва, в якому реалізовані принципи конструювання виробів, що складаються із деталей. Такі деталі створюються не як окремі об'єкти, а як вхідні в деякі збірки. Через це інтерфейс (Рис. 4) представляє набір інструментів для роботи з малими деталями. В програмі є повний набір засобів для тривимірного моделювання, управління інформацією, суміжною роботою над проектами та забезпечення технічною підтримкою.

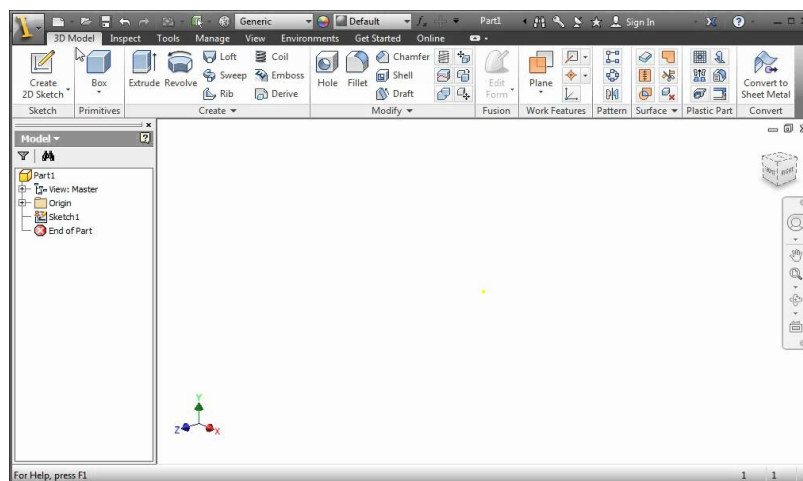

Рис. 4. Інтерфейс Inventor

За допомогою Autodesk Inventor можна виконувати наступні операції [6]:

- створювати адаптивні конструктивні елементи, деталі та вузли;
- створювати кінематичні знімки розташування частин виробу;
- конструювати складні вироби, що складаються з тисячі деталей;
- автоматизувати дії, що повторюються, створюючи програми на мові Visual Basic for Applications (VBA).

Вимоги Inventor до системи наведені у табл. 5.

Таблиця 5

Системні вимоги Inventor

	2014	2015	2016
ОС	Windows 8/7	Windows 8/8.1/7,	Windows 8.1/7
Процесор	Multicore Xeon	Multi-Core Intel Xeon, i-Series	
Пам'ять	8 GB		4 GB
Додаткове	5 GB вільного місця на диску, 1680x 1050 дисплей		
Ціна за рік	Тимчасова ліцензія – 2050\$, Безстрокова ліцензія – 5475\$		

Компанія Autodesk допомагає проектувальникам перевіряти власні ідеї в віртуальному світі до того, як буде потрачена перша копійка на виробництво чи будівництво чого-небудь. За рахунок цього досягається більш якісний кінцевий результат. Програмні продукти Autodesk допомагають підприємствам працювати більш ефективно, оскільки цифрові моделі та процеси, які створені за допомогою даної технології, дозволяють не тільки оцінити зовнішній вигляд, але і поглянути як вони будуть працювати в реальних умовах.

Література

1. 3DS MAX: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.autodesk.com/products/3ds-max/overview>.
2. About Autodesk: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.autodesk.com/company>.
3. AUTOCAD PRODUCTS: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.autodesk.com/products/all-autocad>.
4. Бондаренко С. 3ds max 6. Популярный самоучитель / С.Бондаренко, М.Бондаренко – СПб.: Питер, 2005. – 416 с.
5. Вандезанд Дж., Рид Ф., Кригел Э. Autodesk Revit Architecture 2013 – 2014. Официальный учебный курс / Перевод с англ. В.В.Талапов. – М.: ДМК Пресс, 2013. – 328 с.
6. Левковец Л.Б. Autodesk Inventor. Базовый курс на примерах / Л.Б.Левковец, П.Б.Тарасенков / Под общ ред. Ю.А.Сокуренько. – СПб.: БХВ-Петербург, 2008. – 400 с.
7. Леонтьев В. Новейшая энциклопедия программ / В.Леонтьев, Д.Турецкий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 848 с.
8. Маров М. Энциклопедия 3ds max 6 / М.Маров – СПб.: Питер, 2006. – 1259 с.
9. Милбрук М. AutoCad для “чайников” / М.Милбрук. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2006. – 256 с.
10. Мортъе Ш. 3DS MAX 8 для “чайников”. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2006. – 368 с.

УДК 004.42

ОСОБЛИВОСТІ ANDROID-ДОДАТКІВ

Грицюк О.В., студент IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: канд. техн. наук, доц. **Чернишова Е.О.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Android – операційна система, на якій вже працює безліч різноманітних пристроїв. Це перша безкоштовна, відкрита і повноцінна платформа. Вихідний код відкритий, що дуже зручно для розробників, які віддають перевагу перевіреним часом стандартам. Компанія Google, котра зараз має торговельні права на Android, робить все можливе, щоб максимально популяризувати цю ОС. І не дарма. Адже це досить потужна і гнучка система, під яку щодня випускаються тисячі нових додатків. Тяжко уявити собі сучасну людину, котра б не стикалася в повсякденному житті з Android-пристроями. Саме тому розробка додатків під цю систему дуже популярна в середовищі розробників.

Варто розпочати з історії. Офіційно про ОС Android стало відомо 5 листопада 2007 року, коли було оголошено підставу Open Headset Alliance – консорціуму з 80 компаній. Велика частина коду Android була випущена під ліцензією Apache. 22 жовтня 2008 Google оголосила про відкриття онлайн магазину додатків для Android.

Назва кожної чергової версії ОС Android представляє собою назву якого-небудь десерту. Перші букви найменувань в порядку версій відповідають літерами латинського алфавіту.

Дати характеристику ОС Android можна також порівнявши її з іншою популярною операційною системою – iOS.

Досить часто можна зустріти такий діалог:

Користувач iOS : “99 центів? Яка дрібниця!”

Android-користувач : “99 центів? Та ну, за що?!”

Це відмінний приклад базової різниці між користувачами двох найрозповсюдженіших операційних систем.

Частково це можна пояснити тим, що користувачі iOS, як правило, мають великий прибуток, тому вони можуть дозволити собі бути фанатами Apple. Але все ж користувачів Android значно більше завдяки величезній кількості дешевих та доступних Android-пристроїв.

До того ж, покупка смартфонів на платформі Android високого класу часто вигідніше, ніж останньої моделі iPhone. Можливо, ще й тому, що існує безліч безкоштовних додатків в Play Маркеті і багато з найуспішніших розробників підтримуються компанією Google.

Перевага Android також полягає в тому, що одразу після покупки смартфон під управлінням Android готовий до використання з усіма необхідними та попередньо встановленими програмами на відміну від iPhone, де ви отримуєте чистий пристрій та ідентифікатор Apple для доступу до App Store. Так що у власників перших немає іншого вибору, як звикнути до безкоштовного ПЗ.

Слід зауважити, що шанувальники Android добре ставляться до змін, не менш творчі, ніж власники iPhone і прекрасно знають, як зробити так, щоб смартфон абсолютно відповідав їх потребам.

Платформа Android надає найбільшу свободу вибору ОС, на якій розробляти додатки. Android-розробники можуть використовувати Windows, Mac або Linux.

Платформа Android відносно молода, і у неї ще великий потенціал для розвитку. Це означає, що неминучі часті оновлення SDK (Software Development Kit), поява нових пристроїв на ринку і необхідно постійно відстежувати усі події, що відбуваються в світі Android.

Основою усіх Android-додатків є:

- активності (рівень представлення, клас);
- сервіси (невидимі “двигуни” додатку, які застосовуються для регулярних операцій);
- джерела даних (сховища інформації);
- наміри (система передачі повідомлень між додатками);
- широкомовні приймачі (компоненти, які приймають трансльовані наміри);
- віджети (візуальні програмні компоненти, які можна додавати на домашній екран);
- повідомлення (система користувацьких повідомлень).

Умовно архітектуру ОС Android можна поділити на два рівні (рис. 1):

- рівень додатків (Applications):

До складу Android входить комплект базових додатків: клієнти електронної пошти та SMS, календар, різні карти, браузер, програма для управління контактами і багато іншого. Всі додатки, що запускаються на платформі Android, написані на мові об'єктно-орієнтованого програмування Java.

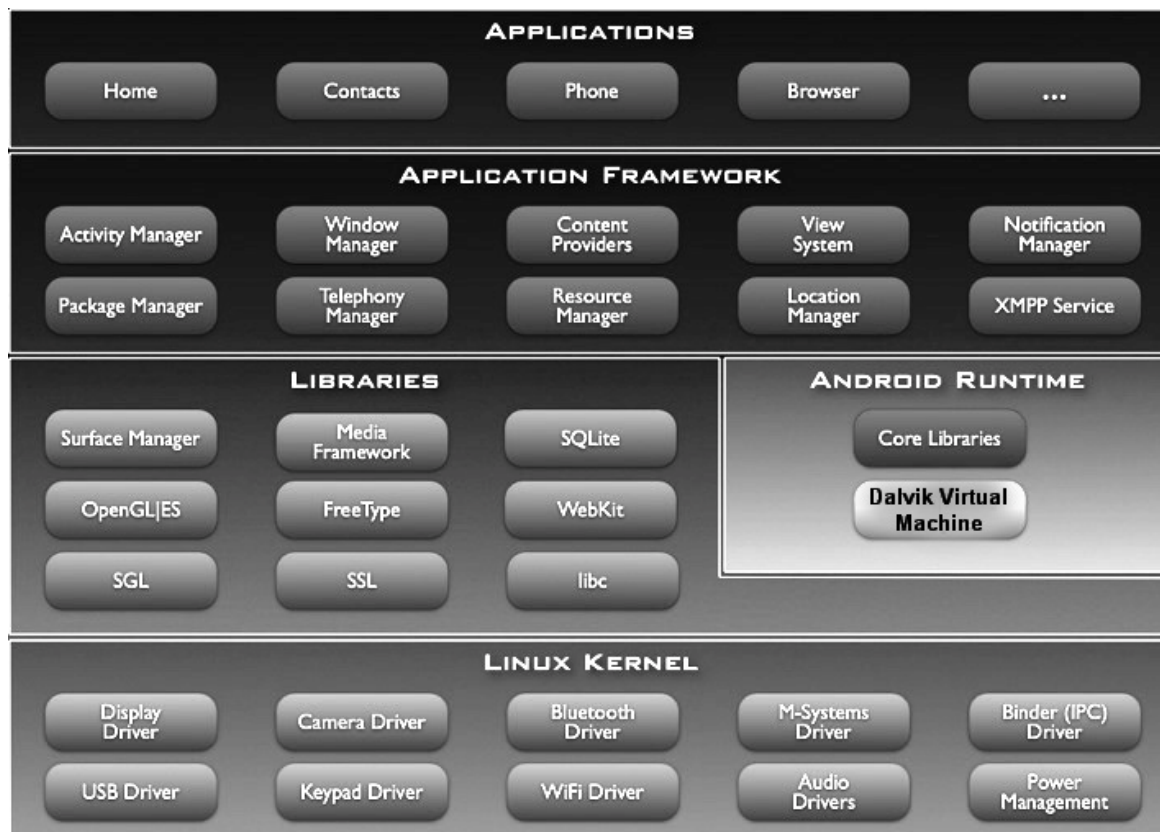

Рис. 1. Архітектура ОС Android

- Рівень каркаса додатків (Application Framework):

Android дозволяє застосовувати всю міць API, використовуваного в додатках ядра. Архітектура побудована таким чином, що будь-який додаток може використовувати вже реалізовані можливості іншої програми за умови, що останнє відкриє доступ на використання своєї функціональності. Таким чином, архітектура реалізує принцип багаторазового використання компонентів ОС і додатків.

Ключові особливості ОС Android:

1. Операційна система Android заснована на операційній системі Linux. У цих системах між програмою, що виконується, та ядром лежить прошарок API та прошарок бібліотек на нативному коді. Усі програми в ОС Android виконуються на віртуальній машині Java (Dalvik Virtual Machine).

2. В ОС Android реалізована можливість запуску декількох програм одночасно. Але в певний момент лише одна з даних програм є головною і займає екран мобільного пристрою. Звичайно реалізована і можливість переходу від головної програми до попередньої, також є можливість запуску нової програми.

3. Кожен екран інтерфейсу користувача представлено класом Activity в кодї програми. Різні класи Activity знаходяться в процесах, але клас Activity може жити навіть довше ніж сам процес. Клас Activity може бути призупинений та запущений знову зі збереженням усієї необхідної інформації.

4. Операційна система Android використовує спеціальний механізм опису дій, який базується на механізмі Intent. Коли потрібно виконати будь-яку дію (виконати виклик, відіслати листа, показати вікно), викликається механізм Intent.

5. Також для виконання необхідних дій в фоновому режимі ОС Android містить сервіси, подібні до таких же в ОС Linux.

6. Для обміну даними між програмами використовуються Content providers (провайдери контенту).

Для роботи над будь-яким додатком на будь-якій мові найголовнішим є вибір середовища розробки та інших необхідних програм. Нижче представлено необхідний інструментарій для розробки Android-додатків.

Найпростіший спосіб почати розробку додатків для Android – це завантажити SDK Android, Eclipse IDE або Android Studio. Розробкою Android-додатків можна займатися на платформах Microsoft Windows, Mac OS X або Linux.

Android SDK поширюється у вигляді файлу ZIP, який розпаковується в папку на жорсткому диску. У SDK входять:

- android.jar.

Файл архіву Java, що містить всі класи SDK Android, необхідні для створення додатків.

- documentation.html і каталог docs.

Документація SDK надається локально і через Інтернет. В основному вона виконана у форматі Javadocs, що дозволяє легко орієнтуватися в безлічі пакетів SDK. Документація включає також загальне управління під час розробки та посилання на широке співтовариство програмістів Android.

- Каталог з прикладами.

Підкаталог з прикладами містить повний вихідний код різних додатків, у тому числі ApiDemo, який демонструє багато API. Приклади додатків – гарна точка старту для вивчення розробки Android-додатків.

- Каталог інструментів.

Містить всі інструменти командного рядка для створення Android-додатків. Найбільш часто використовуваний і корисний інструмент – це утиліта adb (Android Debug Bridge).

- usb_driver.

Каталог, що містить всі необхідні драйвери для підключення середовища розробки та підтримки Android-пристроїв. Ці файли необхідні тільки розробникам, що використовують платформу Windows.

Android-додатки можуть працювати як на реальному пристрої, так і на емуляторі Android, який додається до SDK Android.

Отже, ОС Android – одна з найпоширеніших операційних систем, яка може використовуватися на великій кількості різноманітних пристроїв. Компанія Google, власник прав на ОС, активно займається розробкою та вдосконаленням платформи і дає широкий вибір можливостей для розробників: Ви завжди можете з легкістю завантажити Android SDK, в кому ви знайдете увесь необхідний інструментарій (каталог з прикладами, документація, драйвери), необхідну IDE та почати створювати нові додатки, користуючись при цьому будь-якою ОС (Microsoft® Windows®, Mac OS X або Linux).

Так як платформа Android відносно нова, вона має значний потенціал для майбутнього розвитку. Тому можна сміливо обирати цей напрямок розробки, оскільки SDK завжди оновлюється і покращується, дозволяючи розробнику використовувати платформу на повну.

Література

1. Дэрси Л., Кондер Ш. Android за 24 часа. Программирование приложений под операционную систему Google / Дэрси Л., Кондер Ш. – М.: Рид Групп, 2011. – 464 с. – (Профессиональные компьютерные книги).
2. Медник З., Дорнин Л., Мик Б., Накамура М. Программирование под Android. 2-е изд. / Медник З., Дорнин Л., Мик Б., Накамура М. – СПб.: Питер, 2013. – 560 с.: ил. – (Серия “Бестселлеры O’Reilly”).
3. Методологія проектування та інструментарій для створення мобільних додатків / Лубко Д.В. // Вісник НТУ “ХПІ”. Серія: Нові рішення в сучасних технологіях. – Х: НТУ “ХПІ”, – 2013. – № 56 (1029). – С. 117 – 122.
4. Android и iOS пользователи: в чем разница? / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://raznosolie.ru/android-i-ios-polzovateli-v-chem-raznica/>

УДК 517.928

ПРО ПОБУДОВУ ФОРМАЛЬНОГО РОЗВ'ЯЗКУ ЛІНІЙНОЇ ЗАДАЧІ ОПТИМАЛЬНОЇ ШВИДКОДІЇ

Гусак А.С., студентка IV курсу фізико-математичного факультету.

Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Тарасенко О.В.**, кафедра вищої математики

Нехай задано процес, який описується системою диференціальних рівнянь

$$\varepsilon^h \frac{dx}{dt} = A(t, \varepsilon)x + u, \quad (1)$$

де $A(t, \varepsilon)$ – квадратна матриця n -го порядку, $x(t, \varepsilon)$ – n -вимірний вектор стану, $u(t, \varepsilon)$ – m -вимірний вектор керування, $\varepsilon \in (0, \varepsilon_0]$ – малий параметр: $\varepsilon_0 \ll 1$; $h \in \mathbb{N}$; $t \in [0; T]$.

Розглянемо задачу про знаходження керування, під дією якого система (1) переходить із стану

$$x(0, \varepsilon) = x_1(\varepsilon) \quad (2)$$

в стан

$$x(T, \varepsilon) = x_2(\varepsilon) \quad (3)$$

за найкоротший проміжок часу

$$J = \int_0^T d\tau \rightarrow \min. \quad (4)$$

Припустимо, що виконуються наступні умови:

1) матриця $A(t, \varepsilon)$ є дійсною або комплекснозначною і допускає на відрізьку $[0; T]$ рівномірні асимптотичні розвинення за степенями малого параметра:

$$A(t, \varepsilon) \sim \sum_{k \geq 0} \varepsilon^k A_k(t); \quad (5)$$

2) коефіцієнти $A_k(t)$, $k = 0, 1, 2, \dots$, розвинень (5) нескінченно диференційовні на відрізьку $[0; T]$;

3) вектори початкового і кінцевого станів зображуються у вигляді розвинень

$$x_1(\varepsilon) \sim \sum_{k \geq 0} \varepsilon^k x_k^{(1)}, \quad x_2(\varepsilon) \sim \sum_{k \geq 0} \varepsilon^k x_k^{(2)}; \quad (6)$$

4) область допустимих значень для керування $u(t, \varepsilon)$ збігається з усім заданим m -вимірним простором.

Застосувавши до даної задачі принцип максимуму Л. С. Понтрягіна [1], побудуємо функцію Гамільтона

$$H(t, x, p) = \varepsilon^{-h}(A(t, \varepsilon)x, p) + \varepsilon^{-h}(u, p),$$

де p – n -вимірний вектор спряжених змінних.

Для мінімізації критерію (2) необхідно, щоб

$$\frac{dp}{dt} = -grad_x H = -\varepsilon^{-h} A^*(t, \varepsilon)p.$$

Одержимо систему рівнянь

$$\begin{aligned} \varepsilon^h \frac{dx}{dt} &= A(t, \varepsilon)x + u, \\ \varepsilon^h \frac{dp}{dt} &= -A^*(t, \varepsilon)p. \end{aligned} \quad (7)$$

Уведемо в розгляд $2n + m$ -вимірний вектор

$$y = col(x, p, u). \quad (8)$$

Тоді співвідношення (7) можна записати у вигляді

$$\varepsilon^h \tilde{B}(t) \dot{y} = \tilde{A}(t, \varepsilon)y, \quad (9)$$

де

$$\tilde{A}(t, \varepsilon) = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k \tilde{A}_k(t), \quad (10)$$

$$\tilde{B}(t) = \begin{pmatrix} E & 0 & 0 \\ 0 & E & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad \tilde{A}_k(t) = \begin{pmatrix} A_k(t) & 0 & E \\ 0 & -A_k^*(t) & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad k = 0, 1, 2, \dots, \quad \text{– блочні}$$

матриці, в яких E – одинична матриця n -порядку, а символом 0 позначено нульові блоки відповідних розмірів.

Крайові умови (3), (4) подамо у вигляді:

$$My(0, \varepsilon) + Ny(T, \varepsilon) = \begin{pmatrix} x_1(\varepsilon) \\ x_2(\varepsilon) \end{pmatrix} = y_0(\varepsilon), \quad (11)$$

$$M = \begin{pmatrix} E & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad N = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ E & 0 & 0 \end{pmatrix}. \quad (12)$$

Таким чином, задача оптимальної швидкодії звелася до розгляду крайової задачі.

Як відомо [2, 3], побудова асимптотичних розв'язків цієї системи залежить від структури спектра граничної в'язки матриць

$$\tilde{A}_0(t) - \lambda \tilde{B}(t). \quad (13)$$

Оскільки

$$\det(\tilde{A}_0(t) - \lambda \tilde{B}(t)) = (-1)^n \det(A_0(t) - \lambda E) \det(A_0^*(t) + \lambda E) \neq 0, \quad \text{то}$$

в'язка матриць (13) буде регулярною на $[0; T]$, а її скінченні елементарні дільники збігаються з елементарними дільниками матриць $A_0(t)$, $-A_0^*(t)$. Розглянемо випадок, коли всі

скінченні елементарні дільники $\lambda - \lambda_i(t)$, $\lambda + \lambda_j(t)$, $i, j = \overline{1, n}$, є простими і виконується наступна умова:

$$\lambda_i(t) + \lambda_j(t) \neq 0, \quad i, j = \overline{1, n}.$$

Загальний розв'язок системи (9) є лінійною комбінацією $2n$ лінійно незалежних розв'язків, які відповідають скінченним елементарним дільникам.

Розв'язки, що відповідають елементарним дільникам $\lambda - \lambda_i(t)$ побудуємо у вигляді

$$y_i(t, \varepsilon) = \vartheta_i(t, \varepsilon) \exp\left(\varepsilon^{-h} \int_0^t \lambda_i(\tau, \varepsilon) d\tau\right), i = \overline{1, n}, \quad (14)$$

$$\vartheta_i(t, \varepsilon) = \text{col}\left(\vartheta_i^{(1)}(t, \varepsilon), 0, 0\right),$$

де n -вимірні вектор-функції $\vartheta_i^{(1)}(t, \varepsilon)$ та скалярні функції $\lambda_i(t, \varepsilon)$, $i = \overline{1, n}$, зображаються у вигляді формальних розвинень за степенями малого параметра ε :

$$\vartheta_i^{(1)}(t, \varepsilon) = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k \vartheta_{ki}^{(1)}(t), \quad \lambda_i(t, \varepsilon) = \lambda_i(t) + \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k \lambda_k^{(i)}(t). \quad (15)$$

Підставивши (14) у (9), одержимо рівняння

$$A(t, \varepsilon) \vartheta_i^{(1)}(t, \varepsilon) = \lambda_i \vartheta_i^{(1)}(t, \varepsilon) + \varepsilon^h \left(\vartheta_i^{(1)}(t, \varepsilon)\right)',$$

яке за співпадає з відповідним рівнянням, розглянутим у [2].

Аналогічно до проведених досліджень у [2] коефіцієнти розкладів (15) визначаються рекурентними співвідношеннями

$$\begin{aligned} \vartheta_{0i}^{(1)}(t) &= \varphi_i(t), \\ \vartheta_{ki}^{(1)}(t) &= H_i(t) b_{ki}^{(1)}(t), \\ b_{ki}^{(1)}(t) &= \lambda_k^{(i)}(t) \varphi_i(t) + g_{ki}^{(1)}(t), \\ g_{ki}^{(1)}(t) &= \sum_{s=1}^{k-1} \lambda_s^{(i)}(t) \vartheta_{k-s}^{(1)}(t) - \sum_{s=1}^{k-1} A_s(t) \vartheta_{k-s,i}^{(1)}(t) + (\vartheta_{k-s,i}^{(1)}(t))', \\ \lambda_k^{(i)}(t) &= -\left(g_{ki}^{(1)}(t), \psi_i(t)\right), k = 1, 2, \dots \end{aligned} \quad (16)$$

де $\varphi_i(t)$, $i = \overline{1, n}$, – власні вектори в'язки матриць $A_0(t) - \lambda E$, що відповідають її власним значенням $\lambda_i(t)$; $\psi_i(t)$, $i = \overline{1, n}$ – елементи нуль-простору матриць $(A_0(t) - \lambda E)^*$, що задовольняють умові

$$(\varphi_i(t), \psi_j(t)) = \delta_{ij}, \quad i, j = \overline{1, n},$$

$H_i(t)$ – матриця, напівобернена до матриці $A_0(t) - \lambda_i(t)E$, $i = \overline{1, n}$.

Розв'язки, що відповідають скінченним елементарним дільникам $\lambda + \lambda_i(t)$ будуватимемо у вигляді

$$\tilde{y}_i(t, \varepsilon) = \tilde{\vartheta}_i(t, \varepsilon) \exp\left(-\varepsilon^{-h} \int_t^T \tilde{\lambda}_i(\tau, \varepsilon) d\tau\right), i = \overline{1, n}, \quad (17)$$

де вектори $\tilde{\vartheta}_i(t, \varepsilon)$ і функції $\tilde{\lambda}_i(\tau, \varepsilon)$ зображуються формальними розвиненнями

$$\tilde{\vartheta}_i^{(j)}(t, \varepsilon) = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k \tilde{\vartheta}_{ki}^{(j)}(t), \quad \tilde{\lambda}_i^{(j)}(t, \varepsilon) = \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k \tilde{\lambda}_{ki}^{(j)}(t), i = \overline{1, n}; j = 1, 2; \quad (18)$$

$$\tilde{\lambda}_i(t, \varepsilon) = -\lambda_i(t) + \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k \tilde{\lambda}_k^{(i)}(t), \quad i = \overline{1, n}.$$

Підставивши (17) у систему (9), будемо мати

$$\tilde{A}(t, \varepsilon) \tilde{\vartheta}_i(t, \varepsilon) = \tilde{\lambda}_i(t, \varepsilon) \tilde{B} \tilde{\vartheta}_i(t, \varepsilon) + \varepsilon^h \tilde{B} \tilde{\vartheta}_i'(t, \varepsilon), \quad (19)$$

Позначивши

$$\tilde{\vartheta}_i(t, \varepsilon) = \text{col} \left(\tilde{\vartheta}_i^{(1)}(t, \varepsilon), \tilde{\vartheta}_i^{(2)}(t, \varepsilon), \varepsilon \tilde{\vartheta}_i^{(3)}(t, \varepsilon) \right), \quad (20)$$

$$\tilde{\vartheta}_{ki}(t, \varepsilon) = \text{col} \left(\tilde{\vartheta}_{ki}^{(1)}(t, \varepsilon), \tilde{\vartheta}_{ki}^{(2)}(t, \varepsilon), \varepsilon \tilde{\vartheta}_{ki}^{(3)}(t, \varepsilon) \right), \quad k = 0, 1, 2, \dots \quad (21)$$

Рівняння (18) зведемо до системи двох рівнянь

$$\tilde{A}(t, \varepsilon) \tilde{\vartheta}_i^{(1)}(t, \varepsilon) + \varepsilon \tilde{\vartheta}_i^{(2)}(t, \varepsilon) = \tilde{\lambda}_i(t, \varepsilon) \tilde{\vartheta}_i^{(1)}(t, \varepsilon) + \varepsilon^h \left(\tilde{\vartheta}_i^{(1)}(t, \varepsilon) \right)'; \quad (22)$$

$$-\tilde{A}^*(t, \varepsilon) \tilde{\vartheta}_i^{(2)}(t, \varepsilon) = \tilde{\lambda}_i(t, \varepsilon) \tilde{\vartheta}_i^{(2)}(t, \varepsilon) + \varepsilon^h \left(\tilde{\vartheta}_i^{(2)}(t, \varepsilon) \right)'. \quad (23)$$

Рівняння (23) збігається з рівнянням, з якого визначаються коефіцієнти формальних розвинень для відповідних розв'язків системи

$$\varepsilon^h \frac{dp}{dt} = -A^*(t, \varepsilon)y, \quad (24)$$

спряженої з

$$\varepsilon^h \frac{dx}{dt} = A(t, \varepsilon)x.$$

Тоді, врахувавши розвинення матриць та вектор-функцій і прирівнявши коефіцієнти при відповідних степенях малого параметра, одержимо наступні рекурентні співвідношення:

$$\tilde{\lambda}_k^{(i)}(t) = -\lambda_k^{(i)}(t), \quad k = 1, 2, \dots; \quad (25)$$

$$\tilde{\vartheta}_{0i}^{(2)}(t) = \psi_i(t); \quad \tilde{\vartheta}_{ki}^{(2)}(t) = H_i^* \tilde{b}_{ki}^{(2)}(t), \quad k = 1, 2, \dots; \quad (26)$$

$$\tilde{b}_{ki}^{(2)}(t) = -\tilde{\lambda}_k^{(i)}(t) \psi_i(t) + \tilde{g}_{ki}^{(2)}(t),$$

$$\tilde{g}_{ki}^{(2)}(t) = -\sum_{s=1}^k \tilde{\lambda}_s^{(i)}(t) \tilde{\vartheta}_{k-s,i}^{(2)}(t) - \sum_{s=1}^k A_s^*(t) \tilde{\vartheta}_{k-s,i}^{(2)}(t) - \left(\vartheta_{k-h,i}^{(2)}(t) \right)';$$

($k=1, 2, \dots, i = \overline{1, n}$).

Підставивши відповідні розвинення в рівняння (22) і прирівнявши вирази при однакових степенях параметра, маємо:

$$\begin{aligned} \tilde{\vartheta}_{0,i}^{(3)}(t) &= e_i; \\ (A_0(t) + \lambda_i(t)E) \tilde{\vartheta}_{ki}^{(1)}(t) &= \sum_{s=1}^k \tilde{\lambda}_s^{(i)}(t) \tilde{\vartheta}_{k-s,i}^{(1)}(t) - \sum_{s=1}^k A_s(t) \tilde{\vartheta}_{k-s,i}^{(1)}(t) - \\ &\quad - \sum_{s=1}^k \tilde{\vartheta}_{k-s,i}^{(3)}(t) + \left(\tilde{\vartheta}_{k-h,i}^{(1)}(t) \right)', \quad k = 0, 1, 2, \dots \end{aligned}$$

Оскільки $\det(A_0(t) + \lambda_i(t)E) \neq 0, \forall t \in [0; T]$, завдяки умові, що $\lambda_i(t) + \lambda_j(t) \neq 0, \forall t \in [0; T]$, то звідси однозначно визначаються й вектори

$$\vartheta_{kt}^{(1)}(t) - \left(R_0^{(i)}(t)\right)^{-1} \left[\sum_{s=1}^k \tilde{\lambda}_s^{(i)}(t) \vartheta_{k-s,t}^{(1)}(t) - \sum_{s=1}^k A_s(t) \vartheta_{k-s,t}^{(1)}(t) - \sum_{s=1}^k \vartheta_{k-s,t}^{(3)}(t) + \left(\vartheta_{k-k,t}^{(1)}(t)\right)' \right], \quad k = 0, 1, 2, \dots, \quad (27)$$

де $R_0^{(i)}(t) = A_0(t) + \lambda_i(t)E$, $i = \overline{1, n}$.

Тоді розв'язок крайової задачі (11), (12), а відповідно й розв'язок задачі про швидкодію (1)-(4), будемо шукати у вигляді

$$y(t, \varepsilon) = \sum_{i=1}^n \vartheta_i(t, \varepsilon) c^{(i)}(\varepsilon) \exp\left(\varepsilon^{-h} \int_0^t \lambda_i(\tau, \varepsilon) d\tau\right) + \sum_{i=1}^n \tilde{\vartheta}_i(t, \varepsilon) \tilde{c}^{(i)}(\varepsilon) \exp\left(-\varepsilon^{-h} \int_t^T \tilde{\lambda}_i(\tau, \varepsilon) d\tau\right), \quad (28)$$

де $c^{(i)}$, $\tilde{c}^{(i)}$, $i = \overline{1, n}$ – скалярні множники, які зображуються розвиненнями

$$c^{(i)}(\varepsilon) = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k c_k^{(i)}(t), \quad \tilde{c}^{(i)}(\varepsilon) = \sum_{k=1}^{\infty} \varepsilon^k \tilde{c}_k^{(i)}(t), \quad (29)$$

коефіцієнти яких визначимо з крайових умов.

Підставивши (29) у крайову умову (11) і врахувавши структуру матриць M , N дістанемо

$$\sum_{i=1}^n \vartheta_i^{(1)}(0, \varepsilon) c^{(i)}(\varepsilon) + \sum_{i=1}^n \tilde{\vartheta}_i^{(1)}(0, \varepsilon) \exp\left(\varepsilon^{-h} \int_0^T \lambda^{(i)}(\tau, \varepsilon) d\tau\right) \tilde{c}^{(i)}(\varepsilon) = x_1(\varepsilon),$$

$$\sum_{i=1}^n \vartheta_i^{(1)}(T, \varepsilon) \exp\left(\varepsilon^{-h} \int_0^T \lambda^{(i)}(\tau, \varepsilon) d\tau\right) c^{(i)}(\varepsilon) + \sum_{i=1}^n \tilde{\vartheta}_i^{(1)}(T, \varepsilon) \tilde{c}^{(i)}(\varepsilon) = x_2(\varepsilon),$$

або у векторно-матричній формі

$$\begin{pmatrix} V^{(1)}(0, \varepsilon) & \tilde{V}^{(1)}(0, \varepsilon) \exp\left(\varepsilon^{-h} \int_0^T \Lambda(\tau, \varepsilon) d\tau\right) \\ V^{(1)}(T, \varepsilon) \exp\left(\varepsilon^{-h} \int_0^T \Lambda(\tau, \varepsilon) d\tau\right) & \tilde{V}^{(1)}(T, \varepsilon) \end{pmatrix} \times$$

$$\times \begin{pmatrix} c(\varepsilon) \\ \tilde{c}(\varepsilon) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} x_1(\varepsilon) \\ x_2(\varepsilon) \end{pmatrix}, \quad (30)$$

де

$$\Lambda(t, \varepsilon) = \text{diag}\{\lambda_1(t), \lambda_2(t), \dots, \lambda_n(t)\},$$

$$V^{(1)}(t, \varepsilon) = [\vartheta_1^{(1)}(t, \varepsilon), \vartheta_2^{(1)}(t, \varepsilon), \dots, \vartheta_n^{(1)}(t, \varepsilon)] = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k V_k^{(1)}(t),$$

$$V^{(1)}(t, \varepsilon) = [\vartheta_1^{(1)}(t, \varepsilon), \vartheta_2^{(1)}(t, \varepsilon), \dots, \vartheta_n^{(1)}(t, \varepsilon)] = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k V_k^{(1)}(t),$$

$$V_k^{(1)}(t) = [\vartheta_{k1}^{(1)}(t), \dots, \vartheta_{kn}^{(1)}(t)], \tilde{V}_k^{(1)}(t) = [\tilde{\vartheta}_{k1}^{(1)}(t), \dots, \tilde{\vartheta}_{kn}^{(1)}(t)], \quad (31)$$

$$c(\varepsilon) = col[c^{(1)}(\varepsilon), \dots, c^{(n)}(\varepsilon)] = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k c_k,$$

$$\tilde{c}(\varepsilon) = col[\tilde{c}^{(1)}(\varepsilon), \dots, \tilde{c}^{(n)}(\varepsilon)] = \sum_{k=0}^{\infty} \varepsilon^k \tilde{c}_k,$$

$$c_k = col(c_k^{(1)}, \dots, c_k^{(n)}), \tilde{c}_k = col(\tilde{c}_k^{(1)}, \dots, \tilde{c}_k^{(n)}), k = 0, 1, \dots \quad (32)$$

Оскільки згідно з (6) доданки, що містять експоненти, є експоненціально малими, то слідує [4], знехтуємо цими доданками і замість (30) розглядатимемо рівності

$$\begin{pmatrix} V^{(1)}(0, \varepsilon) & 0 \\ 0 & \tilde{V}^{(1)}(T, \varepsilon) \end{pmatrix} \times \begin{pmatrix} c(\varepsilon) \\ \tilde{c}(\varepsilon) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} x_1(\varepsilon) \\ x_2(\varepsilon) \end{pmatrix},$$

або

$$V^{(1)}(0, \varepsilon) c(\varepsilon) = x_1(\varepsilon), \quad (33)$$

$$\tilde{V}^{(1)}(T, \varepsilon) \tilde{c}(\varepsilon) = x_2(\varepsilon), \quad (34)$$

з яких і будемо визначати сталі $c_k^{(i)}, \tilde{c}_k^{(i)}, k=0, 1, \dots, i = \overline{1, n}$.

Прирівнявши в (33) і (34) коефіцієнти при однакових степенях ε , дістанемо

$$V_0^{(1)}(0) c_0 = x_0^{(1)}, \tilde{V}_0^{(1)}(T) \tilde{c}_0 = x_0^{(2)}; \quad (35)$$

$$V_0^{(1)}(0) c_k = x_k^{(1)} - \sum_{s=1}^k V_s^{(1)}(0) c_{k-s}, \tilde{V}_0^{(1)}(T) \tilde{c}_k = x_k^{(2)} - \sum_{s=1}^k \tilde{V}_s^{(1)}(T) \tilde{c}_{k-s},$$

$k=0, 1, 2, \dots$

Згідно з (16) і (27)

$$V_0^{(1)}(t) = [\varphi_1(t), \varphi_2(t), \dots, \varphi_n(t)];$$

$$\tilde{V}_0^{(1)}(T) = - \left[\left(R_0^{(1)}(t) \right)^{-1} \psi_1(t), \dots, \left(R_0^{(n)}(t) \right)^{-1} \psi_n(t) \right].$$

Оскільки вектори $\varphi_i(t), i = \overline{1, n}$, лінійно незалежні при всіх $t \in [0; T]$, то $\det V_0^{(1)}(t) \neq 0, \forall t \in [0; T]$. Припустимо, що

$$\det \tilde{V}_0^{(1)}(T) \neq 0. \quad (36)$$

Тоді з рівностей (35) знайдемо

$$c_0 = \left(V_0^{(1)}(0) \right)^{-1} x_0^{(1)}; \tilde{c}_0 = \left(\tilde{V}_0^{(1)}(T) \right)^{-1} x_0^{(2)}; \quad (37)$$

$$c_k = \left(V_0^{(1)}(0) \right)^{-1} \left(x_k^{(1)} - \sum_{s=1}^k V_s^{(1)}(0) c_{k-s} \right), k = 1, 2, \dots; \quad (38)$$

$$\tilde{c}_k = \left(\tilde{V}_0^{(1)}(T) \right)^{-1} \left(x_k^{(2)} - \sum_{s=1}^k \tilde{V}_s^{(1)}(T) \tilde{c}_{k-s} \right), k = 1, 2, \dots \quad (39)$$

Визначення скалярів $c_k^{(i)}, \tilde{c}_k^{(i)}, k = 1, 2, \dots, i = \overline{1, n}$, завершує побудову формального розв'язку (28).

Підсумовуючи проведені виклади, приходимо до такої теореми.

Теорема. Якщо виконуються умови (1)-(4), (36), то при досить малих ε задача оптимальної швидкодії (1)-(4) має єдиний формальний розв'язок

$$\begin{aligned}
 x(t, \varepsilon) &= \sum_{k=0}^l \varepsilon^k \sum_{i=1}^n \sum_{s=0}^k \vartheta_{si}^{(1)} c_{k-s}^{(i)} \exp \left(\varepsilon^{-h} \int_0^t \left(\lambda_i(\tau) + \sum_{s=1}^l \varepsilon^s \lambda_s^{(i)}(\tau) \right) d\tau \right) + \\
 &+ \sum_{k=0}^l \varepsilon^k \sum_{i=1}^n \sum_{s=0}^k \tilde{\vartheta}_{si}^{(1)} \tilde{c}_{k-s}^{(i)} \exp \left(\varepsilon^{-h} \int_t^T \left(\lambda_i(\tau) + \sum_{s=1}^l \varepsilon^s \lambda_s^{(i)}(\tau) \right) d\tau \right), \\
 u(t, \varepsilon) &= \sum_{k=1}^l \varepsilon^k \sum_{i=1}^n \sum_{s=0}^k \tilde{\vartheta}_{si}^{(3)} \tilde{c}_{k-s}^{(i)} \exp \left(\varepsilon^{-h} \int_t^T \left(\lambda_i(\tau) + \sum_{s=1}^l \varepsilon^s \lambda_s^{(i)}(\tau) \right) d\tau \right)
 \end{aligned}$$

де вектори $\vartheta_{si}^{(1)}(t), \tilde{\vartheta}_{si}^{(1)}(t), \tilde{\vartheta}_{si}^{(3)}(t), i = \overline{1, n}$, функції $\lambda_s^{(i)}(t)$ і скалярні множники $c_j^{(i)}, \tilde{c}_j^{(i)}$ визначаються за рекурентними формулами, які наведені вище.

Література

1. Понтрягин Л.С. Математическая теория оптимальных процессов / Л.С.Понтрягин, В.Г.Болтянский, Р.В.Гамкрелидзе, Е.Ф.Мищенко. – М.: Наука, 1983. – 392 с.
2. Самойленко А.М. Лінійні системи диференціальних рівнянь з виродженнями / А.М.Самойленко, М.І.Шкіль, В.П.Яковець. – К.: Вища школа, 2000. – 294 с.
3. Шкіль Н.И. Асимптотическое интегрирование линейных систем дифференциальных уравнений с вырождениями / Н.И.Шкіль, И.И.Старун, В.П.Яковець. – К.: Вища шк., 1991. – 207 с.
4. Яковец В.П. Построение асимптотических решений двухточечных краевых задач для вырожденной сингулярно возмущенной системы дифференциальных уравнений / В.П.Яковець, М.Б.Вира // Труды Воронежской зимней математической школы С.Г.Крейна. – Воронеж: ВорГУ, 2008. – С. 319-332.

УДК 004.42

РОЗРОБКА ANDROID-ДОДАТКІВ

Кондратенко М.С., студент IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: канд. екон. наук, доц. **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Android – операційна система і платформа для мобільних телефонів і планшетних комп'ютерів, створена компанією Google на базі ядра Linux. Досить цікавим є той факт, що у 84 % смартфонів, проданих у 3-му кварталі 2014 року, була встановлена саме операційна система Android, яка на відміну від Apple iOS, є відкритою платформою, що дозволяє реалізувати на ній значно більшу кількість функцій. Android доступний для різних апаратних платформ, таких як ARM, MIPS, x86.

Офіційним середовищем розробки додатків для ОС Android є Android Studio, представлена компанією Google в 2013 році. Крім цього існує плагін для Eclipse – “Android Development Tools” (ADT). Для IntelliJ IDEA також існує плагін, який полегшує розробку Android-додатків [3]. Додатки під операційну систему Android розробляються переважно на мові програмування Java. Скомпільований програмний код (разом з усіма файлами ресурсів та іншою необхідною інформацією) упаковується в спеціальний файл-архів – *AndroidPackage*. Цей файл має розширення .apk і упаковується спеціальною утилітою aapt tool (Android Asset Packaging Tool). Саме він надалі поширюється як програма і інсталиюється на мобільні пристрої. Один такий файл пов'язаний з кодом однієї програми. За замовчуванням, кожна програма виконується в

своєму власному процесі, управлінням якого займається ядро Linux, яке також керує пам'яттю пристрою. Таким чином, найчастіше код додатку виконується окремо від усіх інших додатків. Операційна система Android запускає процес, коли виникає необхідність виконати якийсь-небудь програмний код і завершує його, коли в ньому більше немає необхідності і системні ресурси пристрою стають потрібні іншим додаткам. За замовчуванням, кожному додатку присвоюється свій унікальний *ID Linux-користувача*. Права доступу встановлюються таким чином, щоб файли програми було видно тільки цьому користувачу і даному додатку. Для того, щоб економити системні ресурси, додатки з однаковим ID можна також запускати в одному і тому ж Linux-процесі, розподіляючи ресурси віртуальної машини. [2, с.11]

Компоненти додатків в Android

Цікавою рисою операційної системи Android є той факт, що додаток в ній може використовувати елементи інших додатків, якщо, звичайно, вони надають такий доступ. Наприклад, якщо нашому додатку потрібно відобразити прокручуваний список зображень, а інший додаток вже має реалізований відповідний скроллер, відкритий для інших програм, то можна просто викликати його для здійснення цієї дії і не розробляти свій власний. При цьому код нашого застосування не змішується з кодом іншого й не компонується з ним. Швидше, він просто запускає деякий "шматок" іншого файлу, коли виникає така необхідність. Для забезпечення такого принципу роботи, система повинна бути здатна запускати процес програми тоді, коли буде потрібна будь-яка його частина і створювати екземпляри java-об'єктів саме для цієї частини. [1, с.26-32]

Архітектура операційної системи Android.

Якщо уявити компонентну модель Android у вигляді деякої ієрархії, то в самому низу, як фундаментальна і базова складова, буде знаходитись ядро операційної системи. Часто компонентну модель ще називають програмним стеком. Дійсно, це визначення тут доречно, оскільки йдеться про набір програмних продуктів, які працюють сумісного для отримання потрібного результату. Дії в цій моделі виконуються послідовно, а рівні ієрархії також послідовно взаємодіють між собою.

Як відомо, ОС Android базується на частково урізаному ядрі ОС Linux. Воно забезпечує функціонування системи та відповідає за безпеку системи, управління пам'яттю, енергосистемою і процесами, а також надає мережевий стек і модель драйверів. Ядро також діє як рівень абстракції між апаратним забезпеченням і програмним стеком. "Вище" ядра, як програмне забезпечення проміжного шару, знаходиться набір бібліотек (Libraries), призначений для забезпечення найважливішого базового функціоналу для додатків. Тобто саме цей рівень відповідає за надання реалізованих алгоритмів для вище розміщених рівнів, підтримку файлових форматів, здійснення кодування і декодування інформації (як приклад можна навести мультимедійні кодеки). Бібліотеки, як правило, реалізовані на мові C/C++ і скомпільовані під конкретне апаратне забезпечення пристрою, разом з яким вони і поставляються виробником в інтегрованому вигляді.

На вершині програмного стеку в ОС Android лежить рівень додатків (Applications). Сюди відноситься набір базових додатків, які заздалегідь встановлені в ОС Android. Наприклад, в нього входять браузер, поштовий клієнт, програма для відправки SMS, карти, календар, менеджер контактів і багато інших. Список інтегрованих програм може змінюватися в залежності від моделі пристрою і версії Android. Окрім цього базового набору до рівня додатків відносяться всі додатки, орієнтовані під платформу Android, в тому числі і встановлені користувачем. Вважається, що програми під Android пишуться на мові Java, але потрібно зазначити, що існує можливість розробляти програми і на C / C++ (за допомогою Native Development Kit), і на Basic (за допомогою Simple). Також можна створювати власні програми за допомогою конструкторів додатків, таких як App Inventor.

Розробка Android додатків. Інструменти Android-розробника

Безпосередній перехід до практики програмування під будь-яку платформу починається з розгляду наявного арсеналу інструментів розробки. Вже після того, як інструменти обрані і налаштовані (керуючись конкретними міркуваннями і перевагами, починається сам процес програмування та вдосконалення навичок.

Перш ніж розглядати інструменти розробки для Android, необхідно ввести деякі загальні поняття, з якими доведеться працювати на даному етапі. Перше базове поняття – це SDK або Software Development Kit ("devkit"). Під ним розуміють набір засобів розробки, що дозволяє програмістам створювати додатки під деяку архітектуру – для певного пакету програм, апаратної або програмної платформи, операційної або комп'ютерної систем. SDK, як правило, надає розробнику широкий набір інструментів, який може включати в себе засоби налагодження та довідкові матеріали (приклади коду, нотатки і т.д.). SDK часто надається

безпосередньо розробником цільової платформи і в ньому враховуються всі її особливості. Поширюватись (як і у випадку з Android) такий інструментарій може безкоштовно.

Ще одним поняттям, яке часто можна зустріти, коли мова йде про інструменти розробки, є IDE (Integrated development environment) – *інтегроване середовище розробки*. Воно являє собою набір програмних засобів, покликаних збільшити продуктивність програміста за рахунок побудови для нього зручного середовища для процесу програмування. Цей складний програмний комплекс може включати в себе текстовий редактор (найчастіше з підсвічуванням синтаксису і підказками), компілятор або інтерпретатор (іноді підтримуються кілька мов), інтегрований відладчик і засоби для автоматизації збирання арк-файлу. Таким чином, інтегроване середовище розробки покликане об'єднати різні інструменти в один програмний комплекс для забезпечення зручності та підвищення швидкості розробки ПЗ.

Як висновок, варто зазначити, що сучасними багатофункціональними мобільними пристроями користується величезна кількість людей в усьому світі. Станом на травень 2014 року, кількість користувачів ОС Андроїд становила 1 млрд. чоловік. Це дійсно вражає, і саме тому питання розробки мобільних додатків є актуальним і користується значним попитом на сьогоднішній день.

Література

1. Дерсі Л., Кондер Ш. Android за 24 години. Програмування додатків під операційну систему Google/ Дерсі Л., Кондер Ш. – М.: Рід Груп, 2011. – 464 с. – (Професійні комп'ютерні книги).
2. Меднік З., Дорнін Л., Мік Б., Накамура М. Програмування під Android. 2-е вид. / Меднік З., Дорнін Л., Мік Б., Накамура М. – СПб.: Питер, 2013. – 560 с.: ил. – (Серія “Бестселери O'Reilly”).
3. Wikipedia, загальнодоступна онлайн-енциклопедія. Операційна система Андроїд. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wikipedia.org/wiki/Android>.

УДК 004.42

ПОРІВНЯННЯ МОБІЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Литвиненко С.Г., студент IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Іванов В.В.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Останнім часом смартфони набрали велику популярність. Вони стали лідерами продаж, обігнавши портативні комп'ютери та інші мобільні пристрої. Чим же смартфони приваблюють сучасне суспільство? Смартфон – це “інтелектуальний телефон”, оснащений багатофункціональною операційною системою. Користувач може налаштувати смартфон під свої потреби. Зробити це зі звичайним телефоном неможливо. Функції смартфона набагато ширші(еволюція набору тексту, багатозадачність) і вони відрізняються від функцій звичайного мобільного телефону. На сьогоднішній день найпопулярнішими мобільними операційними системами є: Android, Windows Phone, iOS.

Android – операційна система для смартфонів і планшетів, а останнім часом і для фотоапаратів, телевізорів і інших гаджетів, розроблена компанією Google на базі ядра Unix, як безкоштовна операційна система з відкритим програмним кодом. Ця система займає першу позицію серед операційних систем для телефонів і є основним конкурентом iOS [2].

Windows Phone – операційна система для мобільних пристроїв з основним набором програм, таких як Windows Marketplace for Mobile, My Phone, Windows Live, заснованих на MicrosoftWin32 API. Windows Phone може працювати на ряді пристроїв, включаючи Pocket PC, смартфони, комунікатори [4].

iOS – одна з найбільш передових операційних систем на ринку смартфонів і планшетів. Встановлюється на iPhone, iPod і iPad. Має безліч функцій, багатозадачна, не вимоглива до ресурсів. Але дана система платна, пристрої компанії Apple коштують не дешево. Також дана система має закритий програмний код, а значить, користувач не може самостійно вносити зміни в систему, а також практично всі програми для неї платні [3].

Одного погляду на статистику достатньо, щоб зрозуміти, що Android панує на ринку мобільних пристроїв. Лідерство Google ґрунтується насамперед на доступності та різноманітності мобільних гаджетів. iOS в свою чергу довгий час славилася зручністю, стабільністю і витонченістю. Проте з часом ситуація змінилася: компанія Google, послідовно розвиваючи Android, заклала в останню версію важливі оновлення і адаптувала її під 64-розрядну

систему. Компанія Apple, впровадила в iOS всього кілька кардинальних поправок, але повернула деякі обмеження, розширила можливості з'єднання і доповнила систему невеликими опціями. Компанія Microsoft, також не гаючи часу, забезпечила Windows Phone важливими виправленнями, які в майбутньому дозволять даній операційній системі не відставати від конкурентів. За даними Strategy Analytics, операційною системою від Google користуються 84 % користувачів. Причини для проведення ретельного порівняння трьох систем, як бачимо, дуже вагомі.

Користувацький інтерфейс

В останній версії Android (Lollipop) з'явився новий користувацький інтерфейс, якого не було в попередніх версіях. Оновлення настільки значні, що компанії Google довелося змінити назву інтерфейсу – Material Design. Іконки тепер стали плоскими, а кольори більш насиченими. Особливо варто відзначити нові повідомлення, на які тепер можна реагувати, не відволікаючись від поточного запущеного додатку. Крім того, користувачі отримали більше можливостей по налаштуванню відображення інформації на екрані блокування. В останній версії iOS стосовно користувацького інтерфейсу змін мало. Залишився зрозумілий, функціональний і візуально привабливий так званий мінімалістичний простий дизайн (плоский дизайн). Передбачені прозорі і тривимірні ефекти, які дозволяється відключити. Microsoft в останній версії Windows Phone теж не ризикнула піти на серйозні зміни в інтерфейсі. Однак тепер можна вибрати фоновий малюнок початкового екрана. Корисна і можливість створення папок, що інтегруються в плитковий робочий стіл головного екрана. Для створення нової папки досить перетягнути іконку одного додатка до іншого, як в Android і iOS.

Центр повідомлень

Одним з нововведень в Android (Lollipop) став центр повідомлень: важлива інформація і нагадування з'являються у вигляді вікна, спливаючого поверх інших додатків, і залежно від параметрів налаштування це може відбуватися навіть на заблокованому екрані. Система повідомлень дозволяє здійснювати деякі типові дії, наприклад, архівувати листи. В останній версії iOS є можливість навіть відповідати на СМС і повідомлення iMessage прямо у віконці повідомлення. На Windows Phone спливаючі повідомлення були давно, а у останній версії нарешті з'явився довгоочікуваний центр повідомлень. Відкривається він так само, як і на iOS і Android (проведенням пальцем вниз від верхньої кромки екрана). У ньому відображається інформація і швидкі посилання на системні функції.

Функції енергозбереження

Нові функції в Android (Lollipop) призначені для поліпшення роботи акумулятора і підвищення рівня безпеки. Так, в режимі енергозбереження пристрій буде працювати набагато довше. Зручно вручну активувати режим при повному заряді батареї або змінити параметри так, щоб при рівні заряду в 15% цей режим активувався сам. Хороші результати операційна система від Google продемонструвала завдяки обмеженню фонових процесів, продуктивності процесора і яскравості дисплея. Крім того, Android інформує користувача про те, скільки часу залишилося до повного розряду акумулятора, або при підключенні до мережі живлення – про те, скільки залишилося до повної зарядки. Режиму автоматичного енергозбереження в iOS, на жаль, немає, зате з'явилося нове меню використання батареї, де зручно відстежувати активність додатків і відключати найбільш ресурсомісткі з них. При бажанні можна окремо обмежити найбільш енерговитратні фонові процеси. Однак у тому, що стосується налаштування енергозбереження, особливо слід зазначити останню версію Windows Phone, яка пропонує найбільш обширні можливості конфігурації.

Захист даних

У аспектах захисту даних наш рейтинг мобільних операційних систем очолює iOS. Перед встановленням програми користувачеві не повідомляються вимоги з прав доступу програм, але небажані можна відключити окремо після встановлення. Крім того, Apple використовує автоматичне шифрування і захищає пристрій надійною функцією блокування активації, це допомагає у випадку крадіжки. Таким методом віддаленого управління ("Kill Switch") гаджети Google поки ще не забезпечені. Наприклад, блокування смартфона Nexus 6 (встановлення рп-коду) не виключає можливості скидання пристрою на заводські налаштування в режимі відновлення.

Магазини додатків

У боротьбі за лідерство за кількістю додатків між iOS і Android в даний час нічия: в офіційних магазинах обох систем пропонується більш 1300000 програм. В свою чергу, iOS пропонує більшу в порівнянні з Android кількість додатків, оптимізованих під планшети. Windows Phone, що вийшла на ринок пізніше, по різноманіттю програм явно програє: система від Microsoft зі своїми 560 000 додатків суттєво відстає від суперників. При більш ретельному розгляді виявляється велика кількість вразливостей, хоча Microsoft намагається виправити

недоліки. Так, в онлайн-магазині Windows, ви не виявите оновленого додатка “Вікіпедія”, немає навіть браузерів FireFox або Chrome, а також можливості встановлення сторонніх клавіатур.

Функції багатозадачності

На відміну від iOS і Android, в меню багатозадачності Windows Phone змін немає. Apple, же вводить корисну опцію: доступ до вибраних контактів з меню багатозадачності над трьома відкритими додатками. Однак нове меню багатозадачності в Android (Lollipop), на мою думку, – це крок назад. Операційна система від Google відображає відкриті додатки у вигляді “стопки карт” – меню виявилось менш наочним, ніж в попередній версії Android.

Отже, з мінімальним відривом від iOS лідером серед операційних систем для мобільних пристроїв став Android з сучасним дизайном, зручним використанням і досить високим рівнем безпеки. iOS – це добре продумана операційна система від Apple, з величезною кількістю невеликих покращень. Windows Phone з важливими оновленнями (центром повідомлень і папками) – являє собою гідну альтернативу обом лідерам, однак цій системі як і раніше не вистачає витонченості і великого асортименту додатків в магазині.

Література

1. Таненбаум Э., Бос Х. Сучасні операційні системи. 4-е вид. / Э.Таненбаум, Х.Бос. – СПб.: Питер, 2015. – 1120 с.
2. Wikipedia, загальнодоступна онлайн-енциклопедія. Операційна система Android. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wikipedia.org/wiki/Android>.
3. Wikipedia, загальнодоступна онлайн-енциклопедія. Операційна система iOS. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://wikipedia.org/wiki/IOS>.
4. Wikipedia, загальнодоступна онлайн-енциклопедія. Операційна система Windows Phone. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Windows_Phone.

УДК 004.42

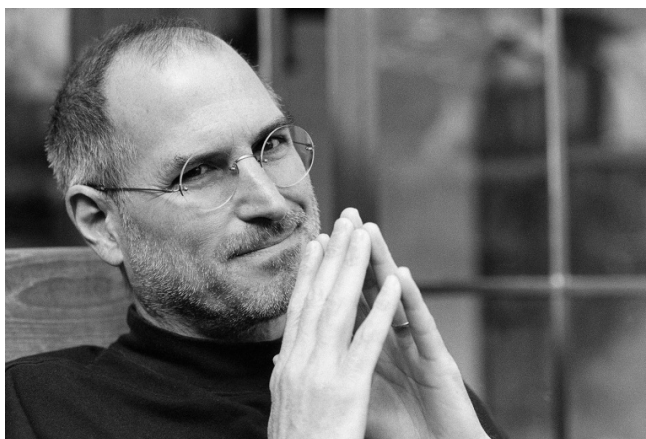
ІСТОРИЯ СТВОРЕННЯ ПЕРШОЇ ОПЕРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ANDROID

Мухомодєєва К.К., студентка IV курсу фізико-математичного факультету
Науковий керівник: канд. екон. наук, доц. **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Для людства XXI століття – це століття інформаційних і телекомунікаційних технологій. З'явилася велика кількість організацій, що спеціалізуються на тій чи іншій галузі комп'ютерних технологій. У двохтисячних роках, як і передбачав Стів Джобс, засновник ІТ корпорації Apple, персональний комп'ютер з'явився в кожному будинку.

Але на даний час, звичайний мобільний телефон підтримує набагато більше функцій, ніж перші комп'ютери. З кожним роком частка пристроїв з операційною системою IOS на ринку зростає. Що стосується популярності платформ по країнах, то такої статистики в процентному співвідношенні немає. Однак є дані по загальній популярності. Досить поширеною є система Android. Систему Android можна зустріти на різних мобільних пристроях - телефонах, планшетах, цифрових програвачах, нетбуках. На даний момент випущено 12 версій системи [1]. Виходячи із статистики на 5 листопада 2015 р., частки версій розподілилися наступним чином [3]:

- 2.2.x (Froyo) 0,2 %;
- 2.3.x (Gingerbread) 3,8 %;
- 4.0.x (Ice Cream Sandwich) 3,3 %;

Стів Джобс

- 4.1.x (Jelly Bean) 11,0 %;
- 4.2.x (Jelly Bean) 13,9 %;
- 4.3.x (Jelly Bean) 4,1 %;
- 4.4.x (KitKat) 37,8 %;
- 5.0.x (Lollipop) 15,5 %;
- 5.1.x (Lollipop) 10,1 %;
- 6.0.x (Marshmallow) 0,3 %.

Енді Рубін

Майбутній творець Android, Енді Рубін, виріс в Чаппауа, штат Нью-Йорк. У якийсь момент його батько з психолога перекваліфікувався в продавця електроніки, і кімната Енді наповнилася новітніми гаджетами. Ще в школі він божеволів від комп'ютерів, а після коледжу пішов працювати в "Carl Zeiss", де займався розробкою роботизованого обладнання. Потім Рубін переїхав до Швейцарії і міг би на все життя залишитися там, якби не канікули на Кайманових островах в 1989 р. Одного сонячного ранку він прогулювався по пляжу і побачив сплячого у шезлонгу чоловіка. Ним виявився розробник Apple, Білл Касвелл (дівчина вигнала його з бунгало після сварки). Рубін розговорився з ним і запропонував пожити у своєму котеджі. Незабаром Касвелл запропонував йому повернутися в США і приєднатися до Apple (у той час компанія якраз випустила свій знаменитий Macintosh). У корпорації Рубін займався розробкою моделі комп'ютера Квадра.

У 1990 р. Apple виділила розробку обчислювальних пристроїв в окрему компанію під назвою "General Magic", куди Рубін потрапив два роки опісля.

Разом з іншими розробниками він проводив в офісі весь свій час, розробляючи операційну систему для мобільників Magic Cap. Але ідея випередила свій час: телекомунікаційні компанії не готові були її прийняти і фірма закрилася. Потім Рубін розробляв WebTV – певний прообраз майбутніх Smart TV. У 1997 р. їхню компанію купила Microsoft.

Але одного разу з друзями під час зустрічі вони вирішили зробити невеликий моноблок, який коштував би 10\$ і дозволяв знайти інформацію про будь-який об'єкт відразу в інтернеті. "Така цифрова губка для залучення людей на веб-сайти", – пояснював Рубін. Друзі заснували в Пало Альто компанію "Небезпека", названу на честь робота, який весь час повторював це слово, із старого телешоу "Загублені в космосі". До нового девайсу вони додали радіоприймач і трансмітер, а потім стали розповідати інвесторам про свій смартфон з виходом в інтернет під назвою Sidekick. Початковий інвестор Грег Галанос повірив в ідею і вклав у проект гроші.

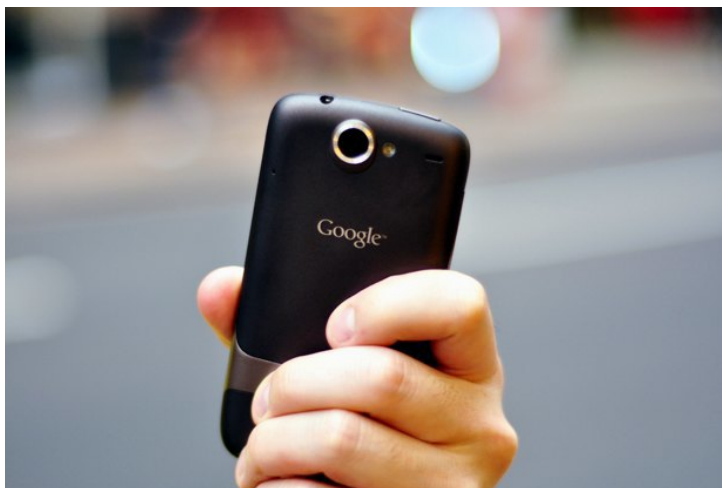
На початку 2002 р. Рубін розповідав про розробку свого Sidekick студентам Стенфорда. Засновники Google, Ларрі Пейдж і Сергій Брін, з якоїсь причини були присутні на цій лекції. Після неї Пейдж оглянув девайс, побачив, що пошук Google встановлено там за замовчуванням, і сказав: "Круто".

Народження Android

Навесні того ж року Пейдж і Брін вже ходили зі смартфонами Sidekick, які могли виходити в інтернет скрізь, де є зв'язок. Гаджет з маленькою висувною клавіатурою швидко став популярним. До того часу з розробника Рубін став керівником проекту. "Довелося перемкнути мізки", – зізнавався він. Вже тоді він придумав бізнес-модель, що дозволяє помирити виробників девайсів і програмного забезпечення. Але продажі гаджетів все одно були невеликі. Через три роки "Небезпека" змінила директора, і Рубін пішов з компанії. Він знову поїхав на Каймани в пошуках нових ідей і повернувся з проектом мобільної платформи, відкритої для всіх розробників. Для неї він найняв декількох програмістів, а також вирішив використовувати куплений колись домен Android.com.

Коли на розробку Рубін витратив усі свої заощадження, він зателефонував другові Стіву Перлману і сказав: "Я розорений, мені терміново потрібні гроші". Той зняв із свого рахунку 10000 \$, приїхав в офіс Рубіна і висипав йому на стіл гору столідоларових купюр. У загальній складності Перлман позичив Рубіну 100000 \$, що допомогло завершити створення Android. У 2005 році підприємець став вести переговори з різними інвесторами, зокрема послав лист і Ларрі Пейджу. У серпні того року Google купила Android. Сума угоди не розголошувалася, Рубін і інші розробники перейшли працювати в корпорацію.

У середині 2000-х рр. ринок смартфонів розвивався шаленими темпами: на ринок вийшли BlackBerry, LG, Apple представила свій перший iPhone. Ходили чутки, що свій гаджет готує і Google. Але замість цього компанія в листопаді 2007 року оголосила про створення Open Handset Alliance, консорціуму мобільних розробників. У той же день вона представила операційну систему Android, яку, на відміну від iOS, міг би використовувати будь-який виробник девайсів. Першим її впровадила компанія HTC. Але хітом продажів її смартфон не став: у ті роки всі стежили за новинками від Apple, пристрої на системі Android сприймалися лише як дешева заміна витворам Стіва Джобса.

Захоплення ринку

До 2009 р. у команди Рубіна не було по-справжньому великого хіта продажів. Тоді до Google звернувся помічник директора "Motorola" Джа Санджай, який запропонував разом здивувати світ. Через рік на ринок вийшов Droid, який працював швидше моделей Apple, і мав більше додаткових функцій. Новий гаджет зробив Motorola знову прибутковою і потіснив на ринку iPhone. Незабаром на ринок вийшов Nexus від HTC та інші гаджети, які користувачі прийняли з великим ентузіазмом. Щодня вони активували 300 пристроїв на Android, в той час, як у iPhone, iPad, iPod і було в цілому по 275000 активацій. І з тих пір частка Android росте.

На відміну від Apple, яка сама робила пристрої, розробляла операційну систему, контролювала виробників додатків, не дозволяючи конкурентам продавати свою продукцію в App Store, Google заявляла про відкритість і свободу. Вона безкоштовно надавалася Android виробникам гаджетів. Розробники не надавали свої додатки для попереднього схвалення – компанія видаляла їх тільки за скаргами користувачів. При цьому Рубін вставляв у всі гаджети пошук Google за замовчуванням.

У Android постійно з'являлися оновлення, які мали назви солодощів: Ice Cream Sandwich, KitKat та інші. Вони припали до смаку розробникам, і в 2013 р. було активовано

більше мільярда пристроїв на Android, користувачі яких завантажили більш ніж 25 млрд. додатків.

До того часу Енді Рубін завершив керування проектом. Його місце зайняв Санджай Пічаї. Створена Енді операційна система розвивається і надалі. Велика ймовірність, що незабаром Android стане найпопулярнішою операційною системою і усуне своїх "конкурентів".

Література

1. Колисниченко Д.Н. K60 Android для пользователя. Полезные программы и советы. – СПб.: БХВ-Петербург, 2013. – 256 с.
2. The village [Електронний ресурс]:. – Електронні дані – Режим доступу: <http://www.the-village.ru/village/business/story/177001-istoriya-androida>
3. Wikipedia [Електронний ресурс]:. – Електронні дані – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%96%D0%B9_Android.

УДК 004.42

РОЗРОБКА АНДРОЇД-ДОДАТКІВ В ANDROID STUDIO

Нестеренко Я.І., студент IV курсу фізико-математичного факультету

Науковий керівник: канд. екон. наук, доц. **Фетісов В.С.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Сьогодні розробка додатків для Android – одна з найактуальніших послуг в галузі створення мобільних додатків. Операційна система Android функціонує на більшій частині смартфонів.

Android – операційна система для мобільних пристроїв, заснована на ядрі Linux. На сьогоднішній день система підтримується компанією Google. Android включає в себе операційну систему, набір бібліотек, віртуальну машину Dalvik і стандартний набір додатків користувача. Програми для Android пишуться на популярній мові програмування Java. Вартість розробки додатків Android є досить помірною, так як сама технологія відкрита і безкоштовно розповсюджується.

Перш ніж розпочати розробку андроїд додатку потрібно ознайомитися з основними компонентами Android: Activity (Активність, Діяльність), Intents (Наміри), Views (Представлення, Вид, Елемент управління, Компонент), Services (Служби), Content Provider (Контент – провайдери), Broadcast Receiver (Приймач широкомовних повідомлень/запитів). Також потрібно встановити JDK.

Установка середовища розробки

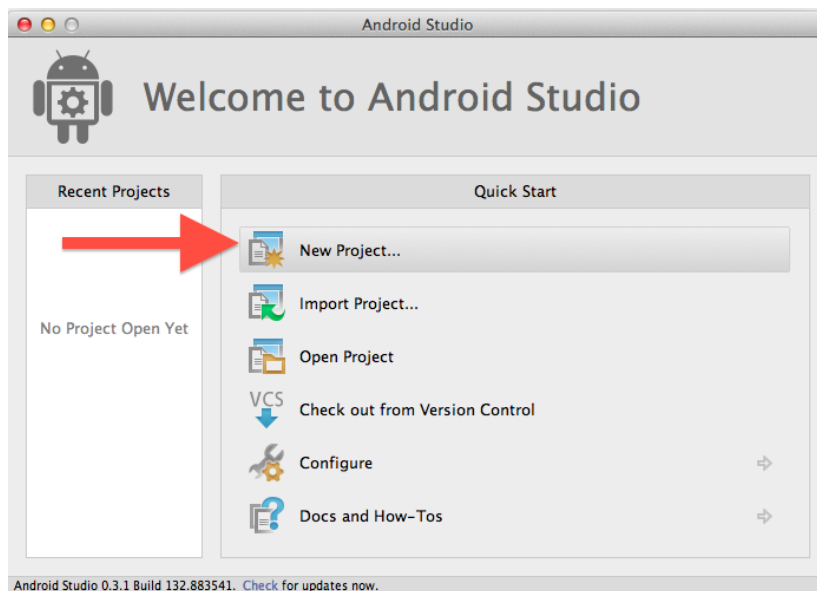
Перед тим як створити додаток для Android, необхідно встановити середовище розробки. Завантажити Android Studio можна абсолютно безкоштовно на офіційному сайті розробників операційної системи Android. Інсталяційний файл включає в себе ще і Android SDK, тому його розмір дорівнює приблизно 500 Мб.

- 1) Запустіть файл, завантажений з Інтернету.
- 2) Далі піде уточнення: встановити програму для одного користувача або для всіх.
- 3) Після натискання на кнопку "Next" буде запропоновано ввести бажане розташування системних файлів програми.
- 4) Натисніть ще кілька разів на кнопку "Далі".
- 5) Після завершення інсталяції натисніть кнопку "Finish".

Створення додатка

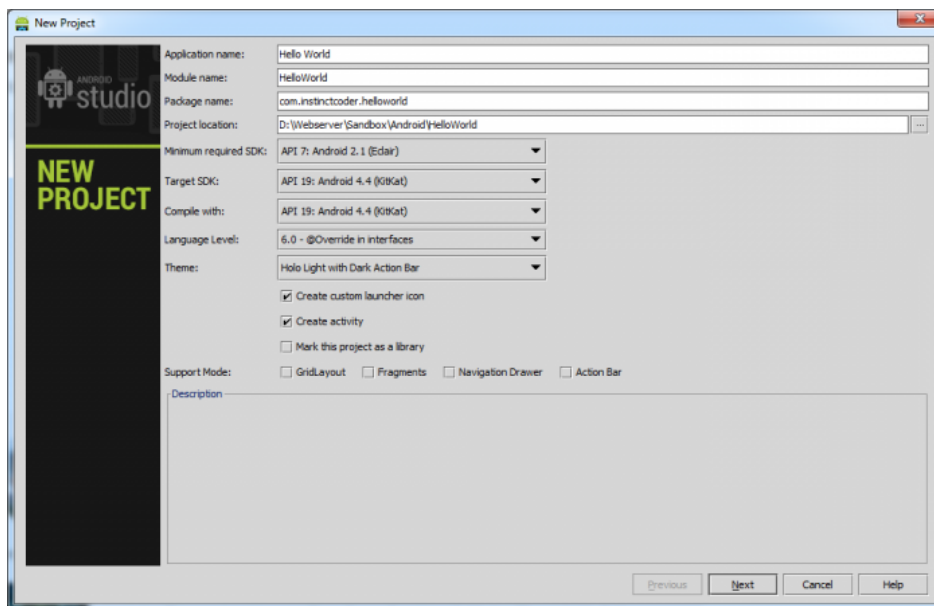
Після завершення установки "Студії" можна перейти безпосередньо до розробки своєї першої програми. В даному випадку – створення програми "Hello, World".

Відкрийте Android Studio. Після цього Вам буде запропоновано ряд пунктів: відкрити проект, імпортувати з іншого середовища або створити новий. Так як попередніх робіт ще немає, слід натиснути на кнопку "New project".

Наступне вікно програми запропонує зробити початкові налаштування:

- Application name – ввести майбутнє ім'я програми;
- Company Domain – розташування головного класу;
- Project Location – де повинні зберігатися файли проекту;
- після виконання конфігурації клацніть на кнопку “Next”;
- далі потрібно вказати яка мінімальна версія операційної системи Android буде використовуватися в процесі роботи.

Услід за цим необхідно вибрати зовнішній вигляд інтерфейсу, і його розташування робочих елементів, в даному випадку варто зупинитися на найпростішому варіанті – Blank Activity.

Після вибору, середовище розробки відобразить на екрані нове вікно налаштувань:

- Activity Name – ім'я класу;
- Layout Name – ім'я файлу, в якому буде зберігатися розмітка інтерфейсу;
- Title – назва головного вікна;
- Resource Name – ім'я файлу для зберігання ресурсів вибраного “Activity”;
- натиснувши на кнопку “Готово”, ви завершите попередню конфігурацію, що призведе до відкриття головного вікна проекту.

Структура андроїд-додатка

Як максимально складні й корисні програми для Android, так і найпростіші програми мають подібну структуру. Для її перегляду клацніть по назві проекту у верхній частині редактора. Зліва з'явиться список файлів і каталогів:

- AndroidManifest.xml – тут зберігаються опис фундаментальних характеристик програми і список всіх компонентів;
- директорія “java” включає в себе всі вихідні коди програми;
- в каталозі “res” розташовані додаткові підкаталоги з ресурсами:
  - ✓ “drawable” – включає в себе всі зображення, які використовуються в проекті;
  - ✓ “layout” – зберігає файли графічного інтерфейсу;
  - ✓ у “menu” розташовані xml-документи, що визначають всі налаштування відображення користувальницьких меню;
  - ✓ “mipmap” – зберігає зображення, на основі яких створюються іконки програми;
  - ✓ в підкаталозі “values” також можна знайти xml-файли, але в них розташований опис колекцій ресурсів.

Створення програми

Створений проект вже цілком реально запустити. Зараз в Android Studio відображається вміст документа “activity_main.xml”.

Запуск програми

Щоб запустити створений додаток, можна використовувати як емулятор, що вбудований в Android Studio, так і реальний телефон. Тестування програми на смартфоні краще, емулятор не дасть стовідсоткової гарантії правильної роботи додатка.

В Android Studio є вбудований емулятор, але краще використовувати емулятор Genymotion. “Genymotion is a fast, easy to use and powerful Android emulator” [5].

Розробка додатка завершена, і якщо все зроблено вірно, на екрані телефону з'явиться програма з єдиним рядком тексту.

В даній роботі представлено середовище розробки Android Studio, підготовка до написання додатків, створення проекту, розглянуто структуру андроїд додатків та емулятори мобільного пристрою для тестування додатків на комп'ютері.

Література

1. Дейтел Пол, Дейтел Харви, Дейтел Эби, Моргано Майк. Android для разработчиков. – СПб.: Питер, 2015 – 384 с.
2. Коматинени Сатия, Маклин Дэйв. Android 4 для профессионалов. Создание приложений для планшетных компьютеров и смартфонов. – М.: И.Д. Вильямс, 2012. – 880 с.
3. Шилдт Герберт. Руководство для начинающих (5-е издание). – М.: ИД Вильямс, 2012. – 624 с.
4. Gerber Adam, Craig Clifton. Learn Android Studio. – 2015. – 468 с.
5. Genymotion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL <http://www.genymotion.com/>. – Назва з домашньої сторінки інтернету.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕРЕДОВИЩ СТВОРЕННЯ КАРТ ЗНАНЬ

Рудиця О.М., студентка V курсу фізико-математичного факультету
 Науковий керівник: канд. фіз.-мат. наук, доц. **Глушко І.М.**, кафедра прикладної математики, інформатики та освітніх вимірювань

Структурування інформації, виділення опорних понять, тез, моделювання взаємозв'язків між ними, сприяє кращому засвоєнню і запам'ятовуванню. Для цієї мети відмінно підходять карти знань. Карта знань (карта пам'яті, думок; ментальна карта; інтелект-карта, карта розуму) – це сукупність діаграм і схем, що наочно демонструють думки, тези, пов'язані між собою та об'єднані загальною ідеєю [1]. Карти розуму використовують, щоб покращити навчання, запам'ятовування та планування, генерувати нові ідеї, приймати рішення, структурувати та опрацьовувати дані. Для створення карт знань крім паперу та олівця, можна використовувати спеціальне програмне забезпечення і мережеві сервіси.

Розглянемо середовища, які можна використовувати для побудови карт знань.

FreeMind

FreeMind – це відкрите середовище для створення карт знань на персональному комп'ютері та подальшого їх розміщення на різних мережевих сервісах (див. рис. 1) [5]. Програма має розширені можливості експортування, написана на мові Java, дозволяє створити карту з гіперпосиланнями. Головна ідея полягає в тому, щоб надати користувачу можливість візуально структурувати ідеї, проекти, концепції. Це може знадобитися для розв'язання задач, де реальну допомогу може надати візуальна структуризація зібраних відомостей [4].

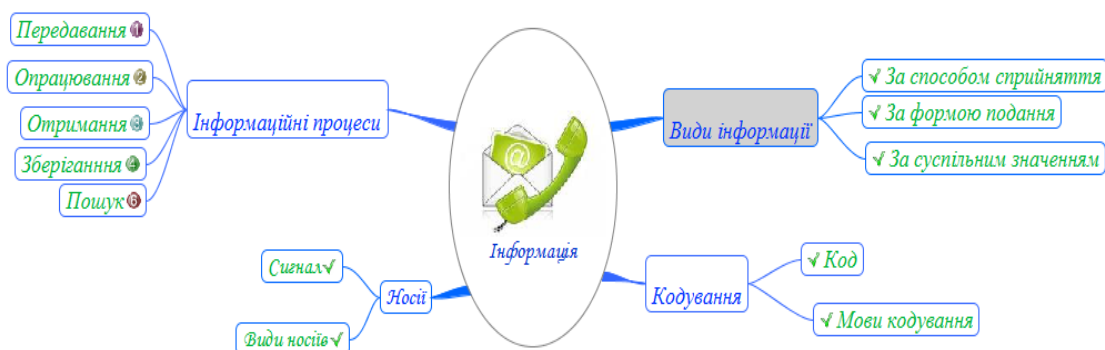

Рис. 1. Приклад інтелектуальної карти в програмі FreeMind

Принцип роботи з даною програмою полягає в наступному. Користувач створює інформаційні вузли, до кожного з яких він додає підлеглі (child) або однорівневі (sibling) вузли. Він може використовувати графічні значки (icons), коментарі (clouds), замітки (notes), змінювати форматування. Всі перераховані можливості служать для однієї мети: наочно уявити зібрану інформацію. Вузли отриманого дерева можна розкривати на всю довжину вкладень (expanded) або збирати в окремий елемент (collapsed). Також можна інтерактивно пов'язувати вузли з конкретними файлами на жорсткому диску, іншими схемами (maps), онлайн джерелами (online resources) і іншими інформаційними ресурсами.

Крім цього, користувач має можливість вводити зашифровані вузлові елементи, створювати шифровані схеми. Ця функція стане в нагоді при роботі над проектами, інформація з яких не підлягає оприлюдненню. Готові інформаційні схеми можуть експортуватися у форматі HTML, в XHTML-макети з вбудованими посиланнями, в документи у форматі OpenOffice, в графічні файли, у файли інших форматів: JPEG, PDF, PNG.

Переваги середовища:

- безкоштовне;
- розкривання / згортання гілок;
- наочність подання інформації;
- підтримка HTML і XML;
- різні стилі форматування тексту і вузлів в MINDMAP;

- легке в освоєнні;
- близько 30 іконок, для поліпшення сприйняття інформації;
- наочність отриманих карт.

Недоліки:

- FreeMind призначена для одноосібного використання, хоча інші члени команди можуть працювати на тій же карті, якщо будуть мати доступ, за замовчуванням він вимкнений;
- у рідкісних випадках посилання HTML у веб-браузері не працюють;
- обмежені можливості графічного оформлення власних ідей.

MindMeister

MindMeister – програма для створення ментальних карт в режимі онлайн (див. Рис. 2) [7].

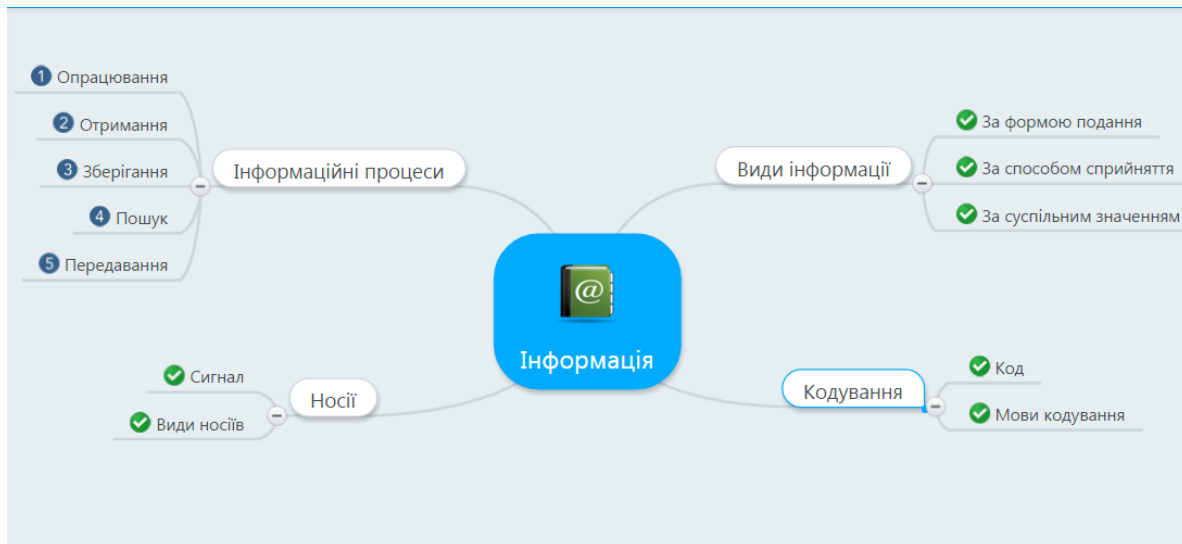

Рис. 2. Приклад інтелектуальної карти в програмі MindMeister

За допомогою цієї програми для створення інтелект-карт, можна використовувати mindmap у своєму житті, тим самим буквально збільшивши її якість, непогано заощадити час на плануванні, навчанні і роботі. Для того, щоб поділитися своєю інтелект-карткою, можна вислати лист із запрошенням по електронній пошті.

У MindMeister передбачений режим офлайн, який дозволить користувачам проводити роботу над своїми картами навіть у тому випадку, якщо в даний момент не має підключення до мережі Інтернет. Зміни, які вносяться при використанні режиму офлайн зберігатимуться тільки локально, але як тільки програмою буде отриманий доступ до мережі Інтернет, всі збережені дані будуть синхронізуватися з акаунтом в MindMeister [6].

Переваги середовища:

- мобільний доступ до додатка з можливістю редагування і синхронізації;
- високі стандарти безпеки і можливість резервного зберігання даних;
- багато функціональний інтерфейс в поєднанні з простотою у використанні;
- можливість працювати над проектом спільно з колегами в режимі реального часу;
- можливість експортувати карти як файл FreeMind, XMind, MindManagerі також у формати docx, pptx, pdf;

Недоліки:

- маленькі значки верхнього меню;
- немає можливості варіювати колір ліній і їх форму;
- потрібна реєстрація перед доступом до ресурсу;

XMind

XMind – це безкоштовне програмне забезпечення для проведення мозкових штурмів і складання інтелект-карт, що розробляється компанією XMindLtd [3]. Ця програма допомагає користувачеві фіксувати свої ідеї, організувати їх в різні діаграми, використовувати ці діаграми спільно з іншими користувачами (див. Рис. 3).

Рис. 3. Приклад інтелектуальної карти у програмі XMind

Програма для створення інтелект карт XMind допоможе ефективно скласти план дій при вирішенні складних завдань, складанні проектів, проведенні презентацій, впорядкування даних при мозкових штурмах, активному самоаналізі, запам'ятовуванні великого обсягу інформації, навчанні, а також власному саморозвитку і в безлічі інших ситуацій.

Переваги:

- після реєстрації на сайті можна викладати свої карти на однойменному інтернет-ресурсі;
- має великий набір вбудованих шаблонів та тем для створення карт знань

Недоліки:

- не можливо змінити стиль окремого слова в назві гілки;
- карта не рухається за допомогою мишки: особливо не зручно на великих роботах – тоді доводиться довго клацати на стрілки прокрутки.

Bubbl.us

Програма Bubbl.us є безкоштовною онлайн програмою для побудови інтелектуальних карт із зручною навігацією (див. Рис.4) [2]. Вона є ефективним засобом для проведення мозкового штурму при знаходженні та аналізу альтернативних рішень. Створені карти в програмі Bubbl.us можна друкувати, розміщати на форумах, блогах або сайтах. Над картою одночасно можуть працювати декілька осіб.

Рис. 4. Приклад інтелектуальної карти в програмі Bubbl.us

Переваги:

- можна зберегти карту як малюнок, а також відправити на e-mail;
- наявність значків импорт та експорт.

Недоліки:

- не всі значки знаходяться на верхньому меню, а при роботі постійно блимають.

У таблиці 1 наведено порівняльну характеристику розглянутих вище середовищ створення карт знань.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика середовищ створення карт знань

Характеристики	FreeMind	MindMeister	Bubbl.us	XMind
Режим роботи онлайн чи офлайн	Не працює ні в режимі онлайн ні офлайн	Працює в режимі онлайн і офлайн	Працює в режимі онлайн	Не працює ні в режимі онлайн ні офлайн
Безкоштовне чи ні	Так	На безкоштовній основі можна створити лише 3 інтелект-карти	Безкоштовне, потрібно лише зареєструватись	Так
Можливість одночасної роботи декількох користувачів	Так, якщо надати доступ	Так	Так	Так, якщо надати доступ
Формати збереження	JPEG, PDF, PNG, HTML, XHTML	Збереження у формати FreeMind, XMind, MindManager, DOCX, PPTX, PDF, RTF, JPG, GIF, PNG.	JPG, PNG, XML, HTML	Формати FreeMind, XMind, MindManager, DOCX, PPTX, PDF, RTF, JPG, SVGфайл, HTML.
Формати відкриття	.mm	.mm, .xmind, .mmap, .mind	XML	.xmind, .mmap
Можливість декорування вузлів і гілок	Так	Ні	Так	Так
Можливість прикріплювати зображення до вузлів	Так	Так	Ні	Так
Можливість прикріплювати гіперпосилання на сайти	Так	Так	Ні	Ні
Платформи	Windows, Mac, Linux	Cloud, iOS, Android	Хмарний сервіс	Windows, Mac, Linux

З даної таблиці можна зробити висновки, що функціональними являються всі середовища створення карт знань. Серед онлайн програм найбільш простим і ефективним у використанні являється MindMeister. На відміну від Bubbl.us програма дає можливість імпорту та збереження у різних форматах, можна додавати картинки, а також підтримує режим офлайн. Найбільшою перевагою є те, що карту типу MindMeister можна опубліковувати. На відміну від онлайн середовищ безкоштовні програми підтримують більше можливостей і зручні у використанні так як не потребують підключення до мережі Інтернет.

Література

1. Казанцева О.П. Інформатика: Підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.П.Казанцева, І.В.Стеценко, Л.В.Фурик. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. – 180 с.
2. Bubbl.us: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bubbl.us>
3. Download XMind for Windows: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.xmind.net>
4. FreeMind. Простая и удобная программа для создания ментальных карт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://freemind.ru.uptodown.com/>
5. FreeMind: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freemind.sourceforge.net>
6. MindMeister – программа для создания интеллект-карт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://free-psycho.ru/mindmeister-programma-dlya-sozdaniya-intellekt-kart/>
7. MindMeister: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://www.mindmeister.com>

ІСТОРІЯ, ПРАВО, ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 343

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ

Багмут А.Л., студентка IV курсу іноземних мов факультету
Науковий керівник: канд. юрид. наук, доц. **Дудченко О.С.**, кафедра політології та права

Актуальність теми. Процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві і державі, інтенсивно впливають на формування підростаючого покоління. Вони зумовлюють у ряді випадків, відчуження неповнолітніх від офіційних інститутів, таких як сім'я, школа, трудовий колектив. Це формує вплив негативних явищ у середовищі неповнолітніх, безпосередньо породжуючи злочинність.

Ступінь наукової розробленості. Останніми роками питання притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх, звільнення їх від відповідальності й покарання досліджували й вивчали такі вчені: Н.Л.Березовська, Ю.В.Баулін, В.М.Бородін, В.М.Бурдін, І.П.Васильківська, В.О.Глушкова, Т.О.Гончар, Л.С.Дубчак, Я.М.Квітка, С.Г.Киренко, А.О.Клевцов, Н.Я.Ковтун, Н.М.Крестовська, Н.А.Орловська, О.О.Северін, Т.М.Приходько, В.Я.Тацій та ін. Проте, проблема вчинення злочинів неповнолітніми є однією з актуальних проблем українського суспільства, що потребує нагального розв'язання.

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе увагу як вчених та практиків зокрема, так і суспільства в цілому, що зумовлено не тільки тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого роду, але й тим, що вони – одна з найбільш кримінально вразливих верств населення. Соціально-економічна криза в Україні, безробіття, невирішені завдання культурно-виховного характеру та інші фактори впливають на формування молодого покоління, тому не дивно, що характерною особливістю злочинності неповнолітніх стає тенденція до її зростання.

Метою статті є дослідження особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до статті 68 Конституції України кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободу, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від кримінальної відповідальності [1].

Кримінальна відповідальність неповнолітніх має свою специфіку, яка обумовлена як соціально-психологічними особливостями неповнолітньої особи, так і кримінологічною характеристикою злочинів, що здійснюються цією категорією правопорушників. Така специфіка, безумовно, впливає на характер покарання, на його каральний зміст. Аналіз всього комплексу кримінально-законодавчих норм про кримінальну відповідальність неповнолітніх переконує, що створений для підлітків режим відповідальності істотно більш пільговий, ніж для дорослих злочинців, при рівних обставинах.

Це видно із норм, які встановлюють віковий критерій кримінальної відповідальності та визначаючих перелік діянь, за здійснення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років:

- із законоположення, що визначає умови звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 Кримінального кодексу України);
- із визнання самого факту здійснення злочину неповнолітнім в якості обставини, що пом'якшує відповідальність і впливає на призначення покарання (ст. 66 Кримінального кодексу України);
- із встановлення для неповнолітніх, порівняно, більш пільгових вимог умовно-дострокового звільнення від покарання (ст. 107 Кримінального кодексу України) [2].

Вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила суспільно-небезпечне діяння, передбачене законом.

Виключно важливе значення має визначення віку. Вік – це одна із основних ознак суб'єкта злочину. Суб'єкт злочину – це особа, яка скоїла злочин в осудному стані і досягла віку, з якого за законом, настає кримінальна відповідальність.

Таким чином, вік суб'єкту злочину має юридичне значення та підлягає обов'язковому визначенню. Особливо, це необхідно у тих випадках, коли він наближається до мінімального, тобто мова йде про неповнолітніх.

Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років.

Особи, які вчинили злочин у віці з 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності за такі види злочинів:

- умисне вбивство;
- посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави;
- умисне тяжке тілесне ушкодження;
- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження;
- диверсія;
- бандитизм;
- терористичний акт;
- захоплення заручників;
- зґвалтування;
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом;
- крадіжка;
- грабіж;
- розбій;
- вимагання;
- умисне знищення або пошкодження майна;
- пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів;
- угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна;
- незаконне заволодіння транспортним засобом;
- хуліганство [2].

Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [2].

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

– штраф, який застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– громадські роботи, які можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день.

– виправні роботи, які можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків;

– арешт, який полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції у спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти днів.

– позбавлення волі на певний строк особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, не може бути призначене на строк більше десяти років, а за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – більше п'ятнадцяти років. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому:

– за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості – на строк не більше двох років;

– за злочин середньої тяжкості – на строк не більше чотирьох років;

– за тяжкий злочин – на строк не більше семи років;

– за особливо тяжкий злочин – на строк не більше десяти років;

– за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини – на строк до п'ятнадцяти років [2].

В основу встановлення віку, з якого настає кримінальна відповідальність покладені вікові межі соціалізації особистості підлітків. Вікова класифікація неповнолітніх найбільш відпрацьована в розділах психології, пов'язаних з педагогікою. Весь підлітковий вік поділяється на 3 групи:

– перший підлітковий вік (12-13 років);

– другий підлітковий вік (14-15 років);

– третій підлітковий вік (16-18 років)/

Особливий інтерес становить другий підлітковий вік (14-15 років), саме в цей період відбувається інтенсивний фізичний і психологічний розвиток неповнолітнього. Він починає розуміти і об'єктивно оцінювати свою поведінку, суспільну небезпеку тих чи інших дій.

Особи, що досягли раннього юнацького віку (16-18 років), досягли згідно закону кримінальної правосуб'єктності, визнаються повністю осудними і підлягають кримінальній відповідальності, але, у той же час, в соціальному сенсі вони залишаються неповнолітніми, відрізняються від дорослих своїми особливостями, і це повинно впливати на вирішення питання про їх кримінальну відповідальність.

Внаслідок контрастності та суперечливості неповнолітніх підліткового віку як за ступенем фізичного, так і за рівнем соціально-психологічного розвитку особистості питання про кримінальну відповідальність неповнолітніх не може бути вирішено однозначно та категорично. Неповнолітні першого підліткового віку (12-13 років) визнаються неосудними.

У наш час великої важливості набуває проблема омолодження злочинності. Безумовно, цьому сприяють політичні та економічні негаразди, що склалися в нашій країні. Однак, не останню роль в цьому, негативному для нашого суспільства процесі, грає таке явище як акселерація підлітків.

Підвищення чи зниження вікової межі настання кримінальної відповідальності впливають саме із акселерації. Так як акселерація не вдосконалює психологічні якості особистості, а науково-технічний прогрес розвивається досить швидко, то підростаюче покоління у своєму психологічному розвитку відстає від умов соціального життя і не завжди здатне розуміти суспільну значущість своїх дій, вчинків, в тому числі і суспільно-небезпечних. У підлітків з акселерацією частіше ніж у дітей із звичайними темпами розвитку спостерігається явище афективної неврівноваженості, нетерпимості опіки та схильності до реакції опозиції.

Пропозиція про зниження мінімального віку настання кримінальної відповідальності обґрунтовується даними психології. Деякі психологи та педагоги вважають, що якщо раніше підлітковим віком вважався вік від 12-13 до 16 років, то у наш час слід вважати підлітковим віком з 11 до 14-15 років.

Пропозиції про підвищення або зниження вікової межі кримінальної відповідальності направлені, перш за все, на боротьбу зі злочинністю неповнолітніх [3]. Але це не вирішить такої проблеми, як неповнолітня злочинність. Якщо законодавчому рівні зменшити вік притягнення до кримінальної відповідальності, то тим самим збільшиться кількість засуджених. Якщо підвищити вік кримінальної відповідальності, то багато злочинців залишаться непокараними.

Отже, боротьба зі злочинністю неповнолітніх повинна здійснюватись шляхом посилення правової пропаганди серед молоді, проведення профілактичних бесід не тільки серед учнів 10-11 класів, а й серед учнів 6-7 класів, забезпечення ефективності роботи комітетів, службових органів кримінальної поліції у справах неповнолітніх.

Література

1. Конституція України: зі змінами та доповненнями станом на 15 січня 2011 року. – К.: “Право”, 2011. – 56 с.
2. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. на 25 серпня 2010 року: (відповідає офіц. текстові) – К.: Алерта; КНТ ЦУЛ. – 168 с.
3. Павловська А.А. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: вікові особливості / А.А.Павловська // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 156–159.

УДК 1(091)(44)

КОЛЬОРОВИЙ САРТР. ДЛЯ КОГО ТВОРИВ ФІЛОСОФ?

Боженко С.М., студент III курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. філос. наук, доц. **Бучин А.П.**, кафедра філософії і соціології

*“Мы выдумываем ценности.
A priori жизнь не имеет смысла.
Это мы создаем ей смысл”
Жан-Поль Сартр*

Якщо в житті немає сенсу, екзистенціалізм чистого вигляду, то Аргіогі немає сенсу тоді писати цю статтю. Все ж таки почавши я спробую закінчити і розкрити те, що хотів донести. Присвячую всім цінителям та прихильникам Сартра, а також ненависникам та злим критиканам, це цікаво прочитати, бо висвітлюється темна сторона філософа.

Розкрити Жана-Поля в досить цікавому світлі головна мета. Зрозумівши, що творчість філософа поділена на різні періоди, я саме зацікавився та почав розкривати гіпотезу про ненормальність Сартра, щодо часу від початку воєнної компанії у Європі, а саме Світової Війни і до звільнення Парижа. Хто зацікавлений умовною кольоровістю Сартра той повинен прочитати статтю: Бучин А.П., Бугай О.В. “Кто убил маленькую Люсьен?”, де є досить цікаве пояснення, чому Сартр створює ідеологію, яку якщо порівнювати із фашизмом, то ідеологія фашизму виглядає дитячою утопією, а саме побудувати щастя для однієї раси. Фашизм не має на меті убивати всіх людей, які є звичайними обивателями і не творять історію за допомогою інтелектуальності. Чому люди вважають Сартра добрим дядечком, який писав про екзистенціалізм та відречення від світу. Кольором філософа можна вважати фіолетовий, виникає питання чому фіолетовий, а відповідь досить проста, достатньо тільки згадати про головного героя Сартра “Тошнота” який дорікає підтяжкам “кузена Адольфа” в тому, що вони ніяк не стануть фіолетовими, це є докір Адольфу Гітлеру, який не чинить насилля, бо праця написана 1938 року, а насильницькі дії відсутні із сторони Німеччини ще в 1938 році, далі почнеться. Хтось і далі не вірить в лояльності Сартра фашистам? Лякає, що Сартр настільки радикальний, що він пропагує знищувати не тільки євреїв, як далі робив Гітлер, а і всіх людей. Задумайтесь, будь-ласка, скажіть про який захист людей, а особливо, євреїв може йти мова, бо маю на увазі працю “Размышления о еврейском вопросе”. Що це за амбівалентність, яка виступає і кардинально змінює ідейність Сартра.

Зміна погляду на філософію, творчість приходить після звільнення із полону, досить таки цікаве звільнення. В чому суть, а сенс у тому що протримавши Сартра десь із рік в полоні, його відпускають посилаючись на те, що він хворий. Давайте тоді згадаємо ідеологію фашистів, що всіх хворих потрібно знищити, особливо, психічно – хворих, можливо, Сартр був деякою мірою філософом, що бачив світ інакше. В таборах для воєнних було знищено багато людей. Постає питання, можливо, за Сартра заплатили досить пристойну ціну, хтось із союзників, і це пояснюється, що його долю після полону вирішили за нього, а саме захист євреїв, участь в Спротиву проти німців та підтримку ліваків(соціалістів). Також, відомо про допомогу в плані фінансування та просування творів Жана. Ситуація виходить, що Сартр пише так звану “джинсу” на замовлення. В чому це проявляється? Відомий ж письменник Луї-

Фердінан Селін не був обраним фаворитом, і надрукувати твори дозволили Сартру у Німеччині, і це виходячи що Селін краще писав. Період щодо полону є заплутаний, нічого вагомого немає в біографії філософа, пошуки в Інтернеті закінчилися на працях, які не дають адекватного розуміння діяльності Сартра в полоні. В праці “Великие мужчины 20 века” досить чітко описана ситуація, яка відбувалася із Сартром в години полону, а саме те: життя в бараках вплинуло на нього, не було достатнього місця для того аби думати, мріяти. Він вперше, відчуває себе самотнім, бо чим більше людей знаходиться поруч, тим ефект самотності сильніший. Він розповідав казки сусідам, брав участь у боксерських поєдинках, якими розважалися ув'язнені, і навіть склав для різдвяної постановки свою першу п'єсу “Баріони”, яку сам же і поставив. У березні 1941 року Сартра звільняють з табору – так пишуть біографи, “за медичними показаннями”. Деякі писали, що хтось із друзів допоміг йому отримати фальшиве медичне свідоцтво, хтось говорив про те, що звільнитися йому допомогли редактори які співпрацювали з німцями. Існує більше ідеалізований варіант, де Сартр схоже на те, що відпочивав на курорті, бо варіант досить ілюзорний, особливо, в умовах війни. Він писав, що до нього пристойно відносяться, що він має час працювати та має в шість ранку каву, досить пристойний сніданок, обід та вечерю. Трансформація ставлення до філософа переходить, в те що він відпочивав в полоні, але різні версії по різному трактують. Про це також писав Селін, що сенсу воювати немає, краще здатися в полон, виходить що деякою мірою Сартр симпатизує Селіну в питаннях війни та миру, але згодом він критикує досить грубо Селіна, мислитель у праці “Розмишление о еврейский погромах” продукує ідеї, що Селіну заплатили за антисемітизм, щоб він критикував і очорнював іудеїв. Питання виходить саме по собі, хто платив Сартру? Німецькі фашисти, а згодом країни Союзники, і в Жана це добре виходило, а ще він великий лицемір. Я знайшов версію, навіть що Сартр втік із німецького полону, що викликає подив, адже ця версія озвучена на англійській мові, на просторах європейської мережі, підтвердженням цього також є інтерв'ю із Сартром в 1972 році, де він подає відомості про втечу із полону, але про його співжиття в полоні він нічого не сказав, бо опис в полоні із чашкою кави, не вкладається в голову, навіщо тоді тікав, коли умови були кращі ніж у Франції. Так звана причина, Свобода та повна Відповідальність імпонує мені, аби виправдати Сартра, бо ідеї Свободи та Відповідальності насичені у творах. Згадування у цьому інтерв'ю друзів демократів, наводить на думку, його купили. Цікава інформація постає в інтерв'ю де Сартр розповідає, що після повернення в Париж, після дев'яти місяців полону, він шукає ідейних осіб, які б почали боротися проти фашизму, та відстоювати чесне ім'я Соціалізму, отже, все таки Радянські агенти купляють його? Це питання, на яке ніхто не може дати відповіді, бо архіви чи якісь згадки, знаходяться під замком, або знищенні. Діяльність Сартра на початку Протистояння німцям, а саме після звільнення із полону, була духовною, він писав листівки, але не тільки один ініціював активність. Соціалізм справив враження на французів дуже сильно, але це не соціалізм Радянського Союзу, як не можна і порівнювати Китайську систему соціалізму із ринковою економікою чи системою цінностей радянської людини. Інтернаціоналізм купюр, мабуть, доларів, бо однозначно не скажу, хто купив мислителя, але ключове слово – Купили. Навіть, це пояснення виходить із того, що маючи зв'язки із совітами, був надісланий лист Спротиву у Парижі, де йшла мова, що Сартр прийшов у Спротив, аби бути “засланим козачком” і буде шпигувати на користь німців. Виходить, що все заплутано і неясно, як розібратися? Згодом довіра совітів збільшилася, але вони не викреслили його із чорних списків колабораціоністів до кінця його діяльності, що ж тоді знали агенти КДБ, що так паплюжили ім'я Жана.

Так все таки, яка справжня причина звільнення із полону, і чому тоді полон так сильно вплинув на Поля?

Краще б було, мабуть, написати про зговір проти людства, про масонів, і приписати якості Сартру таємничості та езотеризму, але цією людиною рухали бажання або страхи, бажання завжди бути в оточенні жінок, бути коханим, але не в духовному плані, а в плані сексуальному. Щодо страхів, то страх за життя, щоб не писав він про життя яке немає сенсу, але людсько-фізичний потяг значніше сильніший, особливо, коли на тебе наставлять дуло автомата, я впевнений, що ти заговориш по-іншому. Звідки така інформація, читай “Мемуары девушки, сбитой с толку”, різностороннє життя відомої на весь світ людини потребує вивчення.

До Сартра завжди існувало двозначне ставлення, мабуть, він повторює долю Селіна, який потрапивши до Росії, а саме до Санкт-Петербургу був у небезпеці за свої вислови, спочатку приїхав за премією, та якби його не повідомили завчасно, про арешт, то він став би ще однією жертвою радянської системи. До Селіна почали ставитися негативно після праці про санітарію в лікарні в книзі “Безделицы для погрома” де він розгромив і показав радянське

ставлення до людини, до системи медицини, і весь світ побачив лице “дружніх” совітів. Ставлення до Селіна і зараз негативне, бо тільки можна знайти уривок із тексту, настільки негативу викликає Селін у росіян, що його і досі не переклали на російську мову, або праці знаходяться у закритому доступі. Щодо Франції, то його антисемітські твори, є під заборонаю, можливо, Франція вже арена масонів-монополістів? Краще тоді читати “Майн Камф” якого можна знайти і прочитати. Епізоди із цього перекладу досить сумні, і викликають жаль, страх та ненависть до системи влади в цілому. Дорогі читачі, у вас виникне питання, чи пов’язаний із цим Сартр та яке відношення має Селін до сартровського бачення світу, але все досить просто, бо Селін для Жана був учителем та фаворитом у філософському розуміння, і для Сартра було досить важливо слідувати своєму улюбленцеві із книг. Доля їх досить схожа, але відрізняється, якщо Сартр підтримував нацистів та фашистів, а Селін був лівого крила(соціалістом). Потрапивши в полон і звільнившись Сартр змінює свої погляди, Селін змінює свою думку про соціалізм, побачивши реалії Радянського Союзу. Це перша схожість, яка б повинна була роз’єднати філософів, але ідеологія на стосунки і критику не становила важливої ролі. Другим незаперечним фактом є те, що їх підтримували досить значні особи в Німеччині та в Радянському Союзі, сам Троцький допоміг поширитися Селіну, виходить питання чому? Аналізуючи два твори, а саме “Тошнота” та “Путешествие на край ночи” я виведу певні висновки, що ці твори були підтримкою для двох тоталітарних ідеологій, та були інтелектуальною базою для читання та пропагування людям у двох системах. Зрозуміти це досить складно, бо Сартр пише про відсторонення від світу, екзистенціалізм, нічого не має сенсу, навіть коли хтось вбиває людину, він дивиться на це спокійно, мізантропія зашкалює, тільки нацисти ведуть риторику про етнічну чи національну чистку, Сартр же про очищення всього людства, думаю що плани у Рейха були всеохоплюючими, це здається незначним підтвердженням, і можна спростувати, що книги на людей не мають ніякого впливу, але це зовсім не так. Епоха двадцятого століття зовсім інакша і канали донесення інформації, які впливали б на суспільну думку були іншими, ніж зараз. Із мізантропією Сартра все зрозуміло, розглянемо Селіна, який спочатку у своєму творі, показує нотки патріотизму, добровільності та бажання вести війну, а згодом переходить в апатичну історію людини, яка хоче вижити та прожити життя без війни. Нічого не нагадує? А творення Нової Людини в радянському суспільстві, мирної, яка згодиться на будь-що, навіть на тоталітарний режим, аби не було війни. Війна є тим де сенсу немає, ніхто не повинен шукати себе, екзистенція війни втрачає себе. Трактатування за Гобсом, що держава створюється, аби уникати війни. Досить непогана стратегія радянських керівників, із здобренням та популяризацією Нового Порядку, не плутати із порядком нацистів. Досить гарне відображення цього режиму описується Джорджем Оруелом в “1987” де демонструється утопізм та нереальність реалізації та створення Нової Людини. Селін все це зрозумів, покинувши простір Франції, і потрапивши до Радянського Союзу. Останнє що єднає цих двох людей, і робить їх ворогами, це питання єврейського питання. На початку, я припускав, що Сартра фінансували США чи Ізраїль чи інша країна Союзників, можливість цього велика, але впадає в очі його конфлікт із Селіном, бо якщо Селін виступав із антисемітськими призовами і заперечував Голокост, то Сартр почав підтримувати євреїв та захищати права євреїв у своїх працях, деякою мірою вплинула певна конкуренція цих двох людей. Мабуть, ненависть до Луї впливає на подальшу творчість та продукування ідей, щодо Селіна, але це тільки припущення.

Згадаймо про Сартра, а особливо, про його службу в армії, де він згадує в праці “Автопортрет в сімдесят” що війна вибухнула, що він отримав папір про призив в армію, роль яка покладалася Сартру стати метеорологом. Згадує, що йому довелося зіткнутися із баченням Свободи та Волі та примирити їх. Його перша реакція на таке життя, реакція щоб почати вести літературну діяльність, а саме писати журнал. Навіть згадуючи цей час, це час де він багато працював і працював продуктивно, війна змінила Сартра, навіть якщо він не приймав участі в польових баталіях. Час його тік дуже продуктивно, бо він написав чотирнадцять журналів, які йому висилала Сімона із Парижу, щодо журналу, то це еквівалент близько тисячі сторінок друкованого тексту, близько мільйона слів за п’ять місяців. Про нього згадують, що він писав по шістьнадцять годин в день, закинув свої метеорологічні дослідження, і коли потрапивши до полону, його основною метою було писати. Згадується у щоденниках про дивну війну між Францією та Німеччиною, в якій французькі війська були розташовані у своїх позиціях уздовж кордону Ельзасу та придивлялися один до одного, але не воювали. Він сам ніколи не бачив війни зблизька, а саме не бачив бою піхоти та зближення супротивників у буквальному сенсі, як я вже зазначив. Його роздуми були про ідеалістичне розуміння війни та певної граціозності війни. Він згадує, що одного дня німцям набридло сидіти в окопах, на позиціях і вони обійшли французів та захопили в полон всю частину армії, яка знаходилася в

укріпленнях і самого Сартра захопили. Ось тут починається темна сторона життя Сартра. Філософ зазначає, що він використовував час для вивчення Хайдеггера і творення праці "Буття і небуття". Можна сказати, що діяльність Сартра досить активна відображена в його творчості, а саме діяльність в військовій структурі. Виходячи із розпорядку дня, я можу говорити, що він поганий метеоролог і що він весь час присвячував написання, чи сну, робота для нього була чимось таким, на чому він свій час не затримував, або знав що спроби боротися із нацистами, навіть, аби визначити погоду до позитивних наслідків не призведуть. Можливо, він знав лінія де стояли війська Франції будуть захоплені, але це тільки прогноз, який виходить із того, що Сартр був людиною іншого ґатунку. Але, тут мало простежується його "кольоровість" чи його продажність, лише демонструється більше точні відомості про нього, як військову людину та певні його здібності, особливо, здібності в написанні та повний провал у критеріях військового. Звичайно, це також характеризує його як людину, як прагматика, але інформація досить скудна.

Література

1. Бучин А.П., Бугай. О.В. Зловещий екстаз і вкрадчивая кровавая тяга к насилию. – Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матер. V всеукр. наук. конфер., м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р. – ч.2. – С.21-24.
2. Бучин А.П., Бугай О.В. Кто убил маленькую Люсьен? (О грехе существования в романе Сартра Ж.-П. "Тошнота") – Часопис історико-юридичного факультету [Електронний ресурс]. Вип. 6 / відп. ред. О.П.Кривобок; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 17-37
3. Бучин А. П., Киевская Н.С. Сартр и Селин: (Об эпиграфе к роману Сартра Ж.-П. "Тошнота") – Часопис історико-юридичного факультету [Електронний ресурс]. Вип. 6 / відп. ред. О.П.Кривобок; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – С. 38-50.
4. Сартр Ж.-П. (1992). Стена: Избранные произведения. (Л.Г.Григорьян, Ю.А.Яхнина, Л.А.Зонина, & Г.Брейтбурд, Перев.) Москва: Политиздат.
5. Селин Л.Ф. (2005). Громы и молнии: пьесы, сценарии, балетные либретто // Перевод с французского, составление, предисловие Маруси Климовой. – СПб: Общество друзей Л.-Ф.Селина; СПб: "Митин журнал"; Тверь: KOLONNA Publications.
6. Виталий Вульф, Серафима Чеботарь. "Великие мужчины 20 века".
7. Жан-Поль Сартр "Свободное сознание и XX век".
8. Бьянка Ламблен "Мемуары девушки, сбитой с толку".
9. [http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=FTEXT&P21DBN=FTEXT&S21FMT=fullweb&S21ALL=&Z21ID=&S21SRW=&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=3&S21CNR=20&FT_REQUEST=Кто%20убил%20маленькую%20Люсьен%3F"&FT_PREFIX=K%3D](http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=FTEXT&P21DBN=FTEXT&S21FMT=fullweb&S21ALL=&Z21ID=&S21SRW=&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=3&S21CNR=20&FT_REQUEST=Кто%20убил%20маленькую%20Люсьен%3F)
10. <http://www.sparknotes.com/philosophy/sartre/context.html>
11. Экзистенциализм. Ж.-П.Сартр, А.Камю. Лекции д.филос.н, проф. Л.Н.Сиднева.
12. Интерв'ю: записав П.Віктор в листопад 1972 року; Джерело: П.Гаві, ЖП Сартр, П.Віктор, На rasion de ce Revolter. Галімар, Париж, 1974; Переклад: за Marxists.org Мітч Abidor, січень 2005; Copyleft: фонду (Атрибут & ShareAlike) marxists.org +2004.

УДК 94(477.51) "1965/1975"

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НІЖИНЦІВ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ЗАСТОЮ (1965-1975 РР.)

Вакулко І.О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України

Внаслідок пошуку нових теоретичних методологічних засад історії, з'явилась потреба у справді "смысловому універсумі" (за А.Шюцом) – вивченні повсякденності, через призму якої можна зрозуміти людину, її суть та історію [5, с.11]. Формується думка про те, що в аналізі історичного процесу потрібно досліджувати не лише видатних історичних постатей, а й пересічних громадян [5, с.13].

Дослідження радянського повсякденного життя над різними категоріями населення – поглибить та більш детально покаже соціально-економічну політику радянської влади у період так званого "застою".

Мета роботи – дослідити проблему повсякденного життя населення на прикладі міста Ніжина у 1965-1975х роках, з'ясувати причини, принципи боротьби комісії по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом.

Історія повсякденності – напрям молодий, і виокремився завдяки німецьким вченим – науковцям Е.Гуссерлем, А.Шюцом, В.Ульріхом., А.Людтке. Останній визначив історію повсякденності як “детальний історичний опис забезпечених та бідних, одягнених і голих, нагодованих і голодних, конфліктів та співпраці між людьми, а також їх душевних переживань, згадок про минуле, любові і ненависті, надій на щасливе майбутнє” [5, с.23]. Внесок німецьких істориків є, насправді, великим – вони відкрили нові можливості для розуміння різних історичних феноменів.

Лише віднедавна розпочались значні вітчизняні дослідження та збільшився інтерес до вивчення історії повсякдення. Серед вчених, які займаються даними питаннями особливе місце посідають О. Удод, що відзначає – буденність це не лише житлово-побутові умови, це сходинка до розуміння ставлення людини до держави, суспільства [6, с.4]; О.Коляструк – визначає історію повсякденності як спосіб визначення великого через мале. Вона говорить, що звичайний досвід – є локомотивом людської історії. [5, с.18]

Питаннями малої історії займаються Л.Ковпак, В.Даниленко та І.Карівець. Їх монографії теж на високому рівні показують методологічну і практичну сторону повсякденного життя українського суспільства у другій половині ХХ століття; виокремлюють категорії повсякденності у радянську добу.

Основу джерельної бази складають архівні документи: Відділу державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині, фонд Р 5293, опис №1.

Порівняльна характеристика і статистика на прикладі міста Ніжина дають можливість побачити реалії радянської системи. На той час у місті Ніжині діяв виконавчий орган – Виконавчий комітет Ніжинської міської Ради депутатів трудящих, який займався питаннями боротьби з пияцтвом та алкоголізмом, справами неповнолітніх, освітніх структур, міського благоулуччя, соціального забезпечення, охорони здоров'я і т.д.

З 1965 до 1970-го років існувала проблема пияцтва, виконком Ніжинської ради одразу розпочав свою роботу безпосередньо на всіх установах, підприємствах та організаціях – це була активна пропаганда з метою ліквідування подібних резонансів на робочих місцях та серед неповнолітніх.

Головним чином лише 1970-го року ми можемо вже відслідкувати більш масштабні зміни та методи боротьби. Комісія зобов'язувалась поводити виховні міри та лекції (регулярно) із робітниками, неповнолітніми і т.д.

Статистика нам показує наступні цифри:

За півроку виявлено 28 випадки самогоноваріння та до 17 людей притягнуто до відповідальності, 8 людей покарано за порушення продажу алкогольних напоїв [1, с.7]

Загалом 311 людей зафіксовано у нетверезому стані, 156 людей за дрібне хуліганство.

Підібрано та поміщено у витверезник близько тисячі людей – всі ті, хто двічі був у витверезнику – стають на облік у психологічно-неврологічний диспансер [1, с.12]

На підприємствах до таких осіб застосовуються наступні міри: позбавлення зарплати, відміна відпустки, або її перенесення з літнього сезону на зимовий, перестановлення із рядів для забезпечення житлом.

Що цікаво, так це те, що служби (організовувались спеціальні служби для передрейсового та післярейсового огляду водіїв) буквально за один рік збільшили свою масштабність із 36 до 86 автопідприємств, завдяки яким не допущено чоловіків до управління – понад 1240 [3, с.5]

Щодо пропаганди, то з 1940-го всі медустанови, підприємства, організації зобов'язані були випускати санбюлетні із шкодою алкоголю на організм людини, регулярно мали проводитись виховні бесіди та поширення набули радіолекції.

Із протоколу 7 “Засідання комісії по боротьбі з пияцтвом при виконкомі ЧОРДТ” ми можемо констатувати те, що районна комісія свою роботу по боротьбі з пияцтвом і алкоголізмом проводить незадовільно. Робота комісії не завжди планується, засідання проводиться епізодично, заплановані заходи теж не відбуваються. Комісії не виконують обов'язки, які покладені на неї “Положенням про комісії по боротьбі з пияцтвом УРСР” [1, с.14]

Для порівняння ми візьмемо протоколи засідань комісії за 1974-1975 роки. Відзначимо, що в місті проведені організації по своєчасному виявленню, звіту і диспансеризації хворих на алкоголізм.

Взяті на облік 172 хворих, але не всі хворі допускаються до лікування, адже малоефективними є методи впливу та примусу, слабо ведеться пропаганда лікування, особливо серед молоді; мало використовуються методи масової інформації.

Однією із важливих проблем залишається проблема пасивності міліції – адже не завжди своєчасно вживаються заходи до осіб, що зловживають алкогольними напоями. Багато порушень правил торгівлі горілочними напоями допускають працівники торгівля і громадського харчування; майже не зменшується кількість магазинів в яких дозволено торгівля горілочними напоями [4, с.3]

Адміністративні та громадські організації застосовують заходи дисциплінарного і громадського впливу до працівників, які на ґрунті пияцтва вчинили антигромадські вчинки [2, с.37]

На різних підприємствах активно працюють комісії по боротьбі з пияцтвом, новостворені громадські організації та товариські суди [4, с.6]. Всі мають за обов'язок проводити організаційні, виховні та дисциплінарні заходи по боротьбі з пияцтвом. Загалом роботи не припинялись, але й факт залишається фактом – проблема пияцтва та алкоголізму не зовсім вирішується, статистика показує цифри, які дають підставу говорити, що за десять років ніяких ефективних робіт не виконувались.

Комісії хоч і збільшували об'єми роботи, але вона не мала ефективності: кількість п'яниць, алкоголіків та правопорушників збільшувалась із кожним роком. Недостатньою була профілактична робота із сім'ями, на місцях роботи. Хоч і постійно вводились нові методи та форми боротьби, але вони не покращували результати, комісія явно не справлялась із своїми прямими обов'язками. Кількість правопорушень збільшувалась із тим, що всі сфери буденного життя населення не занадто дієво регулювалась, недостатніми були профілактичні роботи.

Дуже цікавим залишається той парадокс, коли комісія ні разу не втрачала можливості щодо вкорінення та зміцнення соціалістичної влади, інколи складалось таке враження, ніби ці комісії мали зовсім інше на меті: проведення соціалістичної пропаганди.

Недостатня увага вищих органів щодо соціальної політики наглядом показувала, що це не єдина сфера, де неповно виконується робота по забезпеченню покращення соціального життя населення, а прослідковується картина зі зворотною стороною – виконавчі органи не відчували відповідальності перед вищими структурами, тому подальшому це загрожує наростанню кризових явищ, що в принципі й відбувалось протягом цих років.

Отже, ми можемо стверджувати одне: саме кризь призму повсякденності досить легко прослідкувати конкретну сферу і в колі її проблематики визначити, як відбувались більш масштабні процеси. На прикладі теми боротьби з пияцтвом та алкоголізмом ми вияснили якою була радянська система роботи у соціальній сфері. І маємо погодитись із ловами французького філософа Жан-Жака Руссо: “потрібно бути великим філософом, щоб одного разу помітити те, що бачиш щодня”, а стосовно нашого випадку, щоб проаналізувати суть процесів, які відбувались у роки “застою”.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф.Р 5293, оп. №1, спр.1919. Комисия по борьбе с пьянством и алкоголизмом, арк. 40.
2. Там само, спр. 1094. Протоколи засідань по комісії по справам з неповнолітніми, арк. 57.
3. Там само, спр. 1978. Протоколи засідань по боротьбі з алкоголізмом, арк. 23.
4. Там само, спр.1997. Протоколи засідань комісії по боротьбі з алкоголізмом, арк. 8
5. Коляструг О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Харків., 2008. – 120 с.
6. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси., 2002. – № 3.

УДК 343

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Войтенко Є.Ю., студентка V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. юрид. наук, доц. **Дудченко О.С.**, кафедра політології та права

Злочинність неповнолітніх є різновидом більш загального, злочинності в цілому, – соціального феномену. Тому закономірно, що їй притаманні всі змістовні ознаки останньої. Передусім підкреслимо, що злочинність неповнолітніх – це своєрідний індикатор соціальної ситуації в державі. Зростання злочинності неповнолітніх, як правило, свідчить про несприятливі соціальні процеси. Аналіз злочинності неповнолітніх є, з одного боку, інструментом

виявлення криміногенних факторів в соціумі, а з іншого – базою для прогнозування злочинності в цілому [1, с. 431].

Злочинність неповнолітніх є самостійною кримінологічною проблемою, оскільки якісно та кількісно відрізняється від злочинності дорослих, що зумовлюється віком злочинців, який характеризується не тільки низкою соціально-психологічних особливостей цієї категорії, а й їх правовим статусом у суспільстві [13].

Так, з правової точки зору, виокремлення злочинності неповнолітніх в окремий вид злочинності здійснюється на підставі такої специфічної кримінально-значущої інтегруючої ознаки, як вік особи злочинця, точніше суб'єкта злочину. Згідно положень ст. 22 КК України суб'єктом злочину, за загальним правилом, може бути особа, що досягла 16 років, а в окремих випадках, передбачених ч. 2 цієї статті – з 14 років. Отже, злочинність неповнолітніх охоплює випадки, суб'єктами – коли злочини вчинено особами у віці від 14 до 18 років, які знаходять злочину своє відображення у даних статистики [13].

Вітчизняні вчені О.М.Бандура та Л.М.Давиденко виокремлюють п'ять підсистем (блоків) особистісних характеристик правопорушника: демографічні ознаки (стать, вік тощо); ознаки, які характеризують особу в аспекті освітнього рівня, знань; якості морально-психічного характеру (чесність, порядність, принциповість, готовність брати на себе відповідальність); психічні якості (емоційна стійкість, внутрішня дисциплінованість); біофізіологічні якості (стан здоров'я, особливості фізичної конституції тощо) [11, с.66].

Саме ця схема стане підґрунтям для аналізу особи неповнолітнього злочинця.

Переважає більшість неповнолітніх злочинців (майже 93%) – чоловічої статі. Близько 70 % неповнолітніх, які вчинили злочини, ніде не навчалися і не працювали більше 50 % [11, с.66-68].

Як правило, неповнолітні злочинці – фізично здорові люди (лише 7,8 % з них мали фізичні вади). Більшість неповнолітніх злочинців (97,8%) не перебувала на обліку в психіатричних закладах. Однак, не варто забувати про те, що багато неповнолітніх з різними психічними відхиленнями просто не звертаються за психіатричною допомогою і, як наслідок, не стають на облік у психіатричних закладах [3, с. 151].

Проте, за науковими спостереженнями співробітників АПН України, від 57 % до 76 % неповнолітніх злочинців мають психічні аномалії, що не перешкоджають неповнолітньому керувати своєю поведінкою і розуміти значення та наслідки своїх дій [3, с. 152-153].

Найчастіше неповнолітні злочинці не мають важких і стійких психічних захворювань: це переважно психопатичні стани чи залишкові явища після травм. Психопатичні риси характеру у більшості неповнолітніх злочинців стали наслідком не спадковості, а несприятливих умов життя та виховання та їх вплив на протиправну поведінку має опосередкований характер, оскільки психічні аномалії ускладнюють засвоєння правових і моральних норм, прискорюють процес деградації особистості, полегшують чи стимулюють дію криміногенних особистісних орієнтацій, послаблюють механізм внутрішнього контролю, перешкоджають ефективному виховному впливу на них.

Детальне ретроспективне вивчення особи злочинця з психічними аномаліями, проведене В.В. Корольовим, виявило у ньому значну обтяженість криміногенними факторами. Найбільш значними серед них виявилися: загальна деморалізація, викривлення морального обличчя, поява таких якостей як відсутність установок на трудову чи навчальну діяльність, схильність до пасивного дозвілля, розваг, паразитизму, користолюбство, впевненість у вседозволеності та безкарності, ігнорування інтересів навколишніх, цинізм, жорстокість, вороже ставлення до осіб з правомірною поведінкою [8, с.35].

І.К. Саясова провела опитування неповнолітніх правопорушників, які знаходилися у виховній колонії, та контрольної групи (КГ) школярів та учнів училища, і отримала такі дані: 70% правопорушників вважають, що від життя слід брати все, навіть якщо це зачіпає чий-небудь інтереси; 66% правопорушників переконані, що всі люди можуть збрехати, якщо їм це вигідно; 64% правопорушників вважають, що більшість людей швидше скористаються нечесним способом для досягнення вигоди, ніж погодяться її втратити; 72% правопорушників переконані, що якщо їм хтось завдасть зла, необхідно відплатити йому теж злом [10, с.164].

Дані лабораторії правопорушень серед неповнолітніх Інституту педагогіки АПН України свідчать про інфантильне відношення сучасного школяра до пошуку свого місця в світі (37%), до власного інтелектуального розвитку (78%), набуття культурних цінностей (72%), до свого здоров'я і здорового способу життя (47%). Значній кількості школярів притаманна наркогенна орієнтація, яка часто є мотивом зростання злочинності неповнолітніх [14, с.217]

Будь-який мотив має дві сторони – змістовну і енергетичну (динамічну). Зміст мотиву полягає в обґрунтуванні діяльності, відповідаючи на питання заради чого здійснюється

діяльність, в чому полягає її особливий смисл. Енергетичну або динамічну сторону мотиву визначають емоції – бажання, потяги, пристрасті. Їх також називають спонуками, оскільки тільки емоції і воля можуть створити той активний стан психіки, який породжує діяльність [7, с. 87]. Що стосується агресивних, насильницьких злочинів неповнолітніх, то тут переважає груповий характер, і, нерідко, цинічність, немотивована жорстокість з наслідкуванням зарубіжних бойовиків. Умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження як злочини неповнолітніх нерідко відрізняються алогічністю, дріб'язковістю мотивів.

Дослідження Ю.М. Антоняна та К.Е. Ігошева показали, що в багатьох випадках неповнолітні вчиняють протиправні дії в стані афекту, тобто під впливом гострих емоційних переживань, які виникають унаслідок будь-якого конфлікту. Такі мотиви злочинної поведінки Ю.М. Антонян та В.В. Гульден називають ефектогенними [5, с.253-257].

В.В.Бойко, досліджуючи підліткову агресію, вказує, що найчастіше вона настає внаслідок озлобленості та зниженої самоповаги через пережиті життєві невдачі та несправедливість. Жорстокість для таких неповнолітніх – це своєрідний сплав помсти, самоствердження і, водночас, самоперевірки [6, с.75–76]. За даними А.Н.Ільяшенка, неповнолітні злочинці самі тривалий час (до 6 разів і більше) були жертвами чийсь агресії, після чого в групі чи самостійно вони злобу, образу зривали на інших людях і задовольняли своє самолюбство (73%). Так, 24,5 % неповнолітніх засуджених піддавалися звалтуванню, 23,5 % – грабегам, 18 % – побоям, тілесним ушкодженням, 14,5 % – вимаганням. Водночас, абсолютна більшість таких потерпілих (85,5 %) не зверталася до правоохоронних органів з приводу вчиненого щодо них злочину. Кожен третій хотів помститися самостійно, кожен п'ятий не сподівався на допомогу зі сторони, кожен сьомий боявся розправи чи вважав такі дії по відношенню до себе малозначними [9, с.27].

Найпоширенішими характерологічними ознаками таких неповнолітніх є: емоційна нерівноваженість, грубість та жорстокість у ставленні до інших (36 %), безхарактерність та безвольність (18 %), егоїзм та байдужість до інших (17 %), замкнутість, скритність (11 %) [2].

За ознакою ставлення неповнолітніх до свого правопорушення Г.Г. Бочкарьова поділяє їх на три групи: правопорушники, які відчували каяття щодо свого вчинку. Умовно цю групу правопорушників називають *“ті, що каються”*; підлітки, які не відчують сумління совісті. Вчинивши злочин, вони засмучуються тільки через необхідність понести за свої дії покарання. Це так звана *“безконфліктна група правопорушників”*; підлітки, які повністю виправдовують свій злочин і кидають ним виклик суспільству. У них не тільки відсутній конфлікт між негативними потребами і моральними спонуками, але й сильно розвинене прагнення задовольнити анти суспільні потреби. Через наявність цинічної моралі цих правопорушників можна назвати *“циніками”* [4, с.17].

На особливу увагу заслуговує класифікація Г.М. Мінковського, який вирізняє такі типи неповнолітніх злочинців: неповнолітні, які вчинили злочин в результаті випадкового збігу обставин і всупереч загальній позитивній спрямованості особистості; неповнолітні, які вчинили злочин в результаті потрапляння у відповідну ситуацію, пов'язану з нестійкістю загальної спрямованості особистості; неповнолітні правопорушники, у яких переважає негативна спрямованість, однак вона не досягає рівня злочинної спрямованості; неповнолітні, які характеризуються стійкою антигромадською спрямованістю особистості, що обумовлює всю систему їхньої поведінки [15, с.110].

Аналіз нормативно-правових актів та юридичної літератури дозволили зробити спробу розробки власної класифікації неповнолітніх злочинців. Так за стійкістю установки на продовження злочинної діяльності усіх неповнолітніх злочинців, які вчинили умисні злочини, можна поділити на такі типи: *казуальний тип* (від лат. *casua* – випадковість) – злочин вчиняється неповнолітнім внаслідок випадкового збігу обставин, вольова спрямованість на вчинення злочинів у майбутньому відсутня повністю; *ситуативний тип* – вольова спрямованість на вчинення злочинів у майбутньому проявляється ситуативно, тобто поведінка неповнолітніх і ставлення до вчиненого дозволяє робити висновок про готовність порушувати закон і в майбутньому, якщо вчасно не будуть вжиті відповідні заходи запобігання, однак поки що повторність відсутня. Слід сказати, що найбільша кількість неповнолітніх злочинців представники цього типу; *маліційний тип* (від лат. *malicious* – злісний) – має місце стійка вольова спрямованість на вивчення злочинів у майбутньому. Як правило, представники цього типу є лідерами молодіжних організованих груп, раніше мали проблеми з законом і не бажать виправлення [12, с.44].

Таким чином, проаналізувавши усі наведені вище класифікації неповнолітніх злочинців, можна зробити висновок про розмаїття контингенту неповнолітніх правопорушників, що обумовлює необхідність диференціації підходів до форм і методів запобігання злочинів та іншим

протиправним проявам поведінки неповнолітніх та цілеспрямованого виховного впливу на них, в першу чергу, з боку навчальних закладів. Як зазначають І.В.Козубовська, Г.В.Товканець, як правило, важковиховуваність дітей передреує протиправним діям неповнолітніх [12, с.44].

Отже, педагоги повинні пам'ятати, що важковиховуваність завжди виступає фактором ризику. Вона не стримує від негативних вчинків, а, навпаки, сприяє накопиченню досвіду негативної поведінки і, таким чином, може призвести до злочину.

Література

1. Аванесов Г.А. и др.; под ред. Аванесова Г.А. – Криминология: учеб. / 6-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – 576 с.
2. Бочкарева Г.Г. Психология подростков-правонарушителей // Советская юстиция. – 1967. – № 22. – С. 11-22.
3. Заросинський Ю.Л. Норми права, що регулюють діяльність органів внутрішніх справ і громадських формувань по профілактиці правопорушень неповнолітніх: Навчальний посібник. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – 52 с.
4. Звіт МВС України перед українським народом “Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ в 1999 році” // Міліція України. – 2000. – № 1.
5. Зелінський А.Ф. Криминологія: Навч. посібник. – Х.: Рубікон, 2000. – 240 с.
6. Каневський Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. – М.: Юр. Лит., 1982. – 112 с.
7. Ковальський В. Виховна місія юстиції // Юридичний вісник України. – 2002. – 9–15 листопада. – С.9.
8. Кокіна В. Заробляють, щоб нагодувати себе і батьків// Урядовий кур'єр. – 2003. – № 67. – 10 квітня. – С. 17.
9. Корнієнко Б.В. Романюк І.М. Мельник та ін. Курс криминології: Особлива частина: Підручник / За заг. ред. О.М.Джузи. – У 2-х кн. – Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
10. Кримінальний Кодекс України: Верховна Рада України; Кодекс України, Закон від 5 квітня 2005 р. Редакція від 05.11.2015. [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу до джерела: // <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
11. Леґецький М.П. Сучасні причини й умови, що сприяють скоєнню правопорушень неповнолітніми, пов'язаних з наркотичними засобами // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – № 1. – С. 135–139.
12. Лихолоб В.Г. Правовые и нравственные вопросы предупреждения преступности органами внутренних дел. – К., 1992. – 119 с.
13. Мозгова В.А. Поняття та особливості злочинності неповнолітніх / В.А. Мозгова // [Електронний ресурс]: Юридичний вісник. – 2014. – № 2 (31) – Режим доступу до джерела: // http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Npnau_2014_2_29.pdf
14. Статистика детской преступности // Известия ВУЦИКа и Киевского исполкома. – 1919. – № 12. – 7 апреля.
15. Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності” від 28 січня 2000 року // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 29. – 16 лютого. – С. 10–11.

УДК 94(477.51) “1914/1917”

ЗЕМСЬКІ УСТАНОВИ В СИСТЕМІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ У НІЖИНЬСЬКОМУ ПОВІТІ В 1914 – 1917 рр.

Гринь П.С., студент магістратури історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. істор. наук, доц. **Потапенко М.В.**, кафедра історії України та політології

Вдосконалення місцевого самоврядування в сучасній Україні, зумовлює інтерес до вивчення світового і вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Використання творчої сили місцевого самоврядування у розбудові держави сприяє гармонійному поєднанню історичних традицій суспільного розвитку й новаторських форм громадського буття, консолідації суспільства, подоланню у ньому споживчих тенденцій, перетворенню громадянина з інертного спостерігача суспільних процесів на їх активного учасника. Цьому може слугувати вивчення досвіду діяльності Ніжинського повітового земства у 1914 – 1917 роках. Україна знаходиться

на етапі реформування обласного і місцевого управління, і саме тому, діяльність земств, є досить актуальною, для сьогодення України.

Структура земства на повітовому рівні складалася із земських виборців з'їздів, повітових зібрань й земської управи. Слід зазначити, що виборчі з'їзди були фундаментом місцевого самоврядування. До їх функцій належало обрання раз на три роки гласних (членів земських зборів). Виборче право надавалось громадянам, які досягли віку 25 років, але взяти участь у виборах могли лише чоловіки. При цьому вони повинні були сплатити податок, скласти присягу на вірність державі і не бути засудженими. Закон не гарантував рівної участі у виборах, вона залежала від соціальної належності виборців.

Земські зібрання формувались на виборчих з'їздах. Класифікують чергові і надзвичайні збори засідання. На основі "Журналов Нежинского Уездного Земского Собрания 1914 – 1917 г." можна констатувати, що чергові зібрання проходили восени чотири-п'ять рази на рік [7, с.470]. Чітко прослідкувати з яким інтервалом відбувалися надзвичайні збори не можливо, їх скликання призначалося або дозволялося губернатором з точним зазначенням питань, що підлягають їх обговорення.

Значну роль в діяльності земств відігравали робочі комісії, що створювали зібрання для перевірки діяльності управ та розгляду поточних справ і діяли упродовж кожної земської сесії.

На 1914 р. у Ніжинському земстві постійно діяли комісії – ревізійна, санітарна, кошторисна, будівельна, та підготовча. Так головою ревізійної комісії Ніжинського повіту був обраний І.С.Почека і три члени: Ф.Г.Богданов, К.С.Модзелевський, Я.П.Гавриш [7, с.239]. Ревізійна комісія займалася перевіркою надходжень кошторисів на сільськогосподарські станції, товариства, школи.

Земська управа була виконавчим органом земських зборів, її склад обирався на першому їх засіданні (не мали права обиратися чиновники міських палат, повітових казначейств і духівництва). Ніжинська повітова управа складалась з семи членів і голови, які обирались на три роки. Кандидатура голови затверджувалась Чернігівським губернатором. Головою Управи став С.Ф.Синдаревський [8, с.12]. Сказане вище дозволяє зробити висновок, що Ніжинське повітове земство було повністю підпорядковане Чернігівському губернському. Усі напрямки діяльності повітового земства контролювались губернатором і його канцелярією. Ніжинська повітова земська управа була виконавчим органом, а Ніжинські земські повітові зібрання розпорядчим, в земській системі самоуправління виконавчий орган був підзвітний розпорядчому, але мав свої компетенції, в рамках яких діяв самостійно.

Земські установи діяли тільки в повітах та губерніях і були відсутні на низовому рівні управління, тобто на рівні волості і села. Тобто земська система була незавершеною, не мала "дрібної земської одиниці" всестанового виборного органа на рівні волості. Органами нагляду за селянським самоврядуванням були з 1861 р. мирові посередники, а з 1890 р. – земські дільничні начальники. Селянське самоврядування в адміністративному плані підпорядковувалось Міністерству внутрішніх справ. Це допомагало державі встановлювати тотальний контроль над селянином, зробити селянське самоврядування заручником державної політики, поставивши його під контроль державних органів і посадових осіб.

Чітко прослідкувати систему взаємодії Ніжинського повітового земства з органами державної влади та іншими установами важко. Оскільки, їх активні учасники одночасно обіймали декілька посад, в тому числі й державних, вони не приділяли належної уваги формальній кореспонденції.

Основною формою взаємодії Ніжинського земства з різними установами було клопотання. Їх сукупність можна класифікувати за характером допомоги та спрямуванням. До Ніжинського повітового земства саме на період 1914 – 1917 р. кількість надходжень з клопотаннями значно зростає. В основному вони мали благодійницький господарський та розпорядчий характер. Їх могли надавати як земства до губернатора, так і МВС до земства, сільськогосподарські товариства до земства.

Взаємодія Ніжинського повітового земства відбувалась не лише з державними, а і самоврядними установами. Ніжинська міська дума як орган міського самоврядування, співпрацювала з земством в трьох напрямках:

- 1). Вирішення питань міського життя. На обов'язки повітового земства було покладено задоволення міських потреб за рахунок зборів, які сплачуються з міських нерухомого майна. У Ніжині діяльність повітового земства полягала в утриманні доріг, вулиць, лікарні з головним лікарем. Функції повітового земства в рамках міста включали в себе: утримання у місті початкових училищ, ветеринарні витрати [2, с.37];

2). Сфера міських комунальних послуг. Повітове земство було великим споживачем комунальних послуг, що надавалися підприємствами міського самоврядування: водопроводу, електричної та телефонної станцій [3, с.13];

3). Сфера оподаткування. Нерухоме майно м. Ніжина підлягало оподаткуванню з боку земств. У свою чергу, земства були платниками міських зборів: приналежні їм будівлі в міській межі підлягали обкладанню з боку міського управління [4, с.4].

На 1914 – 1917 р. Ніжинське повітове земство взаємодіяло не тільки з державними і самоврядними а й громадськими установами. За свідченням архівних матеріалів, земство приділяло основну увагу сільськогосподарським товариствам. На цей період в повіті існувало 16 сільськогосподарських товариств, одне повітове і п'ятнадцять в різних волостях [5, с.7]. Звітні матеріали Ніжинських повітових зборів від 28 вересня 1914 р. засвідчують, що на діяльність товариств, земство щороку виділяло 1900 крб. субсидії відповідно, у період з 1914 р. до 1917 р.[1, с.69].

Сільськогосподарські товариства допомагали земству у вирішенні господарських питань у Ніжинському повіті. Наприклад, займалися продажем посівних матеріалів чим збільшували якість врожаю, надавали в прокат сільськогосподарський реманент населенню, у Вересочінському товаристві були влаштовані спеціальні семиденні курси по бжільництву, а у Веркіївському товаристві влаштували трьохнедільні сільськогосподарські курси [6, с.24].

Отже, аналіз структури земського самоврядування Російської імперії дозволяє прийти до висновку, що Ніжинське повітове земство складалося з виконавчого в ролі повітової управи і розпорядчого органу повітових зібрань. Воно підпорядковувалося губернському земству, але в той же час мало право надсилати клопотання і запити на адресу імператора. Земство не мало нижчої волосної ланки управління, а також вищої загальнодержавної ланки. Ніжинське повітове земство на 1914 – 1917 р. для успішної діяльності взаємодіяло з державними, самоврядними та громадськими установами. Основною формою співпраці з державними установами стало клопотання, з боку Чернігівського губернатора для вирішення різного роду проблем губернії. Взаємодія Ніжинського повітового земства з самоврядними установами в рамках міста можна розглядати як протистояння з питань виконання своїх зобов'язань. Що стосується взаємодії Ніжинського земства з громадськими організаціями, то можна констатувати наступні вектори активної взаємодії: співпраця із сільським активом у відкритті сільськогосподарських об'єднань із подальшим посиленням сприянням їхньої роботи; земська підтримка діяльності об'єднань через задоволення їхніх часткових потреб. Разом з тим треба відзначити, що співпраця земства із сільськогосподарськими громадськими товариствами була в деякій мірі вимушеною, тобто її активність залежала від появи проблем в повіті.

Література

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп.1, спр. 1879.
2. ВДАЧОН, ф. 342, оп.1, спр. 1870.
3. ВДАЧОН, ф. 342, оп.1, спр. 1933.
4. ВДАЧОН, ф. 342, оп.1, спр. 1940.
5. ВДАЧОН, ф. 342, оп.1, спр. 1872.
6. ВДАЧОН, ф. 342, оп.1, спр. 1884.
7. Журнали Нежинского Уездного Собрания 1914 г., Нежин, 1914 г. – 479 с.
8. Журнали Нежинского Уездного Собрания 1916 г., Нежин, 1916 г. – 468 с.

УДК 94(477.51)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Донець А.О., студентка IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Страшко Є.М.**, кафедра історії України

Важливою віхою в розвитку науки про суспільство й конкретну людину в усьому різноманітті її життєвих проявів є історія повсякденності. Вона дає можливість глибше зрозуміти історичні процеси завдяки вивченню досвіду звичайних людей, їхніх повсякденних практик поведінки, що раніше залишалися непоміченими через свою буденність.

Загалом, повсякденне життя досить значний період часу в історії сприймалося як “непримітна й неприваблива протилежність високих форм людського самовираження”, яка

виступає як зворотний бік та фонове забезпечення “великої історії” чи “історії великих” [2, с. 94]. Своєрідна практика незацікавленості повсякденним життям започаткувалася ще з античної Греції, де основою полісного суспільства виступали майдан і агора. Це формувало в свідомості населення переконання, що громадянська єдність виростає з публічності, а приватне життя залишається на стороні цих процесів. Саме тоді сформувалося протиставлення людини як громадянина, публічної особи (*polites*) та людини як господаря дому, приватної особи (*idiotes*), перевага в якому, безперечно, надавалася першому.

Середньовіччя стало етапом ще більшого втілення цих принципів у життя, адже церква вбачала в земному житті (тому й у повсякденності) перепону до духовної довершеності особи, яка так необхідна для небесного життя. Тому регламентація церквою відносин зумовила усвідомлення населенням приватного життя як чогось вульгарного, такого, що є перешкодою для вищого таїнства життя.

У добу Відродження, на думку О.А.Коляструк, повсякденність також не була позбавлена бруду стосунків і ницості вчинків та дій людини й остаточно набула окреслень закритої сфери та була протиставлена теренам високої культури [2, с.11]. Проте наприкінці XVII ст. уперше повсякденність як окрема із сторін життя людини була втілена в побутовому живописі голландських майстрів. У своїх творах вони відображали життя людей та речей як справжнього потоку життя, не зважаючи на попередній тривалий етап історії, який ознаменувався війнами та кризами в країні. Голландці змогли створити своєрідний макет повсякденного життя цілого народу, що зумовило тогочасних філософів побачити істину: “Треба бути великим філософом, щоб одного разу побачити те, що ти бачиш щодня” [3, с.12].

Лише в XIX ст. повсякденність почали усвідомлювати як сферу позаієрархічної поведінки, де не має соціальної конкуренції та соціального порівняння, де все ґрунтується на стосунках взаємності і довіри, в основі яких не авторитет влади, а влада авторитету. Воно почало визнаватися іншою сферою життя людини, яка перебуває поза сферою офіційності, у якій життя представлено у формах самого життя.

Відповідно до того як повсякденність почала усвідомлюватися невід’ємною частиною життя звичайної людини, вона все частіше ставала об’єктом досліджень у різних галузях науки – філософії, соціології, культурології та ін.

Враховуючи сферу та специфіку нашого дослідження, слід зазначити, що початки розвитку такого напрямку як “історія повсякденності” були покладені французькою “Школою “Анналів”, яка розпочала свою діяльність у 1950-х рр. Її представники – М.Блок, Л.Февр, Ф.Бродель та інші дослідники вперше поставили в центр уваги завдання відновити історію в її всеосяжності та цілісності, не обмежуючись однією лише політичною, економічною чи військовою галузями. Вони виступили проти спрощеного детермінізму та лінійної схеми причинно-наслідкових зв’язків історії, акцентували увагу на питанні про необхідність вивчення глибинних підстав дій та вчинків людей, заклали підстави для вивчення менталітету. На сторінках редактованого ними журналу постійно лунав заклик до створення глобальної історії, в якій обов’язковим елементом відтворення історії в повній цілісності вони вважали реконструкцію повсякденного життя (“*l’viequotidienne*”). Власне введення терміну “повсякденність” до наукового обігу в історичній науці на позначення поза офіційного життя пов’язується з іменем Ф.Броделя. Розповідаючи про “прозорі” реалії економіки – механізми виробництва та обміну, ярмарки та ринки, біржі і банки, майстерні і крамниці, Ф.Бродель запропонував розглядати в економіці будь-якого суспільства два рівні структур: структури матеріального життя (предметні) і нематеріального життя (непредметні), що охоплюють людську психологію і щоденні практики. Саме другий рівень дослідник визначив як “структури повсякденності”. У своїй праці “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст.” вчений розкрив проблему впливу людської психології та практики на ринкову економіку, спростував твердження про покращання економіки абстрактними товарно-грошовими, ринковими відносинами та капіталом. Суть своєї праці автор пояснив так: “Людина лицем до свого повсякденного життя” [1, с.3]. На його думку, “вивчити речі – їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові кошти, плани сіл та міст – це одне слово, все, що служить людині – не єдиний спосіб відчути її повсякденне існування” [1, с.103], проте, дослідження матеріально-предметного довкілля людини є одним із шляхів пізнання світу повсякденності. Про значний внесок Ф.Броделя у розвиток історичних досліджень доктор історичних наук Н.Л.Пушкарьова зазначала, що його праця дала потужний імпульс науковцям для переходу від політичної історії, від пошуків загальних закономірностей економічного розвитку до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів [5, с.7].

Інший підхід у розумінні історії повсякденності виник у 70-80-х рр. XIX ст. у німецькій історіографії. На початкових етапах існування він з’явився як суспільний рух, ініційований

“знизу” – на хвилі зацікавлення молодих німців минулим своєї країни. У центрі їхньої уваги опинилася проблема реального життя населення в часи А.Гітлера. Реконструкція повсякденних практик спочатку проводилася краєзнавцями на місцевому рівні із залученням матеріалів усної історії. Проте у подальшому історією повсякденності зацікавилися науковці, які зневірилися у можливості швидких і корінних змін в економіці та суспільному житті, в безмежному процвітанні індустріального суспільства, у творчій силі глобальних рухів. Вони прийняли заклик науковця В.Ульріха: “Від вивчення державної політики й аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей” [4, с.16], і це зумовило появу нової концепції – Alltagsgeschichte (історія повсякденності). Головним теоретиком цього напрямку став А. Людтке, який вивчав мікроісторію людей і груп. Він зазначав, що історія повсякденності – це “...детальний історичний опис влаштованих і знедолених, одягнених і голих, ситих і голодних, історія сварок і співпраці між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, любові і ненависті ... надій на майбутнє” [5, с.12]. Історик вивчав реальне життя тих людей, які опинилися безіменними в історії. У цей час у Німеччині створювалися своєрідні історичні майстерні, у які об’єднувалися як фахівці, так і непрофесіонали, які досліджували історію повсякденного життя на місцевому рівні. Так, наприклад, наприкінці 1980-х рр. їх налічувалося приблизно 40 груп, які займалися з’ясуванням взаємин між звичайними людьми та владою в усіх проявах – різні реакції на поведінку влади, її ігнорування тощо.

Крім німецьких фахівців з історії повсякденності до тлумачення цього напрямку як “мікроісторії” долучилися й ряд науковців у Італії. У 1980 р. під керівництвом К.Гінзбурга і Д.Леві була заснована особлива наукова серія “Microstorie”, дослідники якої вважали, що єдиним способом, який допоможе наблизитися до розуміння взаємозв’язку між індивідуальною раціональністю та колективною ідентичністю є визнання приватного життя гідним для дослідження й зосередження уваги на єдиному, випадковому та приватному в історії. Вони визначили декілька переваг мікроісторичного підходу, до яких належать можливість розглядати приватне життя невеликого кола осіб у певному історичному періоді, поява нового розуміння біографії в історичних дослідженнях і визнання їхньої значної ролі в формуванні картини історичного процесу, вивчення не лише звичайного життєвого досвіду людей, а й їхніх вчинків в екстремальних умовах – під час воєн, голоду, терору.

У Росії поняття “повсякденність” в історичних дослідженнях починає вживатися з середини 1980-х рр. і пов’язана з іменами Ю.Н.Тинянова, Л.Я.Гінзбург, Ю.Л.Лотмана, А.Я.Гуревича, М.М.Бахтіна, Д.С.Лихачова та інших науковців. Активними дослідниками повсякденності виступила група істориків з різних інститутів РАН на чолі Ю.Л.Безсмертним і А.Я.Гуревичем, які створили робочу групу з вивчення історії повсякденності, почали випуск альманаху “Одіссеї” і щорічника “Казус”. У публікаціях тих років вони закликали відмовитися від вивчення одних лише універсальних закономірностей на користь більш скромних, але більш глибоких, на їхню думку, історичних реконструкцій. Збірка “Нариси з історії приватного життя” як і випуски щорічника “Казус”, стали збіркою текстів про незвичайне та нетипове в житті людей в масштабі біографій особистостей, про унікальні історії окремих сімей, життя маловідомих стародавніх поселень, про побут і працю звичайної людини. Проте вітчизняні історики критикували таке занурення в повсякденність особи й дорікали тим, що автори “за деревами не бачать лісу”, що, заглибившись у почуття і думки окремих людей минулого, вони втрачають мірило їхньої поведінки. Проте, незважаючи на це, ще на поч. 90-х рр. ХХ ст. Російський державний гуманітарний університет започаткував проект під назвою “Росія ХХ ст.”, четверта книга якої присвячена розкриттю різних аспектів повсякденності 1920-1930-х рр. На сьогодні цей напрям історичної науки представлений дослідженнями Н.Б.Лебіної, С.В.Журавльова, В.С.Тяжельникова та інших вчених.

Щодо розвитку історії повсякденності на теренах України, то слід зазначити, що у вітчизняній науці даний напрям окремо не виділявся, а лише частково був представлений у етнографічних, фольклорних та краєзнавчих матеріалах М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, Д.І.Багалія та інших істориків. В українській історіографії 20-х рр. ХХ ст. інтерес до звичайної людини як об’єкта вивчення певною мірою поглибився. Цей факт підтверджується діяльністю науково-дослідних кафедр історії та культури України, Етнографічної комісії ВУАН, Кабінету (музею) антропології та етнології ім. Ф.Вовка в 1920-ті рр., які здійснювали спроби вивчити умови життя людей, зіставити традиційний уклад з новітнім, з’ясувати реальне становище суспільства за умов радикальних змін. На рубежі 50-60-х рр. ХХ ст. в історіографії почалась своєрідна “наукова революція”, яка характеризувалася зверненням істориків до соціальних, гуманітарних і природничих наук для запозичення їх методів і теорій для розуміння явищ минулого. Саме психоісторичні, кліометричні дослідження відновили інтерес до розпізнавання за “великою” історією “малих” її суб’єктів [2, с.76]. Так, вчені Інституту історії АН УРСР

наполюгали на відновленні антропологічної складової в соціальній історії, закликали враховувати в історичних дослідженнях соціальні мотиви, морально-етичні та психологічні моменти. Проте вже у наступні десятиліття під ідеологічним тиском вітчизняні історики змушені були розглядати історію повсякденності під кутом зростаючого життєвого рівня трудящих верств.

Лише з прийняттям Україною незалежності розпочалися потужні історіографічні дослідження різних аспектів вказаної проблематики. Характерним стало звернення передусім до переломних, трагічних і кризових сторінок у вітчизняній історії: часів національно-визвольних змагань, революцій, воєн, модернізацій економіки і реформування різних систем державного і суспільного устрою країни, експериментування в національній та культурній сферах тощо. У дисертаційних дослідженнях О.І.Кокорської, Н.І.Коцур, І.М.Трубенюк приділено увагу життю і побуту різних верств радянського міста. Теоретичні та методологічні засади історії повсякденності, а також вивченню її в 1920-1953 рр. присвячені праці О.А.Коляструк. Аналізу радянської соціальної політики у галузі пенсійного забезпечення і соціального страхування присвячені монографії В.Г. Шарпатовата О.А.Мельничука. В Інституті історії НАН України кілька наукових відділів уже зосередились на спеціальному дослідженні реалій повсякденного життя суспільства. Наприклад, творча група під керівництвом доктора історичних наук С.В.Кульчицького працювала над монографією про повсякденність українського суспільства в радянській Україні у період непу. Значну увагу науковці приділяють дослідженню повсякденності післявоєнного періоду, що висвітлена в працях Л.В.Ковпак, В.М.Даниленка, Г.М.Голиша та ін. Серед викладацької інтелігенції загально-методологічні проблеми української історіографії неодноразово порушувала професор Києво-Могилянської Академії Н.Яковенко, професор Львівського університету Я.Грицак та ін. Вивченням повсякденності як теоретичної проблеми та практичної реалії займається кафедра філософської антропології НПУ ім. М.Драгоманова.

Зважаючи на увесь складний шлях становлення історії повсякденності як напряму розвитку історичної освіти можемо зазначити, що досі не існує чіткої дефініції терміна "повсякденність". Її предметність видається зрозумілою, й тому більшість дослідників спеціально не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи його зі звичайним щоденним життям, способом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, неофіційною сферою буття людини тощо. Одним із казусів, який є результатом такої невизначеності, є помилкове ототожнення понять "повсякдення" і "повсякденність" у сучасній історичній літературі. Тому в нашому дослідженні наведемо визначення провідних на сьогодні дослідників даної проблеми. Так, О.А.Коляструк предметом історії повсякденності визначила вивчення історії побуту, подієвої історії, історії казусів, ментальностей і ментальних стереотипів, тобто історії психологічної, а разом з нею – історії особистих переживань людей [2, с.95]. Доктор історичних наук О.А.Удод зазначив, що історією повсякденності слід називати процес олюднення побуту, психологізації щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, суспільства крізь призму особистісного сприйняття умов життя [6, с.2].

Отже, на сьогодні, історія повсякденності є досить перспективним напрямом історичних досліджень, який, на нашу думку, може здійснити неоціненний вклад у подальший розвиток історичної науки.

Література

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII вв. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – М., 1986.
2. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя / Відповідальний редактор В. М. Даниленко. – Харків: Раритети України, 2010.
3. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Харків, 2008.
4. Людтке А. Історія повсякденності в Німеччині: нові підходи до вивчення праці, війни і влади / А.Людтке; [пер. з англ. і нім. К.А.Левинсона і др.; підб. ред. і с предисл. С.В.Журавлєва]. – М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЭН); Німечкий історичний інститут в Москві, 2010.
5. Пушкарева Н.Л. Предмет і методи вивчення "історії повсякденності" // Проблеми теорії. – 2004. – №5.
6. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3.

ОБРАЗ САМОУЧКИ В РОМАНЕ ЖАН-ПОЛЬ САРТРА “ТОШНОТА”

Журавлёва А.А., студентка III курса филологического факультета

Научный руководитель: канд. филос. наук, доц. **Бучин А.П.**, кафедра философии и социологии

Образ Самоучки – это образ человека, уже семь лет занимающегося самообразованием и перечитывающего для этого все книги в алфавитном порядке. Однажды он зашел в библиотеку, посмотрел на многочисленные полки с томами, подошел к букве “А”, и начал чтение книг подряд. Семь лет ему понадобилось, чтобы дойти до буквы “L”. Еще шесть лет, считает он, и завершится его самообразование. Тогда он мечтает отправиться на Дальний Восток, в поисках приключений.

Самоучка практически боготворит Антуана, внимает каждому слову, всегда радуется их общению – которого сам Антуан старается избегать. Антуана даже посещает шальная мысль об убийстве Самоучки. Останавливало его прежде всего то же самое, что удерживало от самоубийства – идея о том, что всё это будет лишним. “...крик, который испустит Самоучка, будет лишним – и кровь, которая польётся у него по щеке, и суета людей – тоже лишними. И так существует достаточное количество вещей” [1, 74]. Самоучка всегда обращается к нему уважительно “мсье”, хотя Антуан “никак” вежливо-корректен.

Самоучка – социалист. Раньше он был одиночкой, но в концентрационном лагере, в плену, оказавшись запертым среди людей в сарае, он вдруг понимает, что любит все человечество. Он гуманист. Однажды он разоткровенничается, и поведает Антуану о своей любви к людям, на что тот жёстко ответит: “...людей так же невозможно ненавидеть, как невозможно их любить” [1, 86].

Думаю, что Самоучка похож на “склад отброшенных” Сартром “иллюзий”. Его тезис предельно прост: в жизни есть смысл, потому что “ведь есть люди” [3, 115]. Человек для Самоучки – ценность *аксиомная*, не допускающая сомнений [9, 274]. Ради служения этой ценности Самоучка записался в социалистическую партию, после чего его жизнь стала праздником: он живёт для других. Опровержение этого тезиса в романе идёт за счёт иронического отношения к идеальной модели человека – ценности, которой противопоставляется реальный, “каждодневный человек” [4, 92].

Обладая известным шоковым действием, роман предлагает читателю критически отнестись к тем школьным урокам аксиологии, которые он, возможно, затвердил чисто механически. Во всяком случае, некоторые из “ценностей”, которые были повешены Сартром на бедного Самоучку, как на вешалку – действительно вето [8, 63]. Я имею в виду, прежде всего, отвлеченный гуманизм Самоучки, нимало не пригодный в противоречивой действительности нашего века. Правда, казня Самоучку за его гуманистический “идеализм”, Сартр не без озорства “приписал” своему герою в конце книги порочную любовь к мальчикам, из-за чего в библиотеке Бувиля вышел шумный скандал [7, 102]. Понятно желание писателя эффектно противопоставить слишком абстрактному человеколюбию слишком конкретную любовь педераста, но желание это в “Тошноте” осуществлено с грубой прямолинейностью [5].

Как бы затаив обиду на своего создателя за “приписанный” ему порок, Самоучка впоследствии “отыгрался”, и его реванш любопытен. Сартр на себе испытал жизнь военнопленного. Через двадцать три года после Самоучки он сам оказался в немецком лагере. Там он написал и поставил свою первую (не дошедшую до широкой аудитории) пьесу с тайным призывом к сопротивлению [6, 33]. Думается, Сартр-лагерник воспринял бы собственное смешение гуманизма со стадным чувством как святотатство.

С точки зрения русской истории – нелепая, жалкая фигура нелюбимого сына Екатерины II напоминает образ Самоучки. Между этими персонажами намечается глубинное, символическое сходство.

В первую очередь можно отметить нелепость их проектов: Павел – пародия на Петра, Самоучка с его “азбучной” истиной – пародия на Эмпетраза с его фолиантами – символом буржуазной науки. И в том и в другом случае перед нами успешный подлинник и карикатурная копия. Подобно тому, как дворянство, сформировавшееся как класс при Петре, устраняет его карикатуру – Павла, буржуазия, когда-то пришедшая к власти под лозунгами “свободы, равенства и братства”, изгоняет из своего города последнего “гуманиста” [2, 23]. Избиение Самоучки в читальном зале библиотеки как бы повторяет удушение Павла в Михайловском замке.

Література

1. Сартр Ж.-П. (1992). Стена: Избранные произведения. (Л.Г.Григорьян, Ю.А.Яхнина, Л.А.Зонина, & Г. Брейтбурд, Перев.) Москва: Политиздат.
2. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в 15-ти томах. Том 5. Преступление и наказание. – Ленинград, Наука, 1989.
3. Селин Л.Ф. (2005). Громы и молнии: пьесы, сценарии, балетные либретто // Перевод с французского, составление, предисловие Маруси Климовой. Коломна, Россия: французского, составление, предисловие Маруси Климовой – СПб: Общество друзей Л.-Ф.Селина; СПб: "Митин журнал"; Тверь: KOLONNA Publications.
4. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т.2 / Пер. с нем.; сост., ред. и авт. примеч. К.А.Свасьян. – М.: Мысль, 1990.
5. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М.: Мысль, 1986.
6. Википедия – <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%E8%ED%FF%FF_%E1%EE%F0%E4%E0>
7. Экзюпери Антуан де Сент. Маленький принц. – Фрунзе, 1982.
8. Селин Л.Ф. Путешествие на край ночи – http://www.kulichki.com/moshkow/INPROZ/SELIN/kraj_nochi.txt
9. Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А.Яковлева: Перевод.– М.: Политиздат, 1990. – 398 с.

УДК 930.1(477)(075.8)

КОЗАЦЬКІ ДУМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Костюченко О.І., студентка ІV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: д-р іст. наук, проф. **Луняк Є. М.**, кафедра історії України

У сучасному світі все менше місця залишається традиційним культурам, народній творчості, що є надійною запорукою збереження національної ідентичності українців.

Фольклор описує Україну як державу з глибокими історичними джерелами, з розвинутою епічною народною поезією, високими злетами героїки, гуманізму, естетики та моралі. До таких унікальних пам'яток світової епічної традиційної культури належать народні думи. Український народ уславивши своє минуле у думах, що донесли до нашого часу не тільки надзвичайно великий та унікальний творчий спадок, а й свідчили про історію українського народу, його героїв та ворогів, їх стосунки, ставлення один до одного, чуттєво описували моменти злету і падіння нашої держави, надаючи не тільки моралізаторського значення, а й виділяли причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших подій. Адже більшість дум описували реальні події із життя українців, вони є надзвичайно цінними джерелами історичної пам'яті українців.

На велике значення дум як показників геніальної творчості української народної культури вказав ще у 1892 році Іван Франко: "Справді рицарським духом дихає також новий богатирський епос, який в той саме час виріс в степах запорозьких. Думи – це ті безсмертні пам'ятники, які створені генієм самого народу і які назавжди будуть предметом гордості українського народу"[8, с. 163-164].

Кобзарі були першими творцями і виконавцями дум. Їхні імена майже не дійшли до наших днів. Це, як правило, були колишні козаки, які постраждали від ворогів під час битв чи в полоні, або ж старі козаки, які не могли вже воювати, але залишались вірними козацтву. Деякі з них жили разом з козаками на Січі, щоб піднімати бойовий дух молодих воїнів. Інші кобзарі мандрували, зупиняючись в містах і селах, де на центральних майданах виконували свої твори, розповідали людям найновіші події.

Але все ж таки кобзарство є ще остаточно не вивчена сторінка народної творчості. Адже історія тих кривавих часів погубила імена кобзарів, їхні життєписи, їхні могили, але пам'ять народна зберегла кобзарські думи та пісні. Незважаючи на криваві розправи над народними співцями та постійними гоніннями за ними, можна сміливо робити висновок, що кобзарі у всі часи були улюбленцями народу, люди завжди їх шанували, оскільки вони були безстрашними носіями української мови, історії та культури.

Дослідження традиційної пісенної культури показують, що кобзарів нерідко вважали не просто непересічними, обдарованими майстрами, але взагалі особами надзвичайними, обраними, що володіють особливими знаннями, вміннями, таємницями, силою, здатністю

надзвичайного впливу на природу і людей, – таких осіб називали колись на Гуцульщині “земні боги” [10, с. 27].

У творчості українських кобзарів і лірників прослідковуються відгомони сакральності виконавця на традиційному інструменті і співця-рапсода. Не випадково француз А.Рамбо порівняв кобзаря Остапа Вересая із “віщим Бояном”. Хоча дослідження В.Нолла свідчать про те, що на початку ХХ століття кобзарі втратили своє сакральне значення і перейшли в ранг мандруючих старців-жебраків, але до цього часу є підстави говорити, за словами того ж В.Нолла, про особливий моральний авторитет таких сліпців на селі [7, с. 112; 10, с. 27]. К. Квітка у своїй “Програмі для досліду діяльності й побуту народних співців” чимало уваги приділяє питанням громадського становища кобзарів і лірників. Він описує особливе становище та авторитет професійних музикантів: люди часто зверталися до кобзарів за порадами релігійно-моральних і життєвих питаннях; просили кобзарів, молилися за живих і померлих, за врожай, за приплід та інші речі. Сила благословення від кобзаря і лірника підтверджується і в кінцівках дум, які у фольклористичній науці мають назву “славословіє” тобто многоліття. Наприклад:

*А всім слухаючим головам,
І всьому товариству кривному, сердешному,
І військам запорізьким!*

Пошли, боже, на многая літа! До конца віка [7, с. 115-118; 11, с. 9].

Самі кобзарі і лірники вважали, що всі пісні, в тому числі і думи, які вони виконують – від Бога. П.Куліш, який першим серед дослідників подає біографічні відомості про виконавців дум, зафіксував слова лірника Никоненка та бандуриста Андрія Шута про те, що пісні, які вони виконують – “від Бога”. Остап Вересай теж був твердо переконаний, що всі старі пісні, які він співає, передані Богом для повчання людям. Самі ж слухачі дум та пісень часто називали кобзарів, Божими людьми. “Кобзарі – то Божі люди – часто говорили селяни – хоч світу очима не бачать, та душею з Богом перебувають і більше видять та знають, чим ми, грішні” [10, с. 27-28]. На підтвердження тези про вище становище кобзарів знаходимо в назві основного жанру їхнього репертуару – дум. Як відомо, автором терміна “дума” є М.Максимович. Самі ж носії традиції в різних регіонах називали цей жанр по-різному, але переважали такі назви дум – запорізькі псалми, козацькі притчі, козацькі псалми, притчі або розкази. Тобто, назви свідчать про те, що це особливий жанр музично-поетичної творчості, який за своїм значенням прирівнювався до біблійних притч та псалмів. Ф.Колесса, досліджуючи музику дум зауважував, що “своєю ритмічною стороною дума нагадує церковний спів [1, с.8].

Музичний інструмент для кожного виконавця був священним. В літературі зафіксовані непоодинокі випадки, коли музичний інструмент клали в могилу після смерті виконавця [8, с. 114].

Кобзарі мали особливі засоби, що викликали сильне, глибоке співпереживання слухачів, примушували слухати і схвильовано стежити за розгортанням сюжету. Це досягається завдяки музичній декламації, підсиленню окремих місць особливою напругою голосу, скриками, зойками, а іноді справжнім тужінням. Такою майстерністю, звичайно, володіли не всі кобзарі – лише найобдарованіші, найталановитіші досягали її вершин. Кобзарі-співці завжди були передовою частиною народу. Вони перші закликали до бою з ворогом, надихали воїнів, оспівували перемогу, примушували слухачів замислитися над вічними темами людського буття.

Недаремно за наказом царських властей жандарми полювали за кобзарями, а саму кобзу було оголошено крамольним інструментом. У 1902 р. харківський генерал-губернатор заборонив виступ групи кобзарів на XII археологічному з’їзді, якого домагався видатний український етнограф Гнат Хоткевич. За вказівками Сталіна, розстрілювали українських кобзарів у Москві, куди вони приїхали нібито на кобзарський з’їзд за запрошенням уряду. Так розправлялися з українською піснею, музикою, прагненням до волі, одвічно притаманним нашому народові.

За словами М.Хая, сучасного дослідника і реставратора лірницької традиції, сліпий мандрівний співець “сприймався простими людьми як природне продовження одвічної розмови з Богом уже не в храмі, а, так би мовити, на побутовому рівні” [6, с. 9]. Немалу роль у цьому відігравав репертуар співця, оскільки думи і псалми є відображенням ментальності та високих моральних норм українців. Адже, кобзарі у своїх творах закликали народ не лише до високих норм моральності, але і формували патріотичні почуття. Постать кобзаря є одним із українських символів. Про культ козака-бандуриста свідчить поширена на Лівобережжі в кінці ХІХ – початку ХХ ст. традиція малювати картини або просто на стінах селянських хат козака Мамаю із бандурою в руках, який за своїм сакральним значенням мало в чому поступався іконам та образам. Зародившись в українському романтизмі, культ козака-бандуриста досягнув кульмінації після видання Шевченкового “Кобзаря” [9].

Думи давно уже стали, як ствердив англійський учений В.Ральстон, “предметом національної гордості українців” та предметом зацікавлення і навіть захоплення за рубежем нашої Вітчизни [5, с. 122]. Українці протягом століть створили величний пам'ятник своєї культури незвичайно витонченої краси: поезію слова і музики – пісню і думу. Як влучно висловився М. Горький, епос – це “містилице знань народу про себе і вимог до самого себе”. Саме тому дослідження та фіксація дум є надзвичайно важливим фактором формування, накопичення та розвитку народної творчості, яка донесла до наших днів бездоганні перлини історичної пам'яті.

Думи як жанр були популярними ще в добу формування на Україні козацтва, однак історія записування їх і публікування не така вже й давня. З XVI ст. маємо тільки згадки про думи у різних писемних джерелах, але не збереглося ні один бодай неповний текст. Вважається, що перша зафіксована згадка терміна “дума” належить польському хроністові Станіславові Сарницькому, котрий, пишучи про відважних братів Струсів, які загинули в битві з волохами 1506 року, відзначив, що про них складені пісні, названі русино-українськими думами. Перший відомий запис думи датується 10 січня 1684 р. Це – твір “Козак Голота”. В рукописному збірнику Кондрацького, віднайденому в архіві Ягеллонського університету в Кракові, де зафіксовано чотири зразки дум з Волині. Цей збірник був виявлений і опублікований академіком Возняком у 1928 році [3, с. 77].

Поступово з'являються ентузіасти, що записують пісні, думи, взагалі зразки народного художнього слова. Хоч такі записи були і до цього (рукописні збірки українських пісень збереглися від XVII – XVIII ст.), але тепер це робиться свідомо, з певною суспільною настановою, з думкою про минуле і майбутнє народу.

Перша рукописна збірка українських дум була складена на початку XIX ст., між 1804 – 1808 рр. на Миргородщині і дійшла до нас у трьох копіях під назвою: “Повести малоросійские числом 16. Списаныиз уст слепца Ивана, лучшегорापсодия...”. Тому вважається, що В.Ломиківський записав 13 дум від невідомого кобзаря, але вони не були опубліковані.

У 1814 році збиранням дум на Полтавщині займався князь М. Цертелєв. Він видав свої записи в Петербурзі окремою книжечкою під заголовком “Опытсобрания старинных малоросійских песен” у 1819 р., куди увійшло 9 дум і 1 пісня. Саме цій книжечці судилося стати першою ластівкою українських фольклорних видань та публікацій цього жанру. Вона відкрила Європі і всьому слов'янському світові багатство українського народного поетичного епосу. У передмові до неї Цертелєв написав, що збирати українські пісні його спонукало бажання знайти українську “Іліаду” або щось подібне [6, с. 8-9]. І він побачив, що український народ також здатний до великого творчого злету, про що свідчать його пісні, які є уламками великого епосу. З того часу поетичний епос України привертав увагу багатьох науковців.

Визначне місце в записуванні, виданні й дослідженні думи посідають М.Максимович, М.Костомаров, І.Срезневський, П.Житецький, І.Франко, М.Лисенко. Ідеї, сюжети, образи, деякі поетичні особливості думи використано в творах К.Рилєєва, М.Гоголя, Т.Шевченка, М.Старицького, М.Рильського, П.Тичини, П.Панча [5, с. 123].

Епос – це обличчя нації, історичний виразник її зрілості, стійкості та єдності ознака утвердження самосвідомості, відчуття свого місця в світовій історії, тому проблема вивчення творчості дум дає відповіді на запитання багатьох істориків, які вивчають історію нашого краю з усіх кутів.

Поява думи була пов'язана з розгортанням героїчної боротьби українського народу проти татарсько-турецьких, а потім польсько-шляхетських загарбників. Думи відіграли значну роль у боротьбі українського народу за соціальне й національне визволення, вони описували не тільки історичні події, а й підштовхували до боротьби українського народу проти всіх лих. Вони зміцняли сили народу в часи лихоліть, зміцнювали його духовно, породжували надії на краще життя та здобуття волі. В цих піснях живуть найкращі традиції, що зароджували революційні гасла, які вели людей на подвиги та визначили історію нашої землі.

Звернувшись до змісту дум, можна побачити, що основною їхньою темою є героїзм, героїчна смерть, драматичні умови повсякденного життя і боротьба проти іноземців-поневолювачів. Адже події, що тут відбувалися, набували соціальної функції саме через зображення подвигів та героїчної смерті. Одна з основних соціальних функцій стосується героїчних постатей, їхніх дій та моралі. Ще одна функція полягає в публічному обговоренні збитків, що їх завдали під час вищезазначених подій. Останню та не менш важливу функцію в думі відведено оповідачеві, який мав тамувати біль від складних та гірких реалій соціального середовища. Тому кобзарі поступово перетворювалися на професіоналів і набували роль виразників історичних і моральних тем у думах, ставали одними з найголовніших моралізаторів та мислителів своєї епохи.

Створений думний епос можна поділити на тематично періодичні цикли. Це думи про героїчну боротьбу українського народу проти турецько-татарських загарбників. Сюди відносимо такі думи: “Невольники”, “Плач невольників”, “Втеча невольників з каторги”, “Дума про Самійла Кішку”, “Маруся Богуславка”, “Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі”, “Буря на Чорному морі”, “Дума про козака Голоту”, “Козак-Нетяга”, “Козак і орел”, “Плач зозулі” та “Про смерть козака на долині Кодими” та ін. [2, с. 17-19]. У думах цього циклу народ створив образи колективного героя-борця, захисника рідної землі, тут звучать мотиви прагнення до волі, любов до рідної землі та релігії. Описується ставлення до іншої віри і поневолювачів краю, вкладаються почуття патріотизму, самоусвідомлення себе, як окремого народу, який страждає та обороняє рідну землю.

Наступний тематичний цикл складають думи, що відносяться до періоду боротьби українського народу проти шляхетсько-польського поневолення, періоду національно-визвольної війни. Це думи: “Перемога під Корсунем”, “Про Білоцерківщину”, “Про Хмельницького”, “Іван Богун”, “Про гетьмана Тетерю”, “Хмельницький і Барабаш”, “Хмельницький і Василій Молдавський”, “Про Хмельницького”, “Смерть Богдана Хмельницького”, “Про Хмельницького Богдана смерть, про Юрася Хмельницького та Павла Тетеренка” та ін. [4, с. 13-14]. Тут реалістично змальовано перемоги українського народу над польсько-шляхетськими військами, створено образи запорізьких козаків, оспівано мужність селянсько-козацьких військ, їхніх полководців – Б.Хмельницького, М.Кривоноса, І.Богуна, Д.Нечая та ін. Ця велика група думної творчості присвячена добі Хмельниччини, тому вони відрізняються від попереднього періоду дум тим, що в них повністю зникають елементи голосіння, а на передній план виходить утвердження бойового духу козацтва. Вони мають особливе соціально-історичне значення, оскільки, крім оспівування подвигів, велика увага приділена конкретним історичним особам, епізодам з їхнього життя.

Ще одним не менш важливим циклом є думи про соціальну нерівність. Цикл цих дум був написаний у добу Руїни та посилення соціального та національного гніту, тому основною їх темою є зображення знуцання над селянином, бідність селян і козаків, їх соціальне гноблення. Тексти дум передають реалістичні картини такого ставлення до селян. Вони зображують ненависть яку викликали пани та польський уряд у козацтва та всього українського народу. Прикладами є думи: “Козак Хвесько Ганджа Андибер”, “Утиски орендарів”, “Козацьке життя” та ін.

Отже, українське кобзарство – це унікальне явище культури, відоме далеко за межами України. Саме кобзарі були носіями ідей високої духовності, національної самосвідомості, виразниками народних мрій і бажань. Виконувані ними думи стали своєрідним символічним кодом національної історії і культури. Вони демонстрували народне бачення історичних подій, висвітлюючи моральні принципи та ідеали, особливості ментальності, прагнення та вподобання народу, а також впродовж століть підтримували ідею національної незалежності та особистої гідності українців.

Література

1. Колесса Ф. Українські народні думи. Львів, 1920. –178 с.
2. Українські народні думи / Іст. секція Укр. АН, Коміс. іст. пісенності. – К.: Видавництво “Пролетар”, 1927. – Т. 2 / тексти №№ 14-33 і передмова Катерини Грушевської, 1931. – 304 с.
3. Алюпінар Г. Формування ідентичності: поляки, турки та євреї в українських думах / Гусейн Алюпінар // Народна творчість та етнографія. – 2010. – С. 74-77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37969/13-Alupinar.pdf?sequence=1>
4. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях. – К.: Веселка, 1993. – 270 с.
5. Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі // Трансмісія фольклорної традиції. – Тернопіль, 2002. – с. 120-152.
6. Дмитрієв М. Кобзарі минулого й будучини // Рідний край. – 1907. – №16. – с. 8-9.
7. Косовський Я. Подільські лірники та жebraки // Шляхами Золотого Поділля: Регіональний збірник Тернопільщини: Укр. архів. – Т. XXI. – Філядельфія, 1970. – 277 с.
8. Лавров Ф. Кобзарі. – К., 1980. – 214 с.
9. Матяш І. Легенди українського кобзарства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://arhiv.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_76/mestectvo/kobzar.htm
10. Набок М.М. Кобзарі та лірники як творці і виконавці українських народних дум // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства. – Суми: СумДУ, 2013. – Ч.2. – с. 27-28. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/30990/3/Nabok_dymu.pdf
11. Хоткевич Г. Несколько слов об украинских бандуристах и лирниках // Этнографическое обозрение. – М, 1903. – Кн. LVI. – № 1–4. – с. 87–106.

УТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПРАЦЯХ РАДЯНСЬКИХ МЕДІЄВІСТІВ

Кошова І.А., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д-р іст. наук, проф. **Лепявко С.А.**, кафедра історії України та політології

Утворення єдиної Давньоруської державності – Київської Русі, історія витоків нашої історії, дане питання було та й на сьогодні залишається найважливішим напрямків досліджень українських та російських радянських медієвістів. Після закінчення епохи СРСР було ліквідовано ідеологічні обмеження, тому стало можливим повернутися до неупередженого розгляду багатьох концептуальних питань історії Київської Русі, а зокрема її виникнення.

Концепції виникнення Русі протягом віків були основані на великодержавній теорії, головним мотивом якої є “Єдність і неподільність”, і в ній ніколи не було місця незалежній Українській державі. Очевидним є той факт, що будь-які спроби відхилитися від московсько-династичної теорії розвитку східного слов'янства сприймалися радянськими ідеологами, м'яко кажучи, вороже.

На сьогоднішній день відсутній цілісний історіографічний аналіз праць з питання виникнення Київської Русі, які містяться на сторінках радянських журналів. Розгляд статей таких часописів, як “Исторический журнал”, “Вопросы истории”, “Средние века”, “УИЖ”, “Исторические записки”, “Историк-марксист”, “Известия СССР”, “Красный архив”, “Борьба классов”, “История СССР” дозволить багатогранно оцінити погляди дослідників, враховуючи різноманітність методологічних підходів, які формувалися впродовж тривалого часу. Аналіз праць Брайчевського М.Ю. [1], Кудрякової Є.Б. [2], Кузьміна А.Г. [3], Мавродіна В.В. [4], Мельникової Є.О. [5], Пархоменка В.О. [6, 7], Пашуто В.Т. [8], Рички В.М. [9], Рibaкова Б.О. [10, 11], Фроянова І.Я., Шапиро О.Л. [12], Шаскольського І.П. [13] та Грекова Б.Д. [14] надасть можливість глибше зрозуміти концептуальний підхід істориків ХХ ст.

Актуальніше дослідження висвітлення проблеми давньої середньовічної історії України на сторінках фахових періодичних видань 1940- початку 1990 -х. рр. визначається:

а) необхідністю аналізу й систематизації нагромаджених знань про виникнення Київської Русі з метою кращого пізнання минулого українського народу;

б) недостатнім розробленням і вивченням проблематики у працях радянських вчених.

На прикладі висвітлення питання утворення Давньоруської держави на сторінках українських та російських часописів доби Радянського Союзу, ми маємо бажання показати еволюцію поглядів медієвістів.

Критика положень норманської теорії вперше прозвучала в статтях Пархоменка В.О. У своїй праці, яка вийшла 1938 р., “К вопросу о “норманском завоевании” и происхождении Руси”, де історик доводив, що Київська Русь виникла на основі зовнішніх впливів, вважаючи літописну легенду прикликання варягів вигадкою [6]. Погоджуючись з думкою Шахматова О.О., історик вважав, що на початковому етапі історії східного слов'янства існувало три племінні групи, які в свою чергу були відокремлені одна від одної. Це положення історик підтверджує повідомленнями арабських авторів, археологічними даними, взятими із розкопок Спіцина О.О., Талько-Гринцевича Ю.Д., а також лінгвістичними матеріалами, взятими з праць О.І.Соболевського, Шахматова О.О. та інших авторів. Наприкінці VII ст. відбувся поділ слов'ян на три групи, якому сприяло кочування болгар територією Східної Європи у 679 р.

Зазначені племінні союзи, на думку вченого, перебували під впливом різноманітних зовнішніх факторів:

- Південно-східний союз формувався під впливом Хозарії, включав у себе полян, сіверян, в'ятичів, радимичів. Цю групу В.О.Пархоменко відносив до потомків антів;
- Північно-західний союз – варягів, історик відносить ільменсько-новгородських або ладозько-ільменських слов'ян і кривичів і називає їх фінсько-норманською групою;
- Південно-західний союз – Візантії, або Володимир Олександрович іменує його “староукраїнськими племенами в справжньому розумінні цього слова, це, очевидно, древляни, уличі, близькі до їх тиверці”

На протипагу норманістам, В.О.Пархоменко твердив, що Давньоруська держава була утворена південно-східною Руссю (полянами), яка завоювала середню Наддніпрянщину.

Рух угрів і печенігів, на думку вченого, призвів до витіснення полян, які перейшли на територію древлян і уличів і утворили тут державу, а отже й перенесли на Дніпро і своє ім'я “Русь”. Таким чином, основною причиною виникнення державності у східних слов'ян він

вважав переселення полян під впливом угрів і печенігів з території Хозарського царства, взагалі з південного сходу і більше всього з Приазов'я.

Відоме літописне сказання про покликання варягів є, на думку вченого, не розповіддю про початок Русі, а лише матеріалом з історії Північного князівства, раніше якого і, у всякому разі, не пізніше 30-х років IX ст. на півдні виникло доволі сильне у військовому відношенні князівство, пов'язане з Чорним морем і користувалося популярністю у сусідів.

Отже, за Пархоменком, утворення державності у східних слов'ян відбувалося не через об'єднання східнослов'янських племен у племінні союзи, а потім у державу, а через їх роз'єднання. Така концепція суперечить марксизму-ленінізму, оскільки розглядає виникнення держави не як наслідок появи класів, а як результат зовнішніх впливів через завоювання одних слов'янських племен іншими.

Положення класиків марксизму було необхідною основою для розробки радянської концепції походження Давньоруської держави, яка завдала вирішального удару по норманській теорії. Помітно, що навіть самі вчені, які розробляли її, не відразу усвідомили, що дана теорія підриває основи, на яких базується вчення норманістів. Після завершення корінних зрушень в радянській історіографії першим з прямою критикою основних положень норманської теорії виступив В. О. Пархоменко. Він розібрав основні доводи норманської школи і довів, що ці висновки не ґрунтуються на серйозному аналізі всієї сукупності джерел, і тому абсолютно не переконливі.

На сторінках періодичного видання "Вопросы истории" в 1946 р. з'явилась рецензія історика С.В.Юшкова на працю Б.Д.Грекова "Борьба Руси за создание своего государства" [14]. На думку Серафима Вадимовича, мета роботи автором була позначена досить чітко: показати, як російський народ, що вступив на історичну арену в VI ст., йшов на шляху створення своєї державності.

Теза Бориса Дмитровича про державу волинян як предків руської держави була прийнята більшістю радянських істориків і міцно затвердилась у радянській історіографії 40–50-х років. Юшков писав, що визнання Грековим важливої ролі варягів в організації політичної влади "не похитнуло його основного положення, що утворення держави підготовлене внутрішнім розвитком слов'ян" [14, с. 140].

Вчений стверджував, що східним слов'янам належить провідна роль в утворенні держави і був впевнений, що об'єднання східного слов'янства і неслов'янських народів під владою Києва ні в якому разі не можуть бути результатом будь-якого зовнішнього поштовху.

Наступна стаття мала важливе значення для антинорманської теорії, її основоположником був Кузьмін Аполлон Григорович, автор монографії "Начало Руси". На сторінках журналу "История СССР" історик презентував свою працю "Две концепции начала Руси в Повести временных лет" в 1968 р.[3].

Історик починає статтю з характеристики змісту Повісті временних літ, де, на його думку, поєднані дві різні концепції початку Русі, три різні розуміння поняття "варяги", два принципово різних типи сім'ї та громади, згадується декілька версій хрещення Русі, з однією з яких пов'язаний і внесений в літопис аріанський символ віри. Величезну інформацію несе сам факт з'єднання в літописі текстів істотно різної спрямованості.

На думку вченого, правильним буде визнати, що в основі Лаврентіївського та Іпатіївського літописів лежить один і той же пам'ятник ПВЛ. Дослідник підкреслював, що варязька легенда: "истоки которой пока не удастся проследить", але яка, безсумнівно, відображає новгородські перекази, пережила не один етап у своєму розвитку і могла тривалий час існувати поза літописанням взагалі і Київського літопису зокрема.

Варязьку легенду дослідник розглядав (вбачаючи в ній слідом за Соловйовим С.М. і Бестужевим-Рюміним К.Н. спочатку цільну розповідь, пізніше розбиту на роки) в тісній єдності із Сказанням про слов'янську грамоту, що містить поляно-слов'янську концепцію початку Русі, виявлену в 1930 р. Нікольським, на якій Кузьмін з 1968 р. постійно загострював увагу, починаючи з даної статті, ця концепція, на його погляд, вирішує питання походження руського народу, а варязька, яка згодом нашаровувалась на неї, прагне пояснити назву "Русь" і виносить на перший план проблему походження династії руських князів, а разом з тим і монопольне право Рюриковичів княжити на Руській землі. Для узгодження різних версій початку Русі літописцем, зазначав Аполлон Григорович, був введений малолітній Ігор, ім'ям якого править Олег.

Історик був антинорманістом, у радянській теорії його не влаштувало заперечення фактора впливу зовнішніх сил на процес класоутворення східних слов'ян. Історіографічна культура Кузьміна не приймала нігілізму даної концепції щодо спадщини дореволюційних її прихильників, оцінок цієї спадщини як тенденційного і ненаукового, насамперед тому, що логіка аргументації радянських антинорманістів неминуче приводила їх до зближення з норманізмом і фактично, посилюючи позицій останнього.

Таким чином, у істориків немає єдиної точки зору стосовно проблеми утворення Давньоруської держави. Дане питання є одним із найзаплутаніших в полеміці українських та російських істориків радянського періоду, що зумовлено відсутністю достатньої джерельної бази, суперечливістю та неоднозначністю відомого історичного матеріалу.

У державі наскрізь пронизаній радянською ідеологією історичній науці приділялась першорядна і невисипуща увага правлячої партії, що в свою чергу не давало в повній мірі правдиво розкрити історію становлення та розвитку Давньоруської держави.

Історики були, по суті, додатком партійного апарату, виконавцями волі і задумів не тільки вождів та ідеологів партії, але й їхніх друго-та третьорядних підлеглих. На нашу думку, умови розвитку радянської періодики були вкрай важкими саме для об'єктивного висвітлення утворення Київської Русі, адже журнали виходили під егідою радянської влади. Порівняно з сучасною українською історичною наукою, дослідників СРСР з впевненістю можна назвати заангажованими та необ'єктивними по відношенню до зазначеної проблематики.

Науковцям не вдалося дійти згоди та конкретного висновку щодо розв'язання основних питань походження Київської Русі, а тривала й затята суперечка дала мало нових фактичних даних. Тому основним завданням науковців і на сьогодні залишається збільшення джерельної бази з проблематики та її критичний неупереджений аналіз.

Література

1. Брайчевський М.Ю. До питання про виникнення міста Києва / М.Ю.Брайчевський // УЖ. – 1959. – Вип. 5. – С. 53-67.
2. Кудрякова Е.Б. Надуманная концепция происхождения Руси / Е.Б.Кудрякова // Вопросы истории. – 1978. – № 7. – С. 14 – 37.
3. Кузьмин А.Г. Две концепции начала Руси в Повести временных лет / А.Г.Кузьмин // История СССР. – 1969. – № 6. – С. 81 – 105.
4. Мавродин В.В. Основные этапы этнического развития русского народа / В.В.Мавродин // Вопросы истории. – 1950. – № 4. – С. 55 – 70.
5. Мельникова Е.А. Историзация мифа или мифологизация истории? По поводу книги О. Прицака “Происхождение Руси” / Е.А.Мельникова // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 201 – 209.
6. Пархоменко В.О. К вопросу о “нормандском завоевании” и происхождении Руси / В.О.Пархоменко // Историк-марксист. – 1938. – № 4. – С. 106-111.
7. Пархоменко В.О. Первая известная точная дата существования государства Руси / В.О.Пархоменко // Историк-марксист. – 1938. – № 6. – С. 191 – 192.
8. Пашуто В.Т. Проблемы истории Древней Руси / В.Т.Пашуто // Средние века. – 1956. – №8. – С. 72 – 81.
9. Ричка В.М. Про формування Київської землі (X – перша половина XI ст.) / В.М.Ричка // УЖ. – 1982. – Вип. 1. – С. 66 – 72.
10. Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевски Руси (Тезисы) /Б. А. Рыбаков // История СССР. - 1981. - № 1. – С. 55-75.
11. Рыбаков Б.А. Спорные вопросы образования Киевской Руси / Б.А.Рыбаков // Вопросы истории. – 1960. – № 9. – С. 96 – 111.
12. Фроянов И.Я., Шапиро А.Л., Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности: рецензия / И.Я.Фроянов, А.Л. Шапиро // Вопросы истории. – 1972. – № 7. – С. 132 – 137.
13. Шаскольський І.П. Про деякі буржуазні концепції в питанні про походження слова “Русь” / І.П.Шаскольський // УЖ. – 1967. – Вип. 7. – С. 96 – 106.
14. Юшков С.В., Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства: рецензия / Б.Д.Греков // Вопросы истории. – 1946. – № 1. – С. 140 – 143.

УДК656.3(477)

ЗАЛІЗНИЧНЕ БУДІВНИЦТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ

Лукашевич Т.П., студентка III курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України

Дослідженню проблеми створення та функціонування залізниць в Україні викликає значний інтерес з боку сучасних науковців, дослідників та інженерів. Ґрунтовне висвітлення історії розбудови залізничної мережі дозволяє виявити основні закономірності розвитку регіонів, охарактеризувати соціально-економічний та політичний стан, стратегічні й мобілізаційні

можливості країни в цілому. Обумовлено це тим, що залізничні комунікації відігравали і відіграють головну роль серед усіх видів транспорту, оскільки вони забезпечують реалізацію більшої частини вантажообігу та близько половини пасажирообігу від усіх транспортних перевезень держави.

Дослідження історії залізничного транспорту дає можливість зробити значний внесок в історію України. Розвиток залізниць сприяв піднесенню технічної освіти та науки, а з часом інженери шляховики перетворились на науково-технічну еліту країни. Тому проаналізувати сучасний стан залізничного транспорту України можливо лише через його історію, оскільки саме дослідження історії залізничного транспорту розкриває специфіку роботи залізниць в сучасних умовах.

Ступінь розробки теми характеризується малою кількістю узагальнюючих досліджень, присвячених питанню розвитку залізничного транспорту України у другій половині XIX ст. Перші публікації, пов'язані з історією залізниць, з'явилися у другій половині XIX – на початку XX ст.

Серед авторів, які вперше зробили спробу узагальнити історію розвитку залізничної мережі в країні слід назвати В.Верховського, О.Головачова та інших, чії роботи стали істотним внеском у розробку цієї проблеми [8]. Вони звернули увагу на зростання залізничного будівництва в Росії, їхні праці насичені статистичними даними.

Помітним явищем стала монографія О.Соловйової [7], де вперше в радянській історіографії подається широкий аналіз розвитку залізничного транспорту в Росії та Україні. Це дослідження є одним з базових, серед усіх робіт, які були присвячені історії розвитку залізничного транспорту. Названу роботу відрізняє строга науковість, широта і аргументація висновків [8].

Існуючі наукові розробки, присвячені цій темі, що висвітлюють лише окремі аспекти функціонування певних видів транспорту, без органічного поєднання їх стратегічних та економічних функцій, до них відносяться праці Дмитрук В.Н., Калінської О.А., Шевченко А.М. [1,3,10]. Унаслідок цього з'являється об'єктивна потреба глибокого дослідження, що і визначило мету статті – вивчити хід та особливості розбудови української залізниці та її вплив на економічний розвиток. Для її досягнення необхідно проаналізувати політику уряду стосовно розвитку залізничного транспорту, виділити основні напрями будівництва та з'ясувати значення залізниці для економічного розвитку краю.

Від самого початку формування транспортної мережі її становище визначало масштаби й темпи освоєння природних ресурсів, використання сільськогосподарських угідь, виникнення промислових центрів.

Після скасування кріпацтва в Росії почався розвиток більш прогресивних порівняно з феодалними капіталістичних відносин. Стосувалося це насамперед багатих на природні ресурси та високопродуктивних у промисловому і сільськогосподарському виробництві регіонів України. Це, у свою чергу, зумовило прискорене будівництво шляхів сполучення для забезпечення зростаючих обсягів виготовлення різних видів продукції.

Проте на початку промислової революції (40-ві рр. XIX ст.) будівництву залізниць протидіяли високопосадові державні чиновники, які мотивували недоцільність розвитку колійної транспортної мережі наявністю водних та інших шляхів сполучення, а також власники станцій та засобів перевезення на гужових трактах та інші противники появи нового виду транспорту, які побоювались небезпечного конкурента – залізниць [1].

Відправним моментом для залізничного підприємства став опублікований 27 січня 1857 р. указ імператора Олександра II про створення в Російській імперії мережі залізниць. Виконання цього завдання було покладено на спеціально організоване Головне товариство російських залізниць. Побудувати чотири магістралі планували за рахунок державних коштів, хоч і з залученням французьких капіталів. Однак така ідея не мала успіху. Новоствореному товариству не вдалося уникнути фінансових труднощів і довести роботу до завершення. У зв'язку з цим у 1850 – 1860-х рр. у владних колах точилися запеклі дискусії між прибічниками будівництва залізниць за рахунок казни й прихильниками залучення до цієї справи приватного капіталу [2]. У кінцевому результаті перемогли останні, зокрема й керуючий Державним банком Є.І.Ламанський, який стверджував, що лише "приватна діяльність, залучення іноземних капіталів і надання допомоги від уряду – єдине вирішення завдання побудови у нас залізниць" [4].

У залізничному ґрунדרстві (засновництві) взяли участь члени царського дому й титулована знать, державні чиновники й військові у відставці, юристи і зацікавлені у розширенні та зміцненні торгівлі й виробництва дворяни та купці. Лише за 1866–1870-ті рр. було організовано понад 30 відповідних акціонерних товариств [2].

Саме П.Г.Дервізу належить винайдення концесійного способу фінансування залізничного будівництва на етапі створення первинної мережі. Його сутність полягала у розміщенні на іноземних грошових ринках облігаційних позик приватних товариств, що забезпечувалися урядом. Така схема була вкрай не вигідна для держави, але дозволила значно прискорити темпи будівництва залізниць навіть в умовах бюджетного дефіциту [7].

Першою залізницею, спорудженою на українських землях, стала Одеська. Її перша ділянка Одеса–Паркани–Ольвіопіль–Балта була збудована казенним коштом впродовж трьох років (1862 – 1865 рр.). У 1867 – 1869 рр. стали до ладу лінії до Єлисаветграда та Крюкова. З побудовою у 1870 р. ділянок від Києва до Жмеринки й від Жмеринки до Балти почала функціонувати Південна магістраль від Москви до Одеси (через Курсько-Київську лінію) [5].

З кінця 1860-х рр. урядова політика щодо фінансування залізничного будівництва спрямовувалась у бік залучення приватних капіталів, тобто створення для цього акціонерних товариств. Останнім були продані навіть казенні залізниці. Так, улітку 1870 р. Російське товариство пароплавства і торгівлі (РОПіТ) придбало в уряду Одеську залізницю, довжина якої на той момент становила 963 км. Того ж року на базі Києво-Балтської магістралі було утворене товариство Києво-Брестської залізниці, яке придбало у казни ще одну ділянку Київ–Жмеринка з гілкою Козятин–Бердичів і збудувало лінію від Бердичева до Бреста з відгалуженням на Радзівілов. Під час будівництва цих ділянок товариство зазнало великих збитків, але уряд покритв їх, не притягуючи винних до відповідальності. Аналогічним було становище і на будівництві Брестсько-Граєвської залізниці, яка продовжувала Брестську лінію для виходу з Одеси і Києва на колишній кордон з Пруссією і до портів Балтії [2].

Наступним кроком стало будівництво лінії з Москви через Донецький басейн до Азовського моря. На побудові даної магістралі наполягали як донецькі вуглепромисловці і харківські поміщики, так і московські фабриканти.

Вперше на Знам'янсько-Миколаївській залізниці відкрився рух у 1873 р. Завдяки цій лінії Знам'янка стала вузловою станцією, а Миколаїв – хлібоекспортним портом. Побудова у 1876 р. ділянки від Знам'янки до Фастова, з відгалуженням до Черкас, розширила Миколаївський експортний район і стимулювала розвиток цукрової промисловості [3].

Товариство Південно-Західних залізниць, статут якого був затверджений 9 червня 1878 р. стало першою в Російській імперії великою мережею довжиною 2167 км.

Здійснюючи будівництво первинної залізничної мережі в Україні, царський уряд виходив передусім із державних інтересів. Після поразки у Кримській війні одними з першочергових завдань влади стали створення найсучасніших засобів для переміщення армії та відновлення провідних

позицій на міжнародній арені, зокрема у зовнішній торгівлі. І уже до середини 1870-х рр. практично всі українські губернії були пов'язані між собою, а після розбудови Курсько-Київської та Курсько-Харківської магістралей – і з центральними губерніями Російської імперії, що позитивно позначилося на зменшенні витрат на доставку вантажів і збільшило вивіз збіжжя за кордон. Так, вартість перевезення зерна зменшилася в Херсонській губернії на 15,2 млн руб., у Подільській – на 7,6 млн руб. [10, с.181].

Наприкінці 1870-х рр. урядова комісія зібрала безліч фактів про зловживання правління акціонерних товариств, безгосподарність, незадовільне ставлення до вимог військового відомства, але висловила протидію викупу залізниць у казну. Уряд повинен був провадити спорудження залізниць самостійно. Нечисленні залізниці, збудовані в 1880-х рр., заклали основу державного сектору на транспорті. Наприкінці 1880-х рр. під тиском буржуазно-поміщицьких кіл приватна монополія на залізничний транспорт була ліквідована без зміни форм власності. Акціонерні товариства позбавлялися права встановлювати тарифи за перевезення, не могли без дозволу уряду одержувати позики в приватних банках й укладати з ними угоди про реалізацію позик тощо [5, с.236].

У 1890-х рр., з приходом С.Ю.Вітте в міністерство фінансів і загальною зміною курсу економічної політики в Росії, був організований на базі нового залізничного будівництва й викупу приватних залізниць держаний залізничний сектор. Акціонерні товариства охоче йшли на викуп, тому що з ліквідацією приватної монополії на залізничний транспорт втрачалися можливості для зловживань і отримання надприбутків. Крім того, викупна операція була проведена на вигідних для акціонерів умовах. У залізничній мережі України частка державних підприємств зросла з 24,5 % в 1890 р. до 76,6 % у 1900 р. [5, с.236].

Будівництво залізниць відіграло вирішальну роль у промисловому піднесенні 1890-х рр. Слід відмітити, що у цей період прокладання залізничних шляхів здійснювалося, за деякими винятками, або безпосередньо в Донецько-Криворізькому басейні, або було спрямоване на зв'язок його з основними економічними регіонами країни. Найважливішою лінією, збудова-

ною у той час, стала Катерининська залізниця – від ст. Ясинувата Донецької залізниці до ст. Долинська Харківсько-Миколаївської залізниці. Вона пов'язала вуглевидобувний регіон із залізорудним, забезпечивши сприятливі умови для розвитку металургії й транспортування донецького вугілля у західному напрямку [2].

Унаслідок перевантаження західного виходу з Донбасу виникла необхідність у побудові нової магістралі. В 1896–1897 рр. було збудовано лінію Полтава – Костянтиноград (нині – м. Красноград). 1901 р. вона була подовжена від Полтави до Києва і від Костянтинограда до Лозової. Через рік стала до ладу остання ділянка від Києва до Ковеля. Магістраль Лозова-Ковель з'єднувала за найкоротшою траєкторією мережі Донбасу із Правобережжям і була транзитною лінією в перевезеннях між Польщею, Кавказом та Персією [4].

Товариство Південно-Східних залізниць було утворено у 1892 р., і майже відразу отримало концесію на спорудження магістралі, що пов'язувала Донбас із Нижнім Поволжям. 1895 р. стала до ладу лінія від Балашова до Харкова через Куп'янськ. У 1896 р. товариство Московсько-Казанської залізниці закінчило будівництво ділянки від Балашова до Пензи, після чого Донбас отримав вихід у Середнє Поволжя. У 1896 – 1897 рр. збудовано лінію Полтава – Костянтиноград, яку в 1901 р. було подовжено від Полтави до Києва і від Костянтинограда до Лозової. У наступному році свої функції стала виконувати остання ділянка від Києва до Ковеля. Отже, магістраль Лозова–Ковель з'єднала мережі Донбасу із Правобережжям і була транзитною лінією в перевезеннях між Польщею, Кавказом і Персією. Щодо інших регіонів, то прокладання в них залізничних шляхів у той період мало епізодичний характер [6].

Одним із наслідків масштабного залізничного будівництва було значне зростання попиту на метал, устаткування, паливо, що своєю чергою зумовило розвиток галузей важкої промисловості в Україні. Ширилося будівництво великих металургійних і трубопровідних заводів. Домна № 1 Брянського заводу була пущена 10 травня 1887 року, а 14 лютого 1889 року задута перша домна Дніпровського металургійного заводу. У 1892 році у Кривому Розі побудований Гданьцевський металургійний завод. Поблизу старого Петровського заводу наприкінці 1897 року почав випуск продукції Єнакіївський металургійний завод. У той же період вступили до ладу Макіївський (1899 рік), Краматорський (1899 рік), Ольховський (1898 рік) заводи. У 1900 році на Півдні діяло 29 металургійних і переробних підприємств [9].

Отже, майже за півстоліття безперервного залізничного будівництва Україна перетворилася на один з найзабезпеченіших у транспортному відношенні регіон, тобто становила 1/5 частину імперської залізничної мережі. Попри те що спорудження магістралей підпорядковувалося переважно стратегічним потребам, а лінії часто прокладалися звивисто і безсистемно, у цілому залізничне будівництво справило значний вплив на подальший розвиток торгівлі, й особливо промисловості України.

Література

1. Димитрюк М.М. До історії виникнення залізниць на території України. // Історія науки і техніки: Збірник наукових праць / Гол. ред. О.Я.Пилипчук. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2013. – Вип. 4. – 245 с.
2. Економічна історія України: в 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 694 с.
3. Калінська О.А. Історія Харково-Миколаївської залізниці (друга пол. XIX ст.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, вип. XXXI.
4. Кульчицький С.В. Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України. // "УІЖ", 1968, № 9.
5. Кульчицький С.В. Залізничне будівництво в Україні 19 – початку 20 століть // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т.3: Е–Й. – К., 2005. – 235 с.
6. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896.
7. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX века. – М., 1975.
8. Шаригіна О.А. Історіографія розвитку залізничного та морського транспорту Півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010, вип. XXVIII.
9. Шаригіна О.А. Історія Катерининської залізниці (друга половина XIX – початок XX століття) // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Історичні науки. – 2009. – Т. 100, Вип. 87.
10. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. 11. – 181 с.

ЖІНОЧІ РУХИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Луценко Н.І., студентка V курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: д-р іст. наук, проф. **Лепявко С.А.**, кафедра історії України

Жіночий рух України не є абсолютно новим соціальним явищем в українському соціумі. Правильніше було б говорити про відродження жіночого руху. Українське суспільство має історичний досвід існування жіночого руху другої половини ХІХ – початку ХХ століття, і сьогодні, на етапі становлення сучасного жіночого руху, в умовах пошуку об'єднавчої ідеї та формування ідеології надзвичайно важливим є знання історичних уроків жіночого руху, усвідомлення традицій самого руху, без яких розвиток сучасного етапу не має перспективи.

Жіночий рух України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) розвивався значною мірою під впливом загальноєвропейського руху, однак мав ще й свої окремі вияви та шляхи розвитку, визначені специфічним становищем української нації під чужим поневоленням. Перші його прояви спостерігаються на Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії [10]. Змагання до вищої освіти жінок виявилось уже в 50-х роках ХІХ століття, а в 1860 році жінки здобули, хоч і на короткий період, можливість вступати до університетів. У цьому напрямку працювало одне з перших жіночих товариств України "Товариство допомоги вищій жіночій освіті". Значним здобутком розвитку жіночого руху було заснування Вищих Жіночих Курсів (Київ, 1878). У Києві був заснований і перший український жіночий гурток (1884) Олени Доброграєвої. Активність жінок виявилася у заснуванні та діяльності недільних шкіл. На цій ділянці багато працювала Х.Д.Алчевська. Важливим соціальним явищем емансипаційного етапу жіночого руху стала діяльність народниць. Їх незалежна поведінка, активна життєва позиція, протест проти феодально-кріпосницької системи і патріархальної сім'ї створили ґрунт для зростання авторитету жінки в суспільстві. В 90-х роках ХІХ століття жінки стали активно залучатися до політичних партій, а початок ХХ століття позначився зростанням чисельності жіночих організацій різного спрямування. Вагому роль в розгортанні жіночого руху відіграла "Жіноча громада" (1901–1905), "Харківське товариство взаємодопомоги жінок" (1902–1919), "Київське товариство оборони жінок" (1905 – 1917) та "Одеське товариство оборони жінок" (1904 – 1917). У 1909 р. формуються організації нового типу – Жіночі Клуби, які розглядалися як самостійні організації феміністичної орієнтації. До найбільших жіночих організацій нового типу належали: Київський Жіночий Клуб та Київське Загальне Зібрання. Період 1908 – 1914 рр. позначився утвердженням феміністичної тенденції в жіночому русі. Представниці жіночих організацій брали участь у Всеросійських з'їздах (Перший Всеросійський жіночий з'їзд (1908); Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками (1910); Всеросійський з'їзд з освіти жінок (1913), Міжнародних конгресах, Всесвітніх виставках, що сприяло залученню жінок України до загальноцивілізаційних процесів, розширювало коло уявлень та понять про механізми та методи боротьби за жіночі права [11].

Діяльність жіночих організацій періоду першої світової війни була тісно пов'язана з актуальними національно-суспільними потребами. У воєнні роки жіноцтво взяло активну участь у добровільній та санітарній роботі. У Києві та інших місцях українські жінки працювали в "Товаристві допомоги біженцям", допомагаючи втікачам, закладникам та полоненим. Київський Український Клуб був перетворений на шпиталь, в якому працювали українські жінки, ведучи одночасно національно-виховну роботу серед поранених. Так само активно в харитативній діяльності працювало жіноцтво Західної України. У Відні українські жінки заснували Комітет допомоги пораненим воякам, що опікувався українськими вояками по відеським лікарням. Молоде жіноцтво входило до складу військових частин. Багато жінок та дівчат працювало як медсестри, служили в армії [1, 11].

Революція 1917 року втягнула жінок до політичної та громадської діяльності. До Української Центральної Ради увійшло 11 жінок, дві стали членами Малої Ради. У вересні 1917 року в Києві відбувся жіночий з'їзд, на якому був заснований Український Жіночий Союз, виходив часопис "Жіночий Вісник".

У той же час українські жінки вперше вступили в міжнародні жіночі організації. З цією метою в 1919 році в Кам'янці-Подільському було створено Українську Жіночу Національну Раду. Її делегати брали участь у конгресах Міжнародної Жіночої Ради (Осло, 1920) і міжнародного Жіночого Союзу (Женева), а 1921 р. в конгресі Міжнародної Ліги Миру і Свободи (Відень). Українська Жіноча Національна Рада стала членом цих міжнародних об'єднань [7].

Жіночий рух періоду між двома світовими війнами мав можливість розвиватися лише за межами радянських земель. В УРСР було заборонено будь-які форми жіночих чи харитативних організацій під гаслом існуючої рівності жінок з чоловіками.

Отже, жіночі угруповання до початку Другої світової війни пройшли шлях цілісного ідейно-теоретичного та організаційного структурування. Найхарактернішими його рисами були: домінування концепції ліберального фемінізму, яка тісно поєднувалася із завданням національно-визвольної боротьби, а також формування організаційної структури, типологічно подібної до тогочасних європейських аналогів.

Жіночий рух Наддніпрянської України витворив свої особливі риси, які були сформовані відповідними соціально-економічними умовами та політичною системою Російської імперії. Об'єднання жінок для захисту своїх інтересів стало реакцією на низький правовий статус, небажання влади змінювати феодально-кріпосницьку систему державних і сімейних відносин, відгуком на необхідність нових соціально-економічних відносин. За півстоліття активної соціально вагомості діяльності жіночий рух Наддніпрянської України нагромадив багатий досвід боротьби за інтереси жінок та став важливим чинником формування громадянського суспільства. Численні ініціативи організацій та товариств з внесення змін у правове становище жінки сприяли прийняттю державних рішень. Під їх впливом розширилася можливість для загальної освіти жінок, була закладена система вищої освіти, розширився доступ до нових професій, жінки добилися права займати державні посади. Жіночий рух і його лідери були центром об'єднання і пропаганди серед різних верств ідей рівноправності жінок та чоловіків. З допомогою преси і, зокрема, жіночої, публіцистичної діяльності, залучаючи прогресивних діячів, лідери жіночого руху зуміли створити цілий пласт громадсько-політичної літератури, присвяченої проблемам жінок, сприяли включенню їх у процес демократичних перетворень. Жіночі організації на практиці створили модель ініціативної поведінки жінок як самостійного суб'єкта в різних суспільних сферах. Концепція самозахисту була центральною в жіночому русі України і базувалася на самопомозі в сфері професійної діяльності, взаємопідтримці в процесі отримання знань, покладанні на власні сили, самовихованні, самоемансипації, трансформації суспільних поглядів на жінку, вимозі виборчого права тощо [5, 10].

На жаль, за роки радянської влади, в силу здійснення патерналістської політики, в жіночому середовищі були майже ліквідовані традиції самопомози і опори на власні сили. Однак вони не зникли безслідно, а чекали свого часу, щоб відродитися на новій основі.

Інституалізація, тобто оформлення організацій, у тому числі жіночих, як суб'єктів суспільного життя, відбулася після виборів 1990 року. Проголошення України незалежною державою сприяло тому, що цей процес набрав особливої інтенсивності. Так, у вересні 1990 року була заснована "Організація солдатських матерів України", в грудні 1991 р. на установчому з'їзді створено "Союз Українок", у грудні 1992 р. – "Жіночу Громаду". Отже є всі підстави вважати, що перший етап жіночого руху – як етап його організаційного становлення та оформлення розпочався у другій половині 80-х років і завершився після проголошення незалежності України (1991) [6].

У роки, що безпосередньо передували проголошенню незалежності та в перші роки становлення української державності важливого значення набуло усвідомлення людьми власної національно-культурної ідентичності. Ідеї національного відродження, державної незалежності у той час були єдиною альтернативою комуністичній ідеології. Тому перші жіночі організації демократичного спрямування формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, вбачаючи як пріоритетні завдання своєї діяльності – побудову незалежної української держави, відродження українських звичаїв та традицій. У подальшому національна парадигма вже не відігравала домінуючої ролі у жіночому русі, а створена згодом мережа жіночих організацій характеризувалася значною плюралістичністю ідеологічних спрямувань, різномислення і різноманітністю ідеологій, намірів та завдань [9].

З 1991 р. розпочався другий етап жіночого руху. Головною його особливістю був внутрішній саморозвиток жіночих організованих груп. Вони різнилися теоретичною основою, головними завданнями та методами діяльності. Відсутність у жінок досвіду формування власних ланок у громадянському суспільстві вплинула на структурні характеристики таких організацій. Вони будувалися за принципом централізму, формального залучення до роботи значної кількості жінок у рамках однієї організації, відсутності тісного безпосереднього зв'язку між членами, нав'язливого підкреслювання організаційної незалежності. Це призводило до небажання тісно співпрацювати з іншими жіночими організаціями і дистанціювання між ними. Організації відрізнялися за своїм культурним потенціалом, різноплановістю ціннісних орієнтацій, пристосуванням до різномислення та ін [8, 9].

Перший Всеукраїнський з'їзд жіночих організацій, що відбувся в лютому 1994 р., відкрив якісно новий третій етап жіночого руху. Це – етап відкритості до співпраці та взаємодії жіно-

чих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Об'єктивно лише з цього часу можна стверджувати про існування осмисленого українського жіночого руху як сукупності жіночих організацій і прагнення їх до взаємодії. Вони починають, по-перше, розглядати будь-яку соціальну проблему з точки зору жінок, їхніх інтересів, по-друге, висувати завдання про зміну тих соціальних умов, які генерують та відновлюють дискримінаційні механізми щодо жінок. Шукаючи шляхи до співпраці, до утвердження гендерних принципів у всіх сферах життєдіяльності особи, жіночі організації своїми акціями та ініціативами підтверджують прихильність загальноцивілізаційним цінностям і через участь в роботі міжнародних конференцій, форумів, реалізацію міжнародних програм та проектів, співпрацю з міжнародними організаціями, фондами, переконують світову громадськість, що Україна не є національно ізольоване суспільство [1, 8].

Жіночий рух цього періоду розвивався в новому просторі “третього сектору”, серед інших громадських і неурядових організацій, що виникали паралельно з жіночими та формували горизонтальні структури, горизонтальні зв'язки, які, можливо, з часом набудуть якості громадянського суспільства.

IV Всесвітня конференція зі становища жінок (Пекін, 1995) та участь жіночих організацій України в її діяльності суттєво вплинули як на розвій самого руху, так і трансформацію свідомості жінок. Жінки стали значно активніше засвоювати технології соціального партнерства у взаємовідносинах зі структурами влади та партнерами по “третьому сектору”, вчилися укладати спеціальні угоди і створювали ланцюги громадянських ініціатив. Причому з найгостріших соціальних проблем, на вирішення яких у держави не вистачає ні сил, ні доброї волі. Це такі проблеми, як насилля, включаючи насилля в сім'ї та згвалтування, дитяча безпритульність, наркоманія, торгівля жінками й дітьми і т.п. [1, 2].

Отож, загалом можна чітко визначити три етапи, які пройшов жіночий рух. Це етап саморефлексії, визначення завдань та цілей діяльності. Другий етап характеризувався пошуком шляхів взаємодії зі структурами державної влади і партійно-політичної системи. Самовизначення в контексті громадянського суспільства, оволодіння його прийомами і способами діяльності стали важливими рисами третього етапу. А пошук ідентичності – власних цілей та способів впливу на суспільство, власної стратегічної лінії пов'язує ці етапи в одне ціле і дозволяє говорити про жіночий рух як про соціальне явище.

Проблема жіноцтва на часі є дуже актуальна і поширена у всіх засобах інформації. Окремо варто відзначити періодичну пресу, а також видання безпосередньо жіночих організацій, де максимально об'єктивно і повно висвітлюється жіноче питання в усіх галузях життєдіяльності. Це, зокрема, такі як “Я, ти, ми” під егідою жіночої організації “Спілка жінок України”, “Жіночий світ”, започатковане Всеукраїнське жіноче товариство ім. О. Теліги, “Вісник Ліги українських жінок” (Всеукраїнська ліга українських жінок), “La Strada-Ukraine” (“Ла Страда-Україна”), “Доктор” (“Жіноча Громада”), “Українка” (Союз українок), “Жінка Придніпров'я” (“Дія”), “Жінки України” (Всеукраїнська асоціація жінок підприємців) та інші. Досліджувана проблематика досить широко репрезентується у матеріалах сайтів мережі Інтернет – порівняно новий тип джерела, який з'явився на території України, починаючи з 1990-х рр. XX ст. Важливою позитивною характеристикою цих джерел є їхня оперативність. Інтернет-сайти поділяються на 2 типи: офіційні і неофіційні. Офіційні сайти є довготривалими, а неофіційні – мінливими й містять в деякій мірі суб'єктивну інформацію. Однак, незважаючи на певні недоліки, матеріали Інтернет-сайтів є важливим джерелом, що дає доступ до інформації, яку, зазвичай, неможливо отримати іншим шляхом.

Таким чином, історіографічний аналіз джерельної та літературної бази дає можливість констатувати, що питання українського жіночого руху є неновим і добре дослідженим, проте ще потребує комплексного аналізу розвитку жіночого руху у період незалежності України.

Література

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939 / М.Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність та майбутнє: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 3–4 грудня 1999 р. – К., 1999. – 282 с.
3. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність та майбутнє: Матеріали Другої Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 5–6 липня 2002 р. – К., 2002. – 352 с.
4. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Кісь. – Львів, Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с.
5. Ковалішина Н. Жіночий рух України – важливий чинник розбудови громадянського суспільства / Н.Ковалішина // ВУАДУ. – 2001. – № 2. – Частина 2. – С. 260–268.

6. Кузевич-Березовський І. Жінка і держава / І.Кузевич-Березовський. – Львів: Видавництво “Світ”, 1994. – 285 с.
7. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія і європейський культурно-історичний контекст: Монографія / О.Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 500 с.
8. Мельник Т. Гендерна політика в Україні / Т.М.Мельник. – К., 1999. – 92 с.
9. Реалізація політики щодо становища жінок: Інформаційно-методичний вісник. – К., 1998. – Випуск 1. – 50 с.
10. Проблема розвитку демократії та забезпечення рівних прав жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду. Наукова доповідь. – К., 1997. – 167 с.
11. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. Сторінки історії / Л.Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.
12. Смоляр Л. Самореалізація жінок та відродження жіночого руху в Україні / Л.Смоляр. – К., 1993. – 255 с.
13. Смоляр Л. Жіночі студії України. Жінка в історії та сьогодні / Л.О.Смоляр, В.Я.Галаган, І.Г.Калиновська та ін. – О.: АстроПринт, 1999. – 440 с.

УДК 392.4(477)

ВЕСІЛЬНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Мойсейчук І.І., студентка ІІІ курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України та політології

З давніх-давен одруження було однією з важливих, урочистих і хвилюючих подій. Спливали століття, падали імперії, на зміну одним народам приходили інші, виникали нові держави і суспільні устрої, але завжди жарким полум'ям горіло бажання молодих людей до єднання в міцну сім'ю. Український традиційний весільний обряд кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. містить багато компонентів, пов'язаних із землеробськими, рослинними культурами наших предків, магічними уявленнями, давньою обрядовою поезією та символікою. Саме тому інтерес до цього дійства не зникає, а давні й сучасні описи весільного обряду різних місцевостей України відкривають ще й досі нові маловідомі елементи весілля як явища традиційно - побутової культури українців.

В українській історіографії прийнято вважати офіційним початком весільних досліджень 1777 рік, коли у Петербурзі вийшла праця Г.Калиновського “Описание свадебных украинских простонародных обрядов”. Приймаючи цей запис весілля за першу спеціальну етнографічну працю, можна вважати його роком зародження української весільної етнографії [2]. Дослідження радянських учених-етнографів спростували цю думку. Зокрема, слід назвати роботу В.Горленка “Нариси з історії української етнографії”, в якій автор на основі численних архівних і наукових матеріалів минулих століть переконливо доводить, що розвиток української етнографії варто починати не з кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття, як це робили вчені до революції, а десь з ХV століття. Автор відзначає, що в українців весілля завжди було найбільшим сімейним святом, проводилося з почестями, а головне – носило в собі високий морально-соціальний зміст [1].

У 1885 році етнограф Т.Осадчий у своїй книзі “Шлюбні угоди у малоросіян” писав: „Особливу міцність і твердість цьому союзу надають не чисто практичні інтереси, а тісний духовний зв'язок, що впливає з глибших вимог щедро обдарованої здатності малоруської натури любити”[6].

У світовій етнографії професору М.Сумцову належить, на нашу думку, пріоритет у розробці та класифікації весільного обряду. Його праці “О свадебных обрядах преимущественно русских”, “Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы” та “К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу” мають комплексний характер. У них розглядаються проблеми походження й значення складових весільної обрядовості; подається систематизація весільних ритуалів за розділами з юридичних, історичних, а також міфологічних поглядів на ті чи інші події, водночас проводяться паралелі з весільними обрядами інших народів Західної та Східної Європи. Дослідник першим започаткував всебічне наукове вивчення українського весілля і визначив значення фактологічного матеріалу слобожанської весільної обрядовості, який і на сьогодні потребує культурологічного вивчення [8].

На сьогодні вже зібрано досить потужну джерельну базу для розробки окресленої проблематики. Це свідчення і спостереження мандрівників - іноземців, що перебували в Україні, і спеціальні дослідження дореволюційних, радянських і українських етнографів. Але, існує потреба систематизації накопичених матеріалів для реконструкції весільних обрядів в усіх етнографічних районах, зонах, місцевостях України. Враховуючи історіографічні доробки, метою нашого дослідження є вивчення особливостей весільної обрядовості на Полтавщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

У цей період весільні обряди на Полтавщині зазнали значних змін у порівнянні з тим, як вони виконувалися в давнину. Дана трансформація обумовлена як соціальними, економічними так і духовними факторами. Традиційний весільний обряд українців має досить чітку структуру. Незалежно від локальних варіацій окремих елементів обряду в різних етнорегіональних зонах, він умовно ділиться на три етапи: передвесільний, власне весільний і після весільний. Найважливішою дією передвесільного циклу були заручини, які у Полтавській губернії називали "малим весіллям". За час від сватання до оглядин була можливість обдумати рішення про одруження, і тому на заручинах закріплювалося досягнення остаточної згоди на шлюб. Назва "заручини" походить від обрядового з'єднання рук молодих на паляниці, зерні, що за народним звичаєм, набирано юридичної сили [9].

Згідно з народними традиціями і звичаєвим сімейним правом досить розвиненим був передвесільний етап обряду, пов'язаний з досягненням згоди двох родин на шлюб молодих. Він був досить протяжним у часових параметрах (від одного до трьох місяців), обставлений ритуальними діями, позначений розсудливістю і розважливістю українського селянина, й небуденною філософією про роль подружнього життя в долі людини. Існував звичай в Полтавській губернії: людей яких відправляли на сватання на для успіху справи били прутами, або ж закидали жіночими головними уборами [4].

Для передвесільної обрядової зустрічі батьків і родичів молодих характерні такі важливі риси, як обрядовий спів, посад молодих за столом, батьківське благословення, що "зв'язувало вже молодих, майже так, як по весіллю". Порушення передшлюбної угоди на цьому етапі траплялося рідко і вимагало компенсації за завдане безчестя [9].

У Полтавській губернії на початку XIX ст. традиційний весільний обряд зберігався у відносній цілісності, а особливо основна його структурна частина – власне весілля, яке ділилося ще на ряд підструктур: передшлюбні дії (випікання короваю, виплітання вінка, запросини на весілля), шлюб, посад і пов'язування намітки та переїзд нареченої в дім чоловіка. Щодо церемонії та традицій весілля, то передував всьому "коровай", - так називали в Полтавській губернії головний ритуальний весільний хліб (сам обряд його приготування найчастіше відбувалася у п'ятницю) [4].

У суботній вечір сільська молодь прощалася з молодими. На дівич-вечорі робилося весільне дерево – "гільце", "вильце", "різка", "тройчатка". Це густе квітуче дерево – символ молодості і краси молодих, яким прикрашали хліб або калач. Воно мало стояти на столі протягом усього весілля. У неділю зранку подружки мали одягати наречену до вінця [4].

Весільне вбрання молодих Полтавщини кінця XVIII – початку XIX ст. увібрало в себе кращі елементи святкового строю українців лісостепових районів центрального Подніпров'я та Лівобережжя і стало своєрідним символом загальнонаціонального українського одягу. Щодо весільного одягу південних районів Полтавщини, то перевагу віддавали елементам, пошити з покупних тканин. Тільки сорочки нареченого і нареченої, пояс молодого і весільний рушник, що їм підв'язана молода – виготовлялися вручну. Поверх весільної сорочки, багатовашистої на рукавах і внизу, одягали пошити з кольорового ситцю безрукавку. На рясну спідницю одягали фартух з парчі, а поверх нього вишитий рушник. Голову мав прикрашати пишній весільний вінок і кольорові стрічки, а шию – намисто, дукати, корали. Поверх весільної сорочки на плечі молодого накидали чумарчину. Талію підперізували вовняним поясом поверх широких штанів, які заправляли в чоботи. На голові у молодого була смушкова шапка, прикрашена квітами весільним віночком, а груди прикрашали весільною квіткою та стрічкою.

Весільний одяг північних районів Полтавської губернії. Основу весільного крою молоді становила пляна сорочка з вишивкою білими нитками по білому полотну в поєднанні з такими технічними засобами ажурного декору, як виколювання та вирізування. Поверх сорочки одягали плахту, а потім – фартух ("запаску"). Стан сім'ї нареченої показували весільним вишитим рушником. На плечі одягали корсетку, яка прикрашалася аплікацією з сукна або оксамиту, поверх якої інколи накидали кожух. На голові була весільна дівоча хустка і вінок, а на шиї багато ниток намиста, коралів і дукатів. Наречений був одягнений в білу сорочку з домашнього сукна, прикрашену оксамитом, сині широкі штани та чоботи. Вузкий комірець

весільної сорочки зав'язується червоною весільною стрічкою, а смушкова шапка, прикрашалася весільним віночком та стрічкою.

Коли ж приготування з одягом закінчувалося, то молоді їхали вінчатися до церкви. У працях етнографів та істориків знаходимо дані про те, що церковне вінчання в Україні було тривалий час притаманне лише панівному класові. Форма церковного шлюбу входила в побут дуже повільно, під тиском правлячих кіл, спеціальних указів синоду. Ще наприкінці XVIII ст. вінчання в церкві і весілля часто відбувалися не в один день, а через певний проміжок часу, церковний обряд виконувався після сватання. Повінчані молоді жили окремо у своїх батьків до весілля [4].

Після вінчання приїжджали у двір нареченої, де їх зустрічали хлібом та сіллю, обсипали житом, і молода запрошувала гостей до столу. У хаті молодої, щоб сісти біля нареченої, наречений (а частіше його боярин і дружка) відвойовували місце у її брата. Брат (або родич-підліток) стояв біля молодої і розмахував палицею чи якимось гострим предметом. Родичі молодого обіцяли йому подарунок. Хлопцеві давали викуп (частіше гроші), і він відступався від сестри. Після подарунка шуринові молодий заходив за стіл, здіймав хустину, якою накрита молода, цілував її і сідав біля неї. Посад молодих, як кульмінація весільного обряду був насичений обрядовими діями санкціонувального характеру.

Починався він з батьківського благословення. За столом після батьківського благословення відбувається обмін подарунками. Родичам нареченої, її одруженим сестрам дарують хусткичи рушники. Молода обдаровує родичів молодого також хустками й рушниками. Громадським схваленням шлюбу виступав ритуал розподілу головного весільного хліба - короваю. Часто разом з роздаванням короваю відбувався і обряд "дарин", "частування" або "перепій" молодої її родиною, тобто – обдарування молодих. Обдарувавши короваем родину, приступали до пов'язування молодої хустиною та одягання очіпка. Це символічне приєднання нареченої до гурту жіноцтва мало драматичний характер. Наречена прощалася з дівуванням. Дві свахи від обох родин починали знімати вінок з молодої і одягати очіпок. Обряд "покривання" молодої головним жіночим убором мав сприяти родючості в господарстві [9].

На Полтавщині перед вирядженням молодої, ніби на завершення посаду, побутував звичай проводити старшу дружку до дому з піснями. Наречена прощалася з дівчатами, а потім бояри відводили старшу дружку додому з піснями. Зі старшою дружкою весілля покидала неодружена молодь, а за звичаєм мати старшої дружки влаштовувала ще невеличку гостину для бояр у себе дома. Жінки, які супроводжують молоду до чоловікового дому (приданки, закосяни), виспівують пісні молодому і його родині. Потім співають багато пісень про розлуку дівчини з рідною домівкою: "Зажурилась перепілочка", "Ой у печі жар, жар, буде тобі, мати, дочки жаль" тощо. Під супровід весільних обрядових пісень мати збирає скриню молодої, її посаг або вино.

У домі молодого церемонія зустрічі невістки обставлялася рядом дій магічного характеру для охорони дому від появи "чужої" особи, а з нею – і чужих та злих сил. Після привітання в домі свекрів і невеликого частування, вручення подарунків від невістки, молодих відводили на шлюбну постіль. Стелили її переважно в коморі, на необмолочених снопах жита та вівса. В узголів'ї молодих обов'язково клали спеціальний весільний хліб, який у різних регіонах мав різноманітні форми і назви: "лежень", "стульник", "покраса", "короваєць", "калач", "тещин пиріг", "хліб з медом". Цей обрядовий хліб, якому надавалося магічного значення в забезпеченні дітонародження і щасливого життя, з'їдали молоді на другий день весілля [9].

Останнім етапом був після весільний. Цікавим був ранок весільного дня, коли наречена милася. Ходила вона в баню не одна, а зі знахаркою. У свою чергу, знахарка мала особливу місію – зібрати носовою хусткою піт нареченої і видавити його в пляшечку, який потім вливали в пиво нареченому, щоб зв'язати молодих нерозривними узами [4].

У Полтавській губернії для після весільного етапу були характерні свої особливості. Зокрема, на другий день весілля зять запрошував до себе тещу, тестя і родичів молодої на Perezvu, або пропій. На третій день виконувалися обрядові дії, що мали у минулому магічне значення, а втративши його, набували ігрового характеру. До них належать обрядове купання батьків молодих, катання їх на возику, тачці, гойдання у рядні, збирання курей, молотьба снопа і ряд інших. Закінчувався обряд гостиною молодої у матері. Звалося це "покалачини", "розхідний борщ", "свашини", "хлібини" тощо [8].

Отже, для Полтавської губернії наприкінці XVIII – початку XIX ст. характерною особливістю є трансформація весільних обрядів та звичаїв. Така ситуація була зумовлена певними факторами, які мали в собі соціальний, економічний і духовний характер. Традиційний весільний обряд в губернії, зазвичай, ділився на три етапи: передвесільний, власне весільний і післявесільний. Кожен з яких мав свої ознаки, які притаманні лише для Полтавської губернії.

Таким чином, весільні звичаї та обряди Полтавської губернії наприкінці XVIII – початку XIX ст. дають можливість виявити і проаналізувати самотність та оригінальність традиційно – побутової культури краю.

Література

1. Горленко В. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К.: Наукова Думка, 1964. – 248 с.
2. Калиновський Г. Описание свадебных простонародных обрядов. – СПб., 1777. – 27 с.
3. Милорадович В. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888 – 1895 гг. – Харьков, 1897.
4. Падалка Л. Что сказало население Полтавской губернии о своём быте // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.: В 3 т. – М., 1905. – Т.3
5. Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. – Харків: Saga, 2009. – 330 с.
6. Осадчий Т. Брачные договоры у малороссов // Этнографическое обозрение. – СПб, 1893. – 130 с.
7. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / за ред. Т.Ананьєва. – К., 1997.
8. Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – М., 2015. – 262 с.
9. Українська етнологія: навч. посіб. / за ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

УДК 94(477)

КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ БРАТСТВО: МЕМУАРНА РЕЦЕПЦІЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

Моціяка О.П., студентка III курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України

У 2016 році виповнюється 170 років від часу заснування Кирило-Мефодіївського товариства в Києві, яке, на думку сучасних істориків, стало першою таємною політичною організацією українських патріотів-інтелігентів. “Це об'єднання, з одного боку, стало яскравим свідченням невмирущості політичної традиції обстоювання українського автономізму, з іншого – закономірним виявом загальноєвропейських тенденцій та процесів” [1].

На сьогодні існує низка досліджень, у яких спостерігаються різноманітні підходи в оцінці цього історичного явища, його мети, завдань, реального впливу на розвиток суспільно-політичних подій, світогляду та діяльності окремих членів братства. Маємо на увазі насамперед праці Олександра та Михайла Грушевських, Д.Чижевського, П.Зайончковського, Г.Сергієнка, І.Дзюби, Ю.Пінчука, М. Кратка, Є.Луняка [2]. Великим досягненням є видання документальних матеріалів, які служать основою для написання наукових праць. Незважаючи на значні досягнення у розробці окресленої проблематики, вона залишається актуальною у контексті вивчення історії культурно – національного руху на території Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.

Метою статті є спроба проаналізувати рецепцію діяльності братства очима людей, які мали безпосереднє до нього відношення – М.Костомарова та П.Куліша. Костомаров, як відомо, був одним із натхненників братства, написав його Статут. Членство Пантелеймона Куліша в братстві не було доведено III Відділенням, однак письменник підтримував тісні контакти з братчиками. Обидва діячі були заарештовані й відбували покарання, на десятиліття позбавлялись права друку.

Об'єктом аналізу є спогади письменників, висловлені в “Автобіографії” (1884) та листах М.Костомарова і автобіографії (“Жизнь Куліша”, 1868), “Історичному оповіданні”, що відкриває поетичну збірку “Хуторна поезія” (1882) П.Куліша. При цьому важливим є врахування особистісного погляду двох інтелігентів на основні завдання братства, домінанти його багато в чому утопічного проекту. Крім того, важливо, що ці твори були написані через декілька десятиліть після розгрому організації, після пережитого заслання і в часи, коли світогляд письменників зазнав еволюції.

Микола Костомаров називав це товариство спочатку колом однодумців, яке почало формуватись у часи його приїзду до Києва, особливо на різдвяні свята 1846 року. Тоді на квартирі Миколи Гулака, з яким мешкав хворий М.Костомаров, почали збиратись для дружніх бесід Василь Білозерський та Олександр Маркович. У перші дні Різдва в Києві були Гулак, Савич, Тарас Шевченко, що суттєво активізувало роботу товариства. Костомаров визнавав, що він написав Статут і невеликий твір про слов'янську федерацію [3; с.473].

Позиція Куліша стосовно зв'язків із братством доволі суперечлива. В автобіографії “Жизнь Кулиша” (1868) він визнає себе не тільки активним учасником товариства, а й відводить собі роль ідейного наставника. Ще до створення Кирило-Мефодіївського братства діяч нібито організував у Києві однодумців аби сприяти самопізнанню українському, із цією метою видавати книжки і відкривати школи. Виїхавши до Петербурга, Куліш активно листувався із однодумцями, підтримуючи їх у нелегкій справі. Саме тоді, за зізнанням Пантелеймона Куліша, до товариства долучився й Тарас Шевченко і вони “свою громаду назвали Кирило-Мефодіївським братством” [4; с.251]. Він детально описав правила прийому до товариства, вказав на постійний зв'язок із братчиками через листування. Куліш давав настанови: мало хвалитись словами, треба хвалитись ділом, а саме щирою працею над освітою самих себе і інших. Куліш закликав нібито занедбати політику, оскільки суспільні зміни прийдуть самі по собі як результат духовного розвитку українців. Письменник наголошував, що братчики свідомо, для безпеки вирішили не називати членами братства П.Куліша і Т.Шевченка.

Більш обережним виступав відомий діяч у “Історичному оповіданні”, що вийшли у 1882 році. Він визнавав себе організатором “братства во Христі”, яке виникло до Кирило-Мефодіївського товариства. Куліш відмежовував себе від братчиків, які зорганізувались після його від'їзду до Петербурга у 1845 році. З листів він нібито здогадався, що “моє київське браття komponує собі інше, ширше й небезпечніше од нашої первохристиянської комуни...”. Куліш різко засуджував його: “я виявляв себе аж надто виразно перед людським нечестям чи то законним беззаконством” [5; с.361]. Це товариство, наголошував П.Куліш, “мої кияни без мене собі скомпонували” [5; с.362]. Відстоюючи ідею просвітницького абсолютизму і вбачаючи позитивний зміст у руйнуванні Запорізької Січі Петром I і Катериною II, Куліш у 80-х роках XIX ст. досить обережно писав про свою участь у національно-визвольному русі. Водночас, як і в “Жизни Кулиша”, письменник все-таки продовжував глорифікувати себе як українського патріота. Він твердив, що Дубельт і Орлов вбачали його небезпеку в претензіях на булаву українського гетьмана і натякав, що братчики боялись кинути на нього, як і Т.Шевченка, тіль небезпечною для влади політичної боротьби. Письменник підкреслював, що члени товариства усвідомлювали самостійну велику роль П.Куліша і Т.Шевченка у відродженні українства: “Обох нас не прийнято в тайне політичне общество задля того, що ми й самі працюватимемо для слов'янської і вкраїнської свободи, а тим часом, на случай ігемонського гоніння, до нас ніхто не причепиться” [5; с.372].

По-різному бачили М.Костомаров і П.Куліш завдання братства. Основна думка Костомарова полягала в тому, що товариство створене для реалізації ідеї всеслов'янської єдності, створення федерації вільних слов'янських народів. “Мы стали вообразать все славянские народы соединенными между собою в федерации подобно древним греческим республикам или Соединенным Штатам Америки, с тем, чтобы все находились в прочной связи между собою, но каждая сохраняла свою отдельную автономию” [3; с.474]. Однак уже в ті часи братчики зрозуміли хибність об'єднання слов'ян за одними лише народностями і запропонували адміністративний розподіл земель. Обриси майбутньої федерації уявлялись ще дуже туманно. Вирішення цієї справи належало майбутній історії. Більш конкретними були уявлення про закони і права, які повинні бути однакові для всіх слов'ян у галузі торгівлі, знищення кріпосного права, єдиної центральної влади, зовнішньої політики, керівництва військом, флотом. При цьому передбачалась повна автономія по відношенню до внутрішніх установ та управління, судочинства і народної освіти.

Пантелеймон Куліш наголошував насамперед на патріотизмі братчиків, які мали на меті духовне переродження нації на основі християнських заповідей, передусім любові до ближнього. І це стосувалось передусім привілейованих верств. Молоді люди, “носячи в серці рай любові і благовоління, гаряче жадали розлити сі божественні дари всюди, де ступали і з речами обертались” [5; с.360]. “Благочестиві юноші київські” хотіли, на думку П.Куліша, “натхнути духом своєї любові кращих людей у панських сім'ях, злучених з ними високими інтересами науки й поезії, а вкупі з сими людьми осіяти новим світом і тих, що справді сиділи у п'їтмі” [5; с.360]. Звичайно, наголос на релігійно-духовних інтенціях товариства у 80- роках XIX ст. цілком узгоджувався з ідеями хутірської філософії П.Куліша, яка на цей уже була сформованою і вираженою як в “Листах з хутора” (1861), так і у книзі “Хуторская философия и удаленная от света поэзия” (1879). Збірка “Хуторна поезія” стала художнім вираженням цих ідей. Тож, “Історичне оповідання” як своєрідна прозова передмова цілком узгоджувалась із загальною історіософською концепцією збірки.

Незважаючи на своєрідне розуміння Костомаровим і Кулішем першочергових завдань братства і свого місця в ньому, в обох патріотів деякі судження збігаються. Передусім письменники згадують заснування братства як найкращі часи їхнього життя, пов'язані з молодечим ентузіазмом, духовною піднесеністю, поривом до високого, ідеального, альтруїстичного.

Так, Микола Костомаров у листі від 12 лютого 1884 року до О.Корсуна, згадуючи 30-40 роки, називав їх “незабутнім часом нашої молодості, повної ідеалів!”, часом, коли було закладено початок “українофільству”, яке було “найкращим явищем у житті російського півдня” [6; с.245]. Куліш в “Історичному оповіданні” по-біблійному патетично згадував надзвичайну духовну окриленість, відчуття животворного починання: “Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум’яний язик, то се було тоді в Києві”. Автор піднесено характеризував тогочасну київську молодь, яка “була глибоко просвічена Святим Письмом”, молодь “високої чистоти духовної”, “апостольство любові до ближнього доходило в ній до ентузіазму” [5; с.359].

Обидва письменники наголошували на винятково важливій ролі Тараса Шевченка як ідейного натхненника братства. М.Костомаров згадував, що у лютому 1846 року він зустрівся з ним у Києві, “и с первого же раза сблизился. Тогда была самая деятельная пора для его таланта, апогей его духовной силы. Я с ним видался часто, восхищался его произведениями, из которых многие, еще неизданные, он дал мне в рукописях” [3; с.475]. Звичайно, для Костомаров Тарас Григорович був близький передусім як прибічник ідеї всеслов’янського єднання.

Натомість, Куліш контрастно сприймає Шевченка. З одного боку, його рецепція Шевченка є ідеалізованою. “Братте”, уважав П.Куліш, на Шевченка “взірало як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний... Шевченко з’явився посеред нас як видиме оправданне нашого натхнення звиш... коли б ми так не думали, то й не знялись би вгору до великого задуму видвинути рідну націю з духовного занепаду, а українського крепака з неволі духовної і соціальної” [5; с.360]. Однак, навесні 1845 року, коли П.Куліш “розлучився з київськими апостолами”, письменник помітив, що авторитет Т.Шевченка ще більше зріз, а “сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк” [5; с.363]. Київська інтелігенція, на думку П.Куліша, надзвичайно шанувала “українського барда”. “Для мене ж сяєво духа його було чимось надприродним...” [5; с.364]. Куліш цінував Т.Шевченка передусім за відродження українського слова, високий загальнолюдський потенціал його слова, але категорично не сприймав критику російських царів Петра I і Катерини II – “передовиків і велетнів руського духу, спасителів імперії” [5; с.379]. Шевченківське антицарське спрямування творів П.Куліш схильний був розцінювати як результат недостатньої обсервації життя поетом в умовах перебування його в кріпацтві, а також “згубного впливу псевдоісториків”. П.Куліш сприймав Т.Шевченка в ці роки через призму своєї “культурницької філософії”. Саме “дорога науки” привела б Т.Шевченка, на думку П.Куліша, до одного з царями і Пушкіним розуміння перспектив.

Обидва письменники наголошували, що основним засобом побудови нового суспільства є мирний шлях, “воспитание общества в духе таких идей, а потому считалось необходимым, чтобы в университетах и прочих учебных заведениях были люди искренно преданные этим идеям и способные внедрять их в юные поколения” [3; с.475]. П.Куліш додавав, що велика роль також відводилась жінкам – матерям і сестрам, які повинні правильно виховувати майбутніх чоловіків. Важливим засобом виховання обидва письменники вважали літературу, вивчення слов’янських мов і культур.

Як товариство з ідеями далекої перспективи оцінював Кирило-Мефодіївське братство П.Куліш, оскільки братчики вірили, що їхня сімба колись-таки дасть свій плід. “Та не в тому була сама сила, щоб видвинути із занепаду рідну націю, а в тому, щоб намножилось тямущих і великодушних людей на Україні” [5; с.363].

Отже, спогади Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша дають можливість у атмосфері історичного часу відчутти специфіку Кирило-Мефодіївського братства, зрозуміти його мету та завдання. Особистісна рецепція історичних подій глибше розкриває єдність і водночас плюралізм настроїв та світогляду самих письменників – братчиків, їх місце серед патріотичних мрійників середини XIX століття, які на засадах християнської етики та романтичних ідеалів бачили майбутнє України в союзі з усіма вільними слов’янськими народами.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України: Підручник. 4-е вид., доповнене. – К., 2012.
2. Грушевський О. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 71 – 77; Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992;
3. Чижевський Д. Нариси з історії української філософії на Україні. – К., 1992. – с.138-176.
4. Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество. –М., 1959.
5. Сергієнко Г.Я. Т.Г.Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство. – К., 1983.
6. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова (Критический очерк). – К., 1984.

7. Дзюба Іван. У всякого своя доля. (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами): Літературно-критичний нарис. – К., 1989.
8. Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини XIX-XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. Наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
9. Кратко І., Кратко М. Він пізнав істину. Біографічний нарис про Миколу Гулака. – Луцьк, 2010. – 170 с.
10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990.
11. Куліш Пантелеймон. Життя Куліша // Куліш Пантелеймон. Твори: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1.
12. Куліш Пантелеймон. Історичне оповідання // Куліш Пантелеймон. Твори: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1.
13. Яценко М.Т., М.І. Костомаров // Історія української літератури XIX століття: У 3-х кн. – К., 1996. – Кн.2.

УДК 372.893

ЗМІСТОВІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Науменко А.В., студентка V курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. юрид. наук, доц. **Гець І.В.**, кафедра права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін

Постановка проблеми. Проблематика змісту шкільного підручника з історії неодноразово піднімалася й обговорювалася на різних рівнях, оскільки підручник був і залишається основним засобом популяризації історичних знань та формування загальнонавчальних і предметних компетентностей учнів. Якісне оновлення змісту історичної освіти висуває поруч з традиційними загальнодидактичними вимогами до підручника (науковість, об'єктивність, доступність, системність і хронологічна послідовність викладу) й нові вимоги. Останні дослідження, зокрема й зарубіжні, показують, що сучасний зміст підручника з історії має відповідати принципам цілісності, системності, гуманізації, інтегрованості, полікультурності, альтернативності, багатоаспектності тощо. Роль підручника як значущої, зокрема на категоріальному рівні, складової навчально-методичного комплексу є вкрай важливою.

Сучасний стан навчання історії середніх віків безпосередньо залежить від дослідження стану шкільних підручників з історії. Історико-порівняльний аналіз шкільних підручників історії середніх віків є вкрай важливим, оскільки шкільний курс «Історія середніх віків» дозволяє учням простежити за процесом становлення сучасної цивілізації у різних її проявах: політичному, економічному, культурному. Не можна оминати увагою і те, що на даному етапі відбір навчального видання відбувається відповідно до демократичних норм, а саме: кожна школа сама обирає собі книжку з ряду рекомендованих Міністерством освіти та науки України, за якою навчатимуться учні. У цьому контексті аналіз підручників з історії середніх віків зберігає свою актуальність.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми змісту і структури шкільних підручників історії розглядали Є.Агібалова, К.Бабанов, Г.Донської, Л.Зашкільняк, А.Зякун, Я.Ісаєвич, Я.Камбалова, Ф.Коровкін, Ю.Малієнко, Л.Пироженко, О.Пометун, О.Реєнт, В.Смолій, Л.Таран, Ф.Турченко, Ю.Шаповал, О.Удод, Н.Яковенко та ін. Деякі аспекти щодо удосконалення шкільного підручника знайшли своє відображення у працях сучасних учених, зокрема, В.Власова, Н.Гупана, Т.Ладиченко, В.Мисан, О.Пометун, С.Терно, Н.Федорової та ін.

Метою статті є визначення змістових та методичних особливостей шкільних підручників з історії середніх віків для учнів 7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Основна частина. Нині під змістом шкільної історичної освіти розуміється певна система навчальної інформації, засвоєваної учнем у процесі активної пізнавальної діяльності у вигляді історичних знань, умінь, навичок і компетентностей. Такий навчальний результат досягається за рахунок опанування дитиною усього змісту освіти: інформації про події і явища та історичні поняття; способів діяльності за зразком; досвіду творчої пізнавальної діяльності у розв'язанні проблем, які людство вирішувало у минулому; досвіду ставлення до світу, до людей та до себе, що може забезпечити емоційно-ціннісний розвиток особистості.

Загалом, підручник має містити не тільки історичну інформацію, а й інші елементи, що створюють умови для набуття дитиною всіх зазначених елементів пізнавального досвіду.

Тільки за таких умов підручник справді виконає функцію не лише носія історичного змісту (інформації, яку слід засвоїти), а й засобу його реалізації і навчання (розвитку, виховання) учнів [8, с.20].

Зміст сучасного підручника з історії можна умовно представити як сукупність двох складових – текстового та позатекстового компонентів, кожен із яких у свою чергу складається з трьох елементів. Текстовий компонент підручника за обсягом і призначенням поділяють на основний (теоретичний і фактичний матеріал), додатковий (фрагменти документів, уривки з творів художньої історичної літератури, довідки) і пояснювальний (визначення і коментарії). Ядро основного тексту складає інформація про найважливіші ідеї і поняття, теорії, історичні способи діяльності людей.

У шкільному підручнику розгорнутий виклад матеріалу поєднується з конспективним. Основні факти подаються детально, образно, доповнюються документами та ілюстраціями. Факти другорядної значущості подаються, як правило, конспективно. Матеріал додаткового та пояснювального тексту є основою для організації творчої, активної пізнавальної діяльності учнів на уроках з історії в основній школі [6, с.15].

Позатекстовий компонент відповідно містить: ілюстрації, методичний апарат та апарат орієнтування. Ілюстрації підручника використовуються для створення образів минулого. Вони розкривають зміст книги засобами образної наочності. Слід зазначити, що ілюстрації ефективно використовуються в поєднанні з роботою над текстом для його доповнення і розвитку, створення і розв'язання логічних задач [6, с.23].

Важливим аспектом змісту підручника є те, що він повинен містити систематизований виклад навчального матеріалу, що відповідає навчальній програмі з певного предмета, а також вимогам до обсягу і ступеня науковості розгляду матеріалу, співвідношення його розділів, параграфів із одиницями навчального часу, що відводиться на вивчення матеріалу [4, с.187]. Підручник у доступній для учнів формі має розкривати суть основних наукових ідей, законів, понять та їх зв'язків із суспільно-економічним розвитком країни і духовним життям суспільства, практичним застосуванням у житті. При цьому має бути забезпечено коректність уведення наукових понять, їх відповідність загальноприйнятій термінології [9, с.55].

Матеріал підручників із історії має бути викладений у логічній послідовності й бути цілісною системою із урахуванням внутрішньо-предметних і міжпредметних зв'язків. Підручник повинен бути цікавим для учнів; написаний мовою, що відповідає можливостям його засвоєння учнями певної вікової категорії, попередній загальноосвітній підготовці та життєвому досвіду, не допускаючи примітивного спрощення змісту [7, с.16].

Сучасний підручник має поступово, але послідовно і наполегливо готувати дітей до самонавчання. Цей аспект відображається у таких напрямках: мотиваційному (вживання у тексті підручника різних засобів заохочення і підтримки самостійної праці) та процесуальному (вміння автора спроектувати у текстовому та позатекстовому компонентах підручника розгорнутий процес самонавчання). Для цього необхідно змінити принципи конструювання навчальних текстів, щоб підручник своїм змістом і формою був не лише проекцією наукового знання, але й основних психологічних ліній інтелектуального розвитку учнів. Домінуючий тривалі роки предметно-центричний підхід має бути доповнений психодидактичним підходом, основними вимогами якого є:

- тематичний принцип структурування змісту;
- різноманітність і диференційованість навчальних текстів;
- використання різних форм презентації навчального матеріалу;
- включення ігрових ситуацій, психологічних коментарів;
- орієнтація на розуміння фактів, ідей і теорій;
- сюжетна основа та діалогічний характер текстів, використання у них проблемних текстових ситуацій;
- індивідуалізація навчання засобами тексту;
- створення засобами тексту психологічно комфортного режиму розумової праці, тобто такого типу навчання, який відповідає реальній побудові дитячого розуму, дозволяє кожному учневі обрати найкращу для нього форму навчальної інтелектуальної поведінки.

У той же час підручник історії виконує у навчанні такі функції:

- носій історичної інформації;
- засіб засвоєння знань;
- засіб організації навчальної пізнавальної діяльності;
- інструмент формування в учнів пізнавальних умінь та предметних компетентностей [5, с.401].

Отже, підручник має містити не тільки історичну інформацію, а й інші елементи, що створюють умови для набуття дитиною всіх зазначених елементів пізнавального досвіду.

Він має бути спрямований на розвиток самостійності учнів у роботі з навчальним матеріалом, сприяти виробленню вміння опрацьовувати, оцінювати і використовувати інформацію, виокремлювати головне у тексті, спонукати учнів до застосування здобутих знань у різних життєвих ситуаціях, тобто розвивати інформаційну компетентність. Тільки за таких умов підручник справді виконає функцію не лише носія історичного змісту (інформації, яку слід засвоїти), а й засобу його реалізації і навчання (розвитку, виховання) учнів.

Для вивчення історії середніх віків Міністерство освіти та науки пропонує декілька варіантів підручників різних авторів, які й спробуємо проаналізувати.

Аналіз підручника зі всесвітньої історії для учнів 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів (автори О.Крижановський, О.Крижановська, О.Хірна). Підручник відповідає вимогам Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти та базовим навчальним програмам, оскільки обсяг занять відповідає навчальному плану (27 параграфів, 4 запланованих уроки узагальнення, що разом складає 31 заняття; 1 заняття відводиться на вступ та 3 резервних заняття). Зміна послідовності програмних тем видається раціональним та допустимим. Послідовність викладу навчального матеріалу логічна, наступність такого викладу педагогічно доцільна. Внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки в підручнику реалізовано, в ньому виокремлено основний і додатковий навчальний текст (розміщення додаткових текстів), позатекстові компоненти, наявна система засвоєння навчального матеріалу, довідкових матеріалів. Технічні засоби полегшення допомагають у користуванні підручником наявні – це таблиця розділів і змісту. У тексті параграфів усі найважливіші імена, терміни й дати, які треба запам'ятати, виділено “жирним” курсивом синього кольору. Наявний словник термінів, підсумковий перелік найбільш важливих дат, порівняльна хронологічна таблиця, список історичних осіб та рекомендованої літератури. Мова підручника є переважно доступною для учнів, відповідає нормам літературної мови. Відзначаються чіткість формулювання висновки, правила і визначення, побудова текстів, наявна очевидність логічних зв'язків між їх частинами, існує належна довжина речень та доступність їх лексичного наповнення.

Разом із тим, підпункти параграфів не мають нумерацію, що ускладнює роботу з ними. Кількість пунктів неоднорідна, відсутній план розділу на початку. Видається зайвим деяке виділення курсивом необов'язкових для запам'ятовування понять (скажімо, “релігійний фанатизм” на с. 11, “конунг” на с. 18, “майордом” на с. 21, “марки” на с. 23-24, “прелати” на с. 34, “забрало” на с. 37, “місництво” на с. 252 тощо). Також дещо вносить хаос у роботу синій колір запитань та заголовків питань розділу.

На основі змісту підручника складно встановити його практичне спрямування. Він спрямований на формування в учнів здатності використовувати здобуті знання у навчальних і життєвих ситуаціях для вирішення різноманітних практичних проблем, встановлюється зв'язок історичного матеріалу із сучасністю в рамках навчальної програми. Змістове наповнення підручника переважно сприяє тому, щоб учень міг розуміти його сутність та успішно самостійно користуватися ним. Загальний обсяг параграфів оптимальний, проте бажано було б їх урівняти за обсягом.

Пояснення вичерпні, є приклади, ілюстрації, ескізи, фото, репродукції, схеми тощо. Але, вважаємо, що їх недостатньо, зустрічаються неілюстровані сторінки.

Також важливими є наявні поради учням, як працювати з підручником, користуватися рубриками, які допомагають орієнтуватися у змісті. Відсутні алгоритмічні приписи щодо виконання певних операцій. Гарним стимулом узагальнення є висновки розділів та система тематичних тестових завдань. Разом із тим, зміст тестових завдань досить часто є сумнівним з точки зору відповідності програмі та їх доцільності [2].

Аналіз підручника зі всесвітньої історії для учнів 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів (автори О.В.Гісем, О.О.Мартинюк) яскраво демонструє невідповідність вимогам навчальної програми, оскільки параграфи на узагальнення матеріалу взагалі відсутні. Врахування цих та практичних занять у сумі дає обсяг уроків більший, ніж передбачено навчальним планом (27 параграфів, 7 практичних занять, 4 уроки узагальнення, що в сумі дає 38 занять).

Разом із тим, послідовність викладу навчального матеріалу логічна, наступність такого викладу педагогічно доцільна, внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки реалізовано. У підручнику виокремлено основний і додатковий навчальний текст (розміщення додаткових текстів), позатекстові компоненти, наявна система засвоєння навчального матеріалу, довідкових матеріалів.

Дидактично виправдане структурування змістового наповнення, розподіл його змісту за пунктами, параграфами, розділами тощо. Але, зауважимо, що пункти мають різну величину і дидактичну цінність та доцільність, що ускладнює роботу учнів із ними. Структура рукопису не

раціональна: спарені параграфи ускладнюють роботу учням, відсутні параграфи тематичного узагальнення.

Пропонована у підручнику інформація переважно відповідає положенням сучасної науки. Проте, деякі запропоновані визначення понять та наукові положення не є коректними (скажімо Велике переселення народів як явище відбувалося не лише на теренах Римської імперії, як це стверджується у понятті). Розгляд явищ у їх взаємозв'язках і розвитку переважно відповідають віковим можливостям учнів, але зайва насиченість підручника номенклатурними одиницями ускладнює навчальну роботу учнів. Ряд дат, записані як обов'язкові для запам'ятовування, є зайвими, оскільки відсутні в шкільній програмі (наприклад, на "732" на с. 15). Після кожного параграфа перераховано дуже багато позапрограмних дат для запам'ятовування, тому слушно виникає питання: невже автори підручника вважають, що без них історичний світогляд дітей буде бідним?

На основі змісту підручника складно встановити його практичне спрямування. Він спрямований на формування в учнів здатності використовувати здобуті знання у навчальних і життєвих ситуаціях для вирішення різноманітних практичних проблем, встановлюється зв'язок історичного матеріалу із сучасністю в рамках навчальної програми.

Змістове наповнення підручника переважно сприяє тому, щоб учень міг зрозуміти його сутність та успішно самостійно користуватися ним. Але зауважимо, що текст інколи перевантажений номенклатурними одиницями та загальним обсягом. Загальний обсяг параграфів значний. Скажімо, параграф 11 має 6 підпунктів.

Пояснення по тексту вичерпні, є приклади, ілюстрації, ескізи, фото, репродукції, схеми тощо, але їх недостатньо. Скажімо, параграф 11 із семи сторінок має чотири неілюстрованих. Використані в підручнику види ілюстрацій з позицій повноти реалізації ними своїх дидактичних функцій, їхньої відповідності змісту, коректності в цілому є на достатньому рівні.

Зазначимо виявлені недоліки: ілюстрації часто не мають датування, що не дозволяє учням визначати їх історичність; відсутні карти (крім форзаців); відсутні наскрізні лінії середньовічної моди, будівель, речей побуту [1].

Аналіз підручника зі всесвітньої історії для учнів 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів (автор І.М.Ліхтей) дає підставу стверджувати, що він не повністю відповідає вимогам Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, базовим навчальним програмам, оскільки обсяг занять не відповідає навчальному плану (26 параграфів, 1 вступ, 6 практичних занять, 4 запланованих уроки узагальнення, що в сумі дає 37 занять). Проте, послідовність викладу навчального матеріалу логічна, наступність такого викладу педагогічно доцільна, структура рукопису раціональна, внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки реалізовано.

У підручнику виокремлено основний і додатковий навчальний текст (розміщення додаткових текстів), позатекстові компоненти, наявна система засвоєння навчального матеріалу, довідкових матеріалів.

Технічні засоби – таблиця розділів і змісту – допомагають у користуванні підручником. У тексті параграфів усі найважливіші імена, терміни й дати, які треба запам'ятати, виділено "жирним" шрифтом. Підпункти параграфів мають нумерацію, що полегшує роботу з ними. Кількість пунктів неоднорідна, наявний словник термінів, хронологічна таблиця.

Видається зайвим велика кількість виділення необов'язкових для запам'ятовування номенклатурних одиниць (скажімо, "Аларіх" і "Августин Аврелій" на с. 12, "Атаульф", "Гейзеріх" і "418" на с. 13, "Каталунські поля", "Аецій", "Лев I" на с. 14, "Теодоріх", "Баянн" с. 15 тощо).

На основі змісту підручника складно встановити його практичне спрямування. Він спрямований на формування в учнів здатності використовувати здобуті знання у навчальних і життєвих ситуаціях для вирішення різноманітних практичних проблем, встановлюється зв'язок історичного матеріалу із сучасністю в рамках навчальної програми. Використані в підручнику види ілюстрацій з позицій повноти реалізації ними своїх дидактичних функцій, їхньої відповідності змісту, коректності в цілому є на достатньому рівні [3].

Висновки і напрямки подальших досліджень. Проаналізувавши вищевказані підручники з історії середніх віків, ми прийшли до висновку, що проблема змісту шкільних підручників із історії середніх віків є досить актуальною.

Сучасні підручники з історії середніх віків мають проблеми, що проявляються в тій чи іншій мірі, а саме:

- складний (іноді академічний) стиль викладення матеріалу;
- термінологічна перевантаженість та розбіжності в інтерпретації понять;
- технічні проблеми підручників з історії середніх віків;

- певні історичні хиби;
- невідповідність державному стандарту.

Удосконалення підручника мусить прямувати в напрямку спрощення матеріалу (за обсягом та стилем), адаптації термінології до віку учнів, чіткого дотримання технічних вимог підручникотворення, ретельним вивірнням підручника через критерій історизму (відповідність змісту сучасному розвитку історичної науки).

Тому напрямками подальших досліджень підручників з історії середніх віків мають стати:

- порівняння наочності;
- порівняння текстових джерел;
- співвідношення сучасних підручників із навчальними посібниками та навчально-методичними комплексами з історії середніх віків.

Література

1. Всесвітня історія : Підручник для 7 класу / О.В.Гісем, О.О.Мартинюк. – Х.: “Ранок”, 2015. – 223 с.
2. Всесвітня історія : Підручник для 7 класу / О.Крижановський О.Хірна, О.Крижанівська. – К.: Наш час, 2015. – 306 с.
3. Всесвітня історія: Підручник для 7 класу / І.М.Ліхтей. – К.: Грамота. – 264 с.
4. Жерар Ф.-М. Як розробляти та оцінювати шкільні підручники [Текст] / Ф.-М.Жерар, К.Роеж’єр; [пер. з франц]. – К.: К.І.С., 2001. – 352 с.
5. Конечка-Славінська Д. Підручник з історії у тривимірному розумінні // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. – К.: К.І.С., 2007. – С. 397-405.
6. Мороз П., Мороз І. Функції сучасного шкільного підручника з історії // Історія в школі. – 2007. – № 2. – С. 14-20.
7. Муценко Я. Шкільний підручник з історії: європейське бачення // Історія в школах України. – 2003. – №6. – С. 39-43.
8. Пометун О., Гупан Н. Підручник як засіб виховання громадянина // Історія в школах України. – 2005. – № 4. – С. 19-24.
9. Трубочева С.І. Роль шкільного підручника у формуванні загальнонавчальних компетентностей учнів [Текст] / С.І.Трубочева // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць / – К.: Пед. думка, 2009. – Вип. 9. – С. 50–57.

УДК 323.1

“МОВА НЕНАВИСТІ” НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА

Петруша Я.Р., студентка ІV курсу історико-юридичного факультету
Науковий керівник: канд. філос. наук, доц. **Бучин А.П.**, кафедра філософії та соціології

Останні зміни в суспільстві все дедалі більше входять в приватну сферу, а особливо у мовлення громадян. Тероризм, сепаратизм та гібридні війни впливають на ту термінологію, яку вживають нині засоби масової інформації і, відповідно, все суспільство. Всі нові висловлювання, які поширюються в суспільстві і розпалюють расову ненависть, ксенофобію чи антисемітизм, або інші види нетерпимості називають “мовою ненависті”.

Цей термін масово почали використовувати політологи та журналісти, але загального визначення він не має. Більшість держав забороняє висловлювання, які можна віднести до цього терміну, але через відсутність загального визначення кожна держава відносить різні висловлювання до цієї категорії. Наприклад, Рада Європи пропонує відносити до цієї категорії висловлювання, котрі поширюють нетерпимі настрої до національних меншин, інших національностей чи груп населення. Таким чином, це поняття відноситься до висловлювань, котрі спрямовані проти будь якої особи чи групи осіб. Більш того, це поняття використовується і в правах Європейського суду, хоча окремої дефініції не існує. Деякі рушення суду містять посилання, де вказано на порушення видів висловлювань, які можуть поширювати і розпалювати ненависть та нетерпимість. Однак, сам Суд не приймає ніякої класифікації, які можуть надавати інші національні суди. Тому часто використовує власні уточнення чи заперечує вже існуючі класифікації “мови ненависті”.

Все ж, незважаючи на відсутність точного визначення терміну “мова ненависті” міжнародними правами захищаються люди, проти яких використовується дана термінологія. Так 10 стаття Європейської конвенції гарантує свободу вираження поглядів та залишається незаперечним авторитетом. Однак існують і інші ухвалені договори, які контролюють дане

питання. Так Рада Європи ухвалила договори, які на сьогоднішній день заслуговують на розгляд. Це Європейська соціальна хартія та Рамкова конвенція про захист національних меншин. В її рамках розглядаються питання захисту від всіх форм дискримінації, таких як вияви нетерпимості до людей з відмінним кольором шкіри, раси чи релігії.

Не менш вагоме значення відіграє Додатковий протокол Конвенції про кіберзлочинність, який набрав чинності 2006 рок. Він присвячений питанню переслідування расистської та ксенофобської діяльності в комп'ютерних мережах. Всі держави, які підтримали даний документ, повинні вживати законодавчі та інші акти по забезпеченню заходів, які необхідні для визнання національних та правових злочинів. Однак потрібно проводити межу між свободою вираження поглядів, мовою ворожнечі та правом на недискримінацію.

Відповідаючи на це питання слід зазначити, що різні країни відносять до “мови ненависті” різні терміни і словосполучення, а також по різному реагують на порушення. Приміром на американському континенті регулює дане не просте питання Американська конвенція про права людини (стаття 13, пункт 5), а також Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (стаття 20, пункт 2). Згідно з цими документами “будь який публічний виступ на користь національної, расової чи регіональної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства повинен бути заборонений законом”. Також заборонена “пропаганда війни, національної, расової чи релігійної ворожнечі, яка підбурює до незаконних дій проти будь-якої особи чи групи осіб на підставі расової належності, кольору шкіри, релігії, мови чи національного походження”.

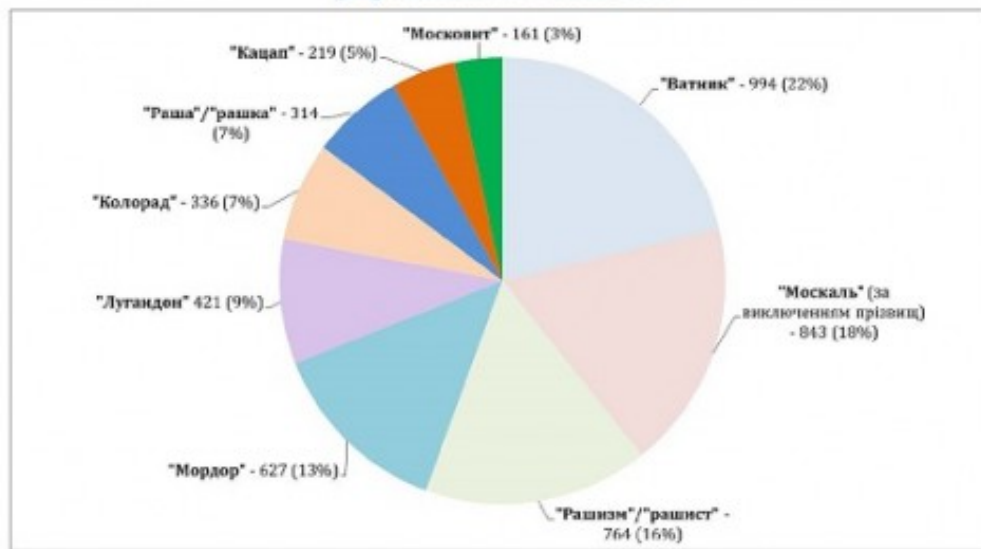
Україна є учасницею міжнародних договорів, які мають безпосереднє відношення до протидії расовій дискримінації. Зокрема, йдеться про Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП), Європейську конвенцію по захисту прав людини та основних свобод (ЄКПЛ), Міжнародний пакт про економічні, культурні та соціальні права (МПЕКСП), Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, негуманних або таких, що порушують права людини видів поводження та покарання (“Конвенція проти катувань”), Конвенцію по ліквідації усіх форм дискримінації проти жінок, Міжнародну конвенцію по ліквідації всіх форм расової дискримінації (Конвенція по расовій дискримінації). Також Україна, як член Ради Європи та ОБСЄ, ратифікувала Декларацію ЮНЕСКО про раси та расові заборони (1978 р.), Декларацію ЮНЕСКО принципів терпимості (1995 р.), Європейську соціальну хартію (1996 р.). У квітні 2005 року Україна підписала Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність.

Звісно, на папері все написано ідеально, але чи справді в Україні та світі дотримуються цих документів? Не секрет, що з 2006 року на території України набрав чинності протокол Конвенції про кіберзлочинність, та в останні два роки його дія на нашій території ставиться під сумнів не одними експертами. Яскравим приміром використання “мови ненависті” на сьогодні є українські засоби масової інформації (ЗМІ), котрі для емоційного забарвлення та насичення тексту відповідним змістом використовують вислови, які впливають на психіку людей чи ображають інші нації, раси. Для того, щоб визначити вплив і дослідити дане питання експерти об'єдналися в “Центр контент-аналізу” та дізналися про практичне використання “мови ненависті” на теренах українських ЗМІ.

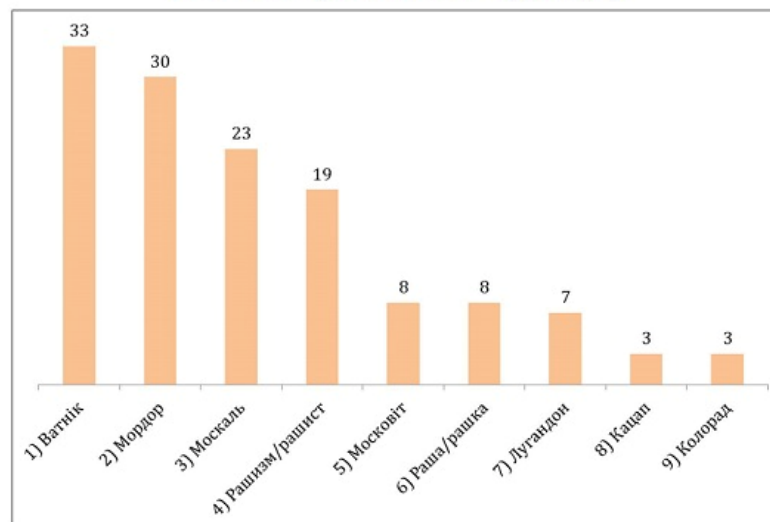
Для того, щоб не бути суб'єктивними експерти зібрали 940 828 повідомлень від засобів масової інформації, а також 1 500 найвідоміших блогерів країни у мережі “Facebook” всього за серпень місяць цього року за темами Росії, Криму та Донбасу. Результати показали, що “мова ненависті” в пресі як друкованій, так і вільного доступу все ж існує, однак у невеликому відсотковому відношенні, а саме 1,7 % від всієї кількості зібраних матеріалів. Та найбільше висловлювань використовується в новинах присвячених агресії Російської Федерації, а з інших питань значно менше. Найбільше українці вживають такі терміни, як “ватник”, “москаль”, “рашизм/рашист”, “мордор”, “лугандон”, “колорад”, “раша/рашка”, “кацап” та “московіт”. Більш того, проводився і моніторинг 50 популярних українських видань та медіа, з яких топові місця зайняли: “Кореспондент.net”, “24tv.ua”, “TSN.ua”, “Цензор.net”, “Голос України”, “Укрінформ”, “ЛігаБізнесІнформ”, “Газета по-українськи” та “Сьогодні.ua”.

Не варто забувати, що ЗМІ частіше не висловлюють свою думку, а передають цитати інших спікерів (таких 53 %). Все ж таки решта відноситься до авторських публікацій, на котрих і розрахована лєвова доля переглядів громадян. Незважаючи на такий низький відсотковий рівень вживання “мови ненависті” вона не тільки існує на просторах українського ЗМІ, але й впливає на погляди та переконання громадян. Зрозуміти це можна тільки тоді, коли є інформація про значення цих нових “термінів”.

Найбільш вживані слова ворожнечі в українських медіа та серед лідерів українського Facebook

Рейтинг вживаності найбільш популярних слів ворожнечі загалом по ТОП-50 ЗМІ (за кількістю аудиторії):

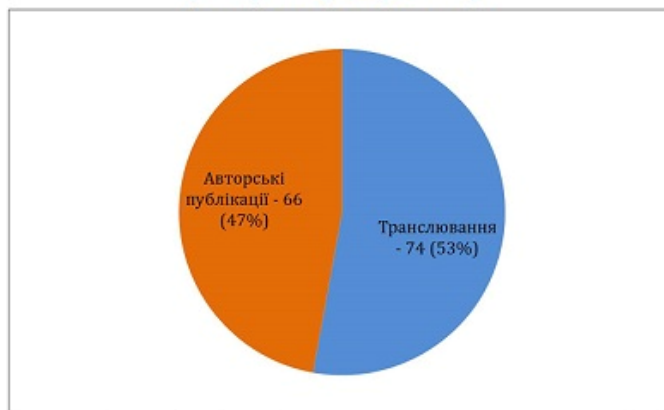
На території окупованого Донецьку та Луганську не менш популярними є терміни "повстанці", і більш нейтральні визначення – "прихильники федерації". Та більш розповсюджені негативні висловлювання, такі як "сепаратисти", "терористи". Ці всі терміни зустрічаються в друкованих та публікованих ЗМІ та несуть негативний сенс. Та найбільш яскравим прикладом буде новий сленг, а саме "ватник". Сам по собі "ватник" має інше смислове значення, ніж громадяни України розуміють тепер. Це слово називає предмет зимового одягу, котрий добре захищає від морозів. Та цей предмет гардеробу існує не для естетичного вигляду, а для забезпечення тепла. Та в останній час даним словом почали називати певні прошарки суспільства, і це зовсім не сільське населення, яке часто використовує даний предмет гардеробу. Словом "ватник" стали називати неосвічених людей з поганими манерами. Противники "ватників" вважають, що саме цей прошарок суспільства проживав на Східній Україні і став причиною сепаратизму на території.

Наступним в популярності на протязі майже двох років стало слово "колоради", яке багато років поспіль мало позитивне значення, а саме символ перемоги в Великій Вітчизняній війні. Георгіївська стрічка, котра має чорну та жовті полоси тепер стала і символом "прихильників федерації". Противники цього руху скористались тим, що стрічка схожа на

забарвлення колорадського жука, тому вони і отримали назву цього шкідника. Таким чином, в ЗМІ тих самих “ватників” та “сепаратистів” часто називають “колорадами”. Та цей “термін” не поширився ні по всьому світу, ні навіть на сусідів і використовується тільки в Україні.

Розподіл повідомлень ЗМІ за походженням мови ворожнечі (авторство/цитування):

ЗМІ переважно, цитують спікерів, які використовують мову ворожнечі. Доволі висока частка авторських повідомлень пов'язана з публікаціями колонок і блогів громадських і політичних діячів.

☎(044) 221 23 24   fb.me/ukrcontent   mediateka.com.ua - медіа-моніторингова платформа

8

На теренах російської масової інформації з'явилися відповіді на “мову ненависті” тими ж методами. Таким чином, популярності набувають висловлювання “націонал-зрадники”, “бандерівці”, “п'ята колона”, “правосеки”, “укропи” і тому подібне. Не менш популярними став і такий вислів, як “диванні війська”, якими називають тих людей, котрі виключно в соціальних мережах ведуть дискусії щодо військового протистояння. Ті, хто не “фільтрує” надану інформацію і сприймає її за чисту монету отримали назву “зомбовані”. Варто відмітити, що кожна із сторін вважає “зомбованими” виключно свого противника.

В липні місяці не менше уваги привернув до себе вислів “фейк” (з англ. підробка), спричинила його популярність катастрофа малайзійського “Боїнгу”, котрий був збитий на території України. Факти, котрі надавались обома сторонами були сумнівними, що і поширило цей “термін”.

Використання “мови ненависті” в мережі інтернет призвело до того, що особливо вразливі та почасти не освічені люди публікують провокаційні повідомлення, котрі можна відносити до расової чи національної нетерпимості. На жаль, не зважаючи на видиму проблему, яка вже заповонила мережу Інтернет та соціальну сферу, влада не розробляє працюючих форм впливу на тих людей та ЗМІ, які розповсюджують подібні вислови, що, в свою чергу, можуть викликати прояви нетерпимості. Навіть навпаки, політики самі використовують “мову ненависті” для боротьби з опонентами. На місцевих виборах 2015 року це мало актуальність в великих містах, особливо на сході країни. “Мова ненависті” стала певним маніпулятивним елементом, який допомагає боротися з опонентами, а також спотворювати інформацію для населення. Звісно, це впливає на соціальні зміни, які, в свою чергу, відображаються і на виборах.

Література

1. Вебер А. Навчальний посібник з проблематики мови ненависті. – Київ ТЮТЮКІН, 2010.
2. Дуцик Д. “Мова ворожнечі” в дискурсі українських медіа. // Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. – Том XIII., Серія Соціологія. Випуск 217.– Донецьк, 2012. – С. 112 – 119.
3. Занкова Б. Мова нетерпимості та расизму // Генеральний директорат з прав людини та юридичних питань Рада Європи “Жити разом”. Рада Європи 2010. – С. 24 – 26.
4. Колорады vs Укропы. Какие слова подарили Украине Майдан и война Кореспондент. 6.06.2014. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3374179-kolorady-vs-ukropy-kakye-slova-podaryly-ukrayne-maidan-y-voina>

5. Михеев А. Ватники, укропы, колорады: как обидеть оппонента. Словари XXI века. 25.08.14. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://slovari21.ru/analytics/1341>

6. Савончак В.Я. Мова ворожнечі у ЗМІ: до дискусії про поняття. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2012.

УДК 94: 35. 08] “18/19”

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ “ЧИНОВНИК” В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Солодка К.Ю., студентка IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: канд. іст. наук, доц. **Крупенко О.В.**, кафедра історії України та політології

Не існує держав без державного управління, а, отже, і без державних службовців. Кожна країна пройшла власний нелегкий шлях побудови ефективної системи управління. Тільки та держава може називатися успішною і розраховувати на створення сильної економіки, яка змогла створити раціональну та дієву систему державної служби. Великий вплив на питання внутрішньої політики Наддніпрянщини у складі Російської імперії мав чиновницько-бюрократичний апарат.

Інститут державної служби, будучи привнесеним Російською імперією на українські землі, успішно пережив не лише імперію, а й Радянський Союз, пристосувавшись до вимог командно-адміністративної системи. Зазнавши небагато змін, він і зараз, на жаль, успішно функціонує з тими вадами, які були притаманні йому двісті-триста років тому. Чинна управлінська структура в Україні була встановлена на бюрократичному фундаменті й комунікація, закладених ще в XIX ст. і закріплених у радянський час. В управлінських апаратах і до нині, передусім, цінують лояльність, стабільність, контрольованість, чекаючи “команди зверху”. Сьогодні є актуальною приказка, яка була популярною у чиновників XIX ст. – головне завдання службовця – це “відсидітися, відмовчатися і відписатися”. У цьому контексті доцільно прослідкувати еволюцію самого поняття – чиновник. Це обумовлює актуальність даної роботи в теоретичному і практичному плані.

У радянській історіографії перші роботи присвячені даному питанню були опубліковані у 1960 – 1970 роках, у яких чиновники постають як своєрідна каста, яка вирішувала питання державного значення. До таких праць ми відносимо Н.Єрошкіна[4], де автор звертається до питань побудови державного апарату, державного устрою. П.Зайончковський [6] аналізує джерела характеризує все чиновництво держави – від нижчих до вищих політичних діячів, дає оцінку їх діяльності. Сучасна історіографія представлена працями таких науковців як В.Дятлов, І.Шатохін та С.Шатохіна [3, 9]. У своїх роботах вони звертаються як до питань функцій бюрократичного апарату, так і до становища чиновника у суспільстві.

Періодом, коли чиновник почав офіційно вважатися державним службовцем, ми вважаємо часи правління Петра I. Бажання вивести країну на європейський рівень призвело до видання низки законодавчих актів, у яких закріплювалася обов'язкова військова служба для дворян, також до служби залучалися міщани. Притік нових бюрократичних сил викликав створення бюрократичної ієрархії служилих чинів, юридично закріплених “Табелем про ранги” 24 січня 1722 року. Документ замінив старий порядок обіймання постів в армії та державному апараті – за особистими заслугами, здібностями, досвіду замінивши стару систему – за ступенем знатності [4, с.77].

Табель встановлював 14 класів, які відповідали певним посадам. Для чинів, які стояли на найнижчому ступені чиновницької служби, виконували “технічну” роль, – канцеляристів, підканцеляристів і т. д. – створювався певний інститут канцелярських службовців. Він являв собою початкову сходинку чиновницької служби [6, с.24].

У результаті реформ Петра I в галузі управління імперії склалася система бюрократичних державних установ: Сенат, Синод, Кабінет та колегії в центрі, губернатори, провінційні воєводи, комісари та інші органи на місцях. Хоча основні кадри чиновників у цьому апараті займали поміщики – дворяни, це була “чиновницько-дворянська монархія” [4, с.78].

З часом, станові рамки, щоб займати певні посади розширялися, пов'язано це перш за все з дозволом вступати до лав університету за уставом 1804 та 1835 років [6, с. 25].

Наказ від 6 серпня 1809 року “Про правила допуску в чини за державною службою та про випробування у науках для допуску в колежські ассесори та штатні радники”, у якому говорилося, що ніхто не буде допущений до чину, якщо він окрім необхідної вислуги за

роками та гарних відгуків керівництва не пред'явить свідоцтва про навчання в університеті. Тут же наводилася програма іспитів, які мали здавати чиновники [6, с.30]. Дане розпорядження викликало буквально жах у чиновництва та ненависть до його автора – М.Сперанського [6, с.31]. Остаточо даний указ був відмінений у 1834 році, коли було видано “Положення про порядок допуску в чини за державною службою” [6, с.33].

Отже, до Петра I чиновниками, завдяки своєму знатному походженню були фактично дворяни. У результаті реформ посада чиновника стає юридично закріпленою, як особи, що стають завдяки своїм здібностям на державній службі.

Важливо прослідкувати суть та еволюцію самого поняття “чиновник”. Зокрема, Енциклопедичний словник Ф.А.Брокгауза, І.А.Ефрона[10] виділяє декілька понять, а саме: чиновники архієрейські, світські, чиновники військові, чиновники державні, чинопочитання, чинопроизводство, державне чинопроизводство. Чиновники архієрейські світські – це певні церковні заклади Візантії. У візантійській церкві при митрополитах, патріархах з плином часу виник цілий двір, який складався з даних чиновників. Це економ, сакелларій, сакеллій та інші, число яких досягало 45. Обиралися вони виключно з духівництва[10, с. 843 – 845].

Поняття “чиновник” позначає не лише особу, яка стоїть на державній службі та виконує доручення вищих інстанцій, але і осіб, що служили у духовній сфері у церкві ще задовго до виникнення Російської імперії.

“Чиновники військові” розглядаються як особи, що стоять на державній службі, мають певний чин та відрізняються зовнішніми ознаками (найменування чину, форма одягу), тобто особи, що стоять на військовій службі [10, с.845 – 846]. “Чиновники державні” – прямого визначення поняття немає, характеризується воно через “державна служба”, як особи, що стоять на державній службі, мають чин та отримують заробітну плату [10, с.635].

Привертає до себе увагу поняття “чинопочитання”, яке означає обов'язок підкорюватися, поважати начальника. Підлеглисть, яку можна позначити цим поняттям, виражає собою визнання авторитету начальника та слугує зовнішнім проявом. Так, наприклад, в армії встановлений порядок віддати честь начальнику при зустрічі [10, с.846].

Поняття “чинопроизводство” (воєн.) означає державну систему підвищення офіцерів за кар'єрними сходами. З одного боку, вищі посади повинні бути заміщені більш талановитими офіцерами; з іншого боку, багатолітнє та добросовісне виконання своїх обов'язків повинно заохочуватися шляхом підвищення за кар'єрними сходами [10, с. 846 – 49].

Отже, у словниках чітко розділяється два поняття – “чиновники військові” та “чиновники державні”. Це, в свою чергу, означає, що в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. існувало чітке розмежування між чиновниками, що займали керівні посади у війську та державними чиновниками, які реалізовували державну політику на місцях. Вони відрізнялися між собою перш за все, званням та формою одягу.

Схожим до поняття “чинопроизводство” є визначення “чинопроизводство державне”, яке означає просування по кар'єрній лінії не у війську, а, наприклад, у канцеляріях, органах управління на місцях.

Отже, бачимо, що чіткого визначення поняття “чиновник” немає, натомість є багато інших понять, які його певним чином характеризують. Проте, чітке розмежування між різними сферами де зайняті чиновники – військові, державні. Поняття “чинопочитання”, “чинопроизводство” говорять нам про те, що наприкінці XIX ст. важливого значення мало підкорення чиновнику, який займає вищі посади, обов'язкове виконання його волі. Поняття “чинопроизводство” говорить, що кожен за свої заплуги має право обіймати певну посаду.

У “Словнику української мови” подано дев'ять визначень, пов'язаних із поняттям “чиновник” [7].

Чиновник – це, по-перше, державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії і за кордоном; по-друге, людина, яка обмежується упевній справі формальним виконанням своїх обов'язків. До даного визначення можемо додати ще поняття чиноначальник, що означає старшого за чином, головного начальника. “Чинолюбний” позначає того, який любить чини, прагне будь – що їх мати, намагається вислужитися до високого рангу; “чиноначальність” – дотримання ієрархії чинів, рангів. Поняття “чиновний” - означає особу, яка перебуває в якому – небудь чині на державній службі [7, с.327].

Як бачимо, схожих понять до визначення “чиновник” доволі багато, але кожен із них відображає певний аспект, характеризує його з певного боку. У 80-х роках XX ст. уже з'являється чітке визначення поняття “чиновник” як особи, що була на державній службі у дореволюційній Росії. Дане визначення найбільш перегукується з визначенням П.А.Зайончковського. Зі словників зникає розділення поняття “чиновник” на військових та державних, натомість з'являється нове й чітке визначення.

Схоже визначення подає Великий тлумачний словник сучасної української мови [1-2]. Поняття “чиновник” він розглядає як державного службовця та людину, яка обмежується у певній справі формальним виконанням своїх обов’язків, тобто формаліст, бюрократ. До всіх визначень додає він поняття “чиновний” – такий, який перебуває на державній службі, та має високий чин, ранг.

На основі декількох визначень можемо сформулювати загальне. Чиновник” це – державний службовець в дореволюційній Росії.

Отже, проблема чиновництва зараз досліджена недостатньо, наявні наукові дослідження, зачіпають тільки певні питання про чиновництво, решта, залишається, так би мовити, за кулісами. Щоб детально дослідити дану проблему, потрібно почати з найсуттєвішого, розібратися, що являє собою поняття чиновник? Аналіз літератури дозволяє говорити, що поняття чиновник включає в себе військового та державного. Тому, на початку ХХ ст. була суттєва різниця в уявленнях людей про військових та державних чиновників. Нині ж поняття чиновник застосовується більше до державного службовця, а військових називаємо військово-вслужбовцями.

Більш доцільно говорити про чиновника як державного службовця, який займає певну посаду та реалізує державну політику, свої обов’язки відповідно до законів, які ставить держава.

Література

1. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII– перша половина XIX ст.) – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
4. Дятлов В.А. Особенности социального положения чиновничества Российской империи в первой половине XIX века (на примере пензенской и Саратовской губерний) // Известия ПГПУ им. В.Г.Белинского. – 2012. – № 27. – с. 601 – 604.
5. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968. – с. 368.
6. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М.,: Мысль. – 1978.
7. Словник української мови / Голов. ред. С.І.Головащук. – К.: Видав. “Наукова думка”, 1980. – 11 т. – 700 с.
8. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н.Ушакова. – М.: Гос. Ин – т “Сов. энцикл.”; ОГИЗ. – 1965 – 1940. IVТ.
9. Шатохин И.Т., Шатохина С.Б. Российское дворянство и государственная служба в XIX – начале XX вв. // Научные ведомости, 2014. – № 21 (192). – с. 106-110.
10. Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е.Андреевского, К.К.Арсеньева, Ф.Ф.Петрушевского; Изд. Ф.А.Брокгауз [Лейпциг], И.А.Ефрон [Санкт-Петербург]. – СПб.: Семеновская Типо-Литография И.А.Ефрона, 1890-1907. – Т. 1-41А [1-82], доп. 1-2А [1-4].

УДК 930.1(477)(075.8)

ВИКОРИСТАННЯ ЛЯЛЬКИ-МОТАНКИ В ТРАДИЦІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ОБРЯДОВОСТІ

Стахурська А. В., студентка IV курсу історико-юридичного факультету

Науковий керівник: д-р іст. наук, проф. **Луняк Є. М.**, кафедра історії України та політології

Українська культура славиться різноманітністю своїх звичаїв та традицій. Вона захоплює своєю різнобарвністю культурних вподобань не властивим іншим, але деякі культурні витоки походять ще від слов’ян. Обрядовість українського народу передусім пов’язані з традиційним світоглядом, який складався протягом багатьох століть і зберіг чимало ознак дохристиянських вірувань. Одним із втілення цієї обрядовості виступає лялька-мотанка. Лялька-мотанка споконвіку, була атрибутом української культури. Зараз на Україні традиції виготовлення цієї ляльки поширюються на всю територію країни. На уроках трудового до шкільної програми внесено урок з виготовлення ляльки-мотанки, але коли йде процес

виготовлення чи цікавляться вони історією. Нині хоча традиції виготовлення мотанки відновлюються, проте вона втрачає своє сакральне значення, а виступає окрасою оселі. Але коли поглянути в історію тож все таки не потрібно забувати обрядових значень, бо не правильно виготовлена лялька може привести не до корисності, а до шкоди.

Систематичні наукові дослідження традиційної української ляльки-мотанки почалися у середині XIX ст. Найбільший внесок у вивчення даного питання зробив Грушевський М., який докладно описав виробництво ляльки-мотанки у своїй праці “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” [2, 3]. Найбільш широкий спектр питань, які стосуються ляльки-мотанки були досліджені Найденом О. [9]. Окремі аспекти функціонування традиційної ляльки-мотанки в українській культурі досліджували Тарасова О. [11], Генсіровська К. [1], Ларіонов П. [6], Скляренко О. [10], Друктейніте Ю. [4], Кабачук О. [5]. Найновішим дослідженням є праця Лукашенко Т., яка вийшла в 2015 році [7].

З давніх-давен інтерес до забутих сторінок української культури та побуту був досить великим. Але найбільше він зріс за останні десятиліття. Проголошення незалежності у 1991 році, формування Майдану Гідності, де народилася сучасна українська нація і почала формуватися дійсно єдність нашого народу, привели до надпотужного інтересу до історії нашого народу, забутих сторінок його побуту та культури. Відомі етнографи й антропологи Чебоксаров М. та Чебоксарова І. писали, що в наші дні люди визначають свою незалежність до того чи іншого етносу не стільки тим, що живуть у будинках подібного типу, одягаються в костюм одного крою, полюбляють ті самі страви або співають тих самих пісень, скільки тим, що вони є володарями культурних надбань свого народу, продовжувачами його прогресивних творчих зусиль у різних галузях господарської, громадської та культурної діяльності, науки, літератури, мистецтва. Національну культуру не можна обмежувати рамками лише традиційного, оскільки відбувається постійна взаємодія нового й старого, тобто інновацій і традицій, а поряд із національно-специфічними особливостями існують та розвиваються загальнолюдські, які стають надбанням усіх народів [8]. Лялька мотанка є не виключенням її виготовлення поширене майже в всьому світі. Її антиподом постає лялька американська – вуду. Коли лялька-мотанка українська її втіленням добра, то її антипод лялька-вуду є втіленням зла. Хоча коли не правильно виготовити ляльку-мотанку вона теж може нашкодити своєму хазяїнові. Хоча українці ніколи не використовували мотанку для не добрих справ вона слугувала як помічниця в багатьох справах. Вона оберігала оселю, виступала лікарем для дітей, мотанку використовували в обрядах [7].

Лялька-мотанка – українська народна лялька, символ жіночої мудрості родинний оберіг. Ляльки створювалися та існували у традиційному середовищі, їх не прагнули наділити реальними рисами, акцентуючи увагу лише на суттєвому. В основі формоутворення іграшки-мотанки є узагальнений світ образу, втілений людиною індивідуально-асоціативно у відповідності з духовним запитом та естетичним уявленням про символи-обереги, звичаї та традиції свого народу. У своєму розвитку форма мотанки з її художньо-асоціативними якостями завжди створювалася як образ, котрий ототожнював дух національної культури [3]. Такі мотанки віддзеркалювали явища суспільного та сімейного життя. Мотанка у всі часи була не повторною утилітарною річчю із символічним значенням, джерелом натхнення, часткою душі та сферою самовираження особистості.

Лялька-мотанка здавна була оберегом в українській родині. Кожна матір робила для своєї дитини ляльку, щоб та гралася. Мотанка буває різної форми – великою і маленькою. Вважають, що лялька є посередником між живими й тими, кого на цьому світі вже чи ще немає. Її вважали посередником між минулим і сучасним, а й справді, адже сьогодні ми можемо спостерігати розквіт прадавнього мистецтва, вихід його на новий рівень [2]. Та при цьому воно не втрачає свого первинного сакрального значення, закладеного ще в ті часи. Бо саме мотанка нині – приклад відродження старих традицій у новій інтерпретації. Мотанка є втіленням добра й лагідності, посередником між бабусею та онукою, старшим та молодшим поколінням. Тому в ній, зробленій нашвидкуруч, щоб заспокоїти, зайняти дитину, чи виготовленій старанно, як подарунок на свято, закладений родовий, етнічний фактор любові й сподівань, віри в добро та захист від злих сил. Мотанки успадковувалися доньками від матерів та зберігаються до часу народження першої дитини. Генсіровська К. зазначає, що із самого початку мотанка стає символом неперервного зв'язку між поколінням та берегинею родового вогнища. Люди вірили у її силу, тому вплітали у неї все те, чого хотіли б набутися, або ж позбутися. Щоб отримати заряд позитивної енергетики, майстрині виготовляли мотанку з різними побажаннями, наділяючи її при цьому символічними значеннями: на успіх і здоров'я, на добро й злагоду, на щасливу долю. Та були такі, які створювали для конкретної мети: вилікувати людину від хвороби чи прикликати дощ [1].

Як вважає Тарасова О., то спочатку лялька виникла саме як атрибут обряду, згодом з'явилася лялька оберіг. І тільки після цього лялька стала дитячею іграшкою. Вузликів лялька – нащадок ляльки-божества, що символізувала Рожаницю, богиню-заступницю жіночої долі, хранительку плодovitості, якій вклонялися у давньослов'янські й трипільські часи [11].

Ляльок можна було бачити в будь-якій селянській хаті. Вони виконували різні функції: охороняли житло, дітей, сон, берегли господарство. Діти теж любили побавитися цими ляльками [9].

Існувало три типи ляльок-мотанок: немовля, баба-берегиня, наречена. При народженні дитини українці виготовляли ляльку-немовля. Лялька виконана у вигляді немовляти у пелюшках. Її укладали в ліжко поряд з дитиною для охорони її сну та здоров'я. Баба-берегиня допомагала оберігати достаток сім'ї. у середину ляльки вкладали монети, зерно, вовну для збереження домашнього тепла, отримання хорошої вовни овець та грошового достатку. Лялька-наречена захищала дівчат від пристриту і підтримувала їх. Цю ляльку багато одягали і прикрашали, так як вона символізувала придане нареченої і привертала багатого нареченого. Проте взагалі у слов'янській міфології налічується більше 50 видів мотанок, а в Україні більш поширеною була і залишається лялька з хрестом на обличчі, хоча можна зустріти й безликі ляльки [4].

Хрипко С. в своїй статті називає мотанку – “домашньою лялею” і говорить, що це просто іграшка й, що не слід її плутати з “Молитовними Мадоннами”. Проте коли проаналізувати традиції виготовлення й вкладення в мотанку символічних знаків, то чи варто її називати просто домашньою лялею. Адже вона успадкувала всю трипільську символіку починаючи від сварги й закінчуючи спіраллю, коли проаналізувати навіть таку дрібницю, то навіщо це для звичайної іграшки. Навіщо ці ляльки виготовляли в певні зазначені періоди, і дотримувалися чітких вимог стосовно її виконання? Чому лялька мала такий символічний характер, якщо вона, іграшка, чому сучасні пластмасові ляльки не несуть в собі символічного змісту [12]?

Мотанкапов'язана з усіма аграрними святами: її роблять на Колодія, наприкінці Масниці (як уособлення зими, яку спалюють) на Івана Купала (лялька Марена). Зима закінчується Масляною. ми звикли до того, що до народних гулянь виготовляють ростову ляльку з соломи – величезне опудало Масляної, яке спалюється на ритуальному вогнищі. на відміну від тієї ляльки, Масляна домашня не спалюється, а зберігається на цілий рік. У давнину її садили на підвіконня, щоб вона виглядала сватів, або на дах – щоб зустрічала молодят. Цю мотанку ставили на видному місці, щоб вона цілий рік оберігала садибу й господарів від злих духів, за рік її спалювали або віддавали дітям грати, оскільки вважалося, що вона виконала свою роботу, а замість старої робили нову ляльку [10].

Одним із величних і загадкових свят було Івана Купала, яке знаменувало вшанування бога Сонця (у давнину Дажбога). Назву ж свята пов'язували з іменем Купала – божества плодучості, добробуту й лікарських рослин, а обряди присвячувалися молодості, красі, коханню і очищенню. До свята дівчата плели собі вінки, у деяких місцях робили ляльку Купалку. Це мотанка одного дня. Її не берегли, не спалювали, а разом із віночками пускали плисти по воді, вважалося, якщо лялька відразу прибіється до берега, з якого її відправили у плавання, то нічого в житті дівчини не зміниться. Якщо ж вона попливе за течією, довго ходити її хазяйці в дівках. А якщо Купалка все ж таки пристане до берега, можна цього року чекати сватів. Ляльку робило теж подружжя, яке довго чекає на дитину: в кожен зав'язаний вузлик на мотанці ніби закріплювали своє бажання. до народження дитини мотанкою гралися, що за народним повір'ям, мало зробити майбутніх дітей здоровішими. ляльку-годувальницю робили дівчата в період повноліття для того, аби вдало вийти заміж, продовжити рід, народити дітей.

Лялька-наречена захищала дівчат від пристриту, привертала гарного жениха. Ритуальна лялька, яку використовували в різних обрядах (народження дитини, весілля збір урожаю), була білого кольору й поділена червоними смужками на три частини. Це своєрідне втілення світогляду прадавніх українців про природу як єдине ціле: сакральний світ був зверху (“права”), посередині – світ людський “ява”, внизу світ померлих – “нава”. На весілля робили мотанок, які мали назву нерозлучники – це ще одна весільна лялька, точніше пара. Ці ляльки повинні між собою мати одну руку на двох. Таку ляльку робила мати або сестра нареченої – людина, яка не могла побажати нічого поганого дівчині, а навпаки – на кожний вузлик загадувала щастя в подружньому житті. Нерозлучників дарували, щоб родина була міцнішою, щоб у радощах і щасті народжувалися діти, щоб був добробут, щоб подружжя мало згоду, мир і кохання, щоб чоловік і жінка підтримували одне одного в усіх життєвих ситуаціях. для виготовлення брали клаптики яскравої тканини, використовували яскраві нитки, щоб під час весілля спрямувати всі погляди на ляльок і відвести заздрість від молодої пари [5].

Восени коли закінчувалися польові роботи, жінки сідали за рукоділля. Майбутні наречені мусили потурбуватися за посаг. Треба було встигнути напярсти, наткати, нашити й

навишивати. А щоб усе вдалося, щоб на все вистачило рук, робили вони собі оберіг – мотанку Десятиручку. Звичайно її робили на Покрову, 14 жовтня, з підручних матеріалів – соломи, лика, трави, прикрашали дев'ятьма бантиками з червоних ниток. На кожен вузлик дівчина загадувала бажання. А щоб ніхто не наврочив і не розгадав її таємних бажань, ляльку практично відразу після виготовлення спалювали.

Коли в родині підросла дівчинка, для неї проводили обряд закосичення. Жінки співали обрядових пісень, а мати розчісувала донці волосся, заплітала косу, читаючи замовлення, вплітали в неї стрічку й надягала дівчинці перший вінок. Осягаючи життєві премудрості, дівчатка починали самостійно виготовляти собі ляльок, щоб грати у дочки-матері, у весілля. Для нього робили Наречену (Княгиню), Дружку, Дяка і Нареченого. Наречену багато вбирали, щоб вона привабила забезпеченого парубка.

Існувала ще одна ритуальна лялька – золяна мотанка. Ця дуже давня лялька, берегиня домашнього вогнища; єдина лялька, яка робиться без головного убору й без волосся. Голова виконується з золи, а тулуб – ганчірковий. Лялька вважається весільною, тому що її дарувала мати своїй дочці-нареченій, передаючи разом із лялькою силу рідного вогнища, вогню. І наречена в будинок коханого уносила з цією лялькою благословення свого роду, своїх предків. Таким чином, на вогненному рівні поєднувалися два роди. Відсутність у ляльки рук означала, що в новому домі дівчина мусить навчатися всього заново, вчитися робити все так, як заведено у свекрухи. Таку саму ляльку робили під час переїзду в нове житло, щоб забрати з собою силу вогню з вогнища. Робила жінка зольну ляльку й як оберіг своєму коханому, коли він вирушав в далеку путь, щоб оберігати його силою рідного вогнища.

Досить поширеними були вепські ляльки, особливо вепська Годувальниця – оберіг жіночого здоров'я, образ одруженої жінки. Вепси – це невеликий фіно-угорський народ, який живе на північному сході Європи й зберіг до сьогодні давні традиції. Оберіг символізує материнську турботу, відганяє приріст, хвороби, сум, невдачі. Цю ляльку дарують із добрими побажаннями – як помічницю й захисницю. Вона розміщується в домі на видному місці. Перше, що привертає увагу – це пишні груди ляльки. Вони є символом того, що жінка має міцне здоров'я, може народити й вигодувати багато дітей, а отже, й родина буде великою і заможною, тому що в ній буде багато робітників.

В обрядах використовували й ляльку-мотанку, яка мала назву Ведучка. Лялька Ведучка – це оберіг материнства. Руки мами утворюють замкнене коло. Це духовне поле й мудрість, які з'єднують матір і дитину. Мама дає малюкові зробити перші кроки, при цьому підтримує, оберігає від зла, від нечасть.

На посиденьках на Пилипів день, 27 листопада, після закінчення польових робіт і перед тим, як упритул зайнятися рукоділлям зимовими днями й вечорами. Лялька-пилипівка – шестирукий оберіг, для рукодільниць. Вважається, що вона оберігає жіночі руки від втоми, травм, а також полегшує жіночу працю й перетворює її на задоволення. Пилипівку дарують для допомоги в усіх справах. За рік Шестиручку віддавали грати дітям або спалювали, а замість неї робили нову ляльку.

Коли влітку всі жінки вирушали на сінокіс, брали з собою дітей. Щоб малюкам було, що робити брали з собою дітей, для них виготовляли простих лялечок – покісниць. У них були яскраві вбрання, на честь першого сінокосу, й ретельно обмотані хрестовино руки, щоб лялька допомогла вберегти руки косарів від порізів. Покісниця – одна з найпростіших за технікою виготовлення ляльок. Вона робиться без ножиць і голки, без швів, із цілого шматка тканини [11].

Отже, традиційна народна – лялька не тільки об'єкт етнографії, атрибут обрядових дійств або твір селянського мистецтва. Це ще суб'єкт, який фіксує і закріплює сліди національної історії. Мотанка виконувала для людини стільки різних функцій, вона була і оберегом, і ритуальною річчю та лялькою для забави дитини. Ляльки-мотанки виготовлялися на різні свята і з різних приводів. На нашу думку, секрет і значення цієї таємничої іграшки не повинні бути забуті в умовах сучасності, бо це одна з традицій нашого народу, його історія та культура, на яких базується духовна основа нації. Треба зазначити, що все при виготовленні мотанки не має випадковості, все має свій символічний зміст і давню історію. Проте не вся обрядовість мотанки є вивченою, мотанка продовжує зберігати свої таємниці, дослідженням яких потрібно займатися.

Література

1. Генсіровська К. Лялька-мотанка – Берегиня роду // Жіноча Січ. – 2013. – №2 – с. 17 – 18.
2. Грушевський М. Дитячі забавки та ігри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії // Киевская старина. – 1904, июль – август. – с. 85.

3. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – Київ: “Либідь”, 2006. – 256 с.
4. Друктейніте Ю. Ляльки-мотанки з Барселонською припискою // Фокус. – 2015. – січень. – с. 11 – 14.
5. Кабачук О. Ляльковий дивосвіт Ярослави Сенюк // Каменяр. – 2013. – № 1 – 2. – с.14 – 28.
6. Ларіонов П. Оберіг садиби – ляльки-мотанки // Урядовий кур’єр. – 2012. – № 17 – с. 18.
7. Лукашенко Т. Українські обереги своїми руками. – Харків: “Аргумент”, 2015. – с. 186 – 189.
8. Наулко В., Артюх Л., Горленко В. Культура і побут населення України. – Київ: “Либідь”, 1993. – 245 с.
9. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образнасвоєрідність. Функціональні особливості. – Київ, 1999. – 120 с.
10. Склярєнко О. Народні ляльки – К., 2015 – 63 с.
11. Тарасова О. Ляльки-мотанки. – Харків. – 2014. – с. 14 – 89.
12. Хрипко С. “Домашні лялі” – “мотанки” або “моташки”: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/history/10574-tripilska-molotovna-simvolika-veneri-madonni-motanki.html>

УДК 551.582 (477.51)

**СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ Й СТУПЕНІ ЯКОСТІ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО
“ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО”**

Іващенко В.В., студентка IV курсу філологічного факультету
Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Зінченко С.В.**, кафедра української мови

“Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, але безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку і філософію мови...” говорив Константин Ушинський. У словах відомого педагога звучить проста істина. Лиш варто зауважити, що і в дорослому віці людина має не припиняти заглиблюватись у вивчення семантико-граматичних особливостей слів, адже мова – є тим інструментом, із допомогою якого ми пізнаємо світ і самих себе.

Серед багатьох мовних проблем на сьогоднішній день актуальним є вивчення гносеологічної категорії порівняння, що виражає градацію якості. Сучасна українська літератураре-презентує велику кількість художніх текстів, що дають якнайширші можливості дослідити діалектні чи авторські прикметникові лексеми ступенів порівняння і ступенів якості як об’єктивно існуючі критерії реальної ознаки. Зауважимо, що саме якісні прикметники є ніби ядром категорії прикметника і своїми граматичними формами відтворюють реальну ознаку її об’єктивно існуючих категоріях кількості і якості. Переорієнтація дослідників у бік семантико-граматичного аналізу категорії ступенів порівняння дозволила чітко розмежувати категорію співвідносної інтенсивності ознаки (ступені порівняння) й категорію її кількісної градації (ступені якості).

Інтенсивність вияву ознаки реалізується дериватами ступенів порівняння (червоний – червоніший – найчервоніший). Здатність якісних прикметників утворювати похідні із вираженням меншої або більшої кількості ознаки (синій, синюватий) або ж із властивістю поєднуватися з кількісно-означальними прислівниками дає можливість створювати описові форми кількісної градації ознак (дуже темний, занадто спокійний). Категорія співвідносної інтенсивності ознаки виникає тоді, коли предмети порівнюються не просто за ознакою, а за її якісним станом, де важливе значення має саме рівень вияву ознаки, що містить у собі таку характеристику як насиченість чи інтенсивність, меншу або більшу міру її реалізації.

Творчість яскравої представниці сучасного письменства Ліни Костенко є благодатним матеріалом для дослідження вираження семантико-граматичних категорій якісних прикметників. Зокрема, її твір “Записки українського самашедшого”, на нашу думку, дає змогу дослідити вживання авторкою лексеми цих категорій, які потребують ґрунтовного аналізу.

У мові ці категорії (категорія співвідносної інтенсивності ознаки та категорія її кількісної градації) мають вияв у ступенюванні означально-якісних слів. Власне дослідження категорії ступенювання в сучасній українській літературній мові здійснювали такі мовознавці як А.Грищенко, Ю.Карпенко, І.Кучеренко, О.Курило, А.Колодяжний, О.Качура, С.Зінченко, М.Перегінець та ін. Також існує ряд робіт щодо вивчення діалектних форм ступенювання прикметників, зокрема, займались цим питанням С.Бевзенко, В.Німчук, О.Горбача ін. Проблеми градації в загальному мовознавстві досліджували В.Жирмунський, К.Бругман, М.Юрковський, Г.Пауль та ін. Не можна оминати цікаве дослідження Ганни Віняр, яка аналізувала усю лексику роману “Записки українського самашедшого”.

Актуальність теми нашої статті також обумовлюється значенням творчості Ліни Костенко для України, її вмінню привносити в українську мову неологізми, авторські форми ступенів порівняння і ступенів якості прикметників. Недостатня з’ясованість важливих теоретичних аспектів проблеми градації якості ознаки актуалізує науково-критичне вивчення її втілення в українській літературі, а саме у творі Ліни Костенко “Записки українського самашедшого”. Власне, метою дослідження є глибока і всебічна оцінка ступенів порівняння і ступенів якості прикметників у творчості Ліни Костенко, на матеріалі її відомого роману, а результати можуть бути використані при вивченні цієї частини мови в школі та при підготовці студентів до

практичних занять із вивчення якісних прикметників та якісно-означальних прислівників. Творчість такої неординарної особистості як Ліна Костенко – це величезний плацдарм для дослідження мовних явищ. Щодо її першого опублікованого прозового роману “Записки українського самашедшого” можна з впевненістю зауважити, що це певна суміш сучасного письма, а саме: художньої літератури й публіцистики. У романі можна відшукати кілька десятків авторських форм ступенів порівняння і ступенів якості прикметників, які цікаві своєю конструктивною будовою та потребують тлумачення і пояснення.

Ступені порівняння – це граматичні утворення прикметників, які дають кількісну характеристику якості предмета, де зіставляються різні ступені вияву певної ознаки. Існує вищий ступінь порівняння (компаратив), що має вияв у простій (синтетичній) та складеній (аналітичній) формах. Проста форма (основа прикметника + суфікси -ш-, -іш-): *добрий*→*добріший*, *широкий*→*ширший*. Складена форма (складається зі слів *більш*, *менш* + прикметник) *добрий*→*більш добрий*, *менш добрий*; *широкий*→*більш широкий*, *менш широкий*. Найвищий ступінь порівняння (суперлатив) має також просту і складену форми. Проста форма (префікс *най-* + прикметник простої форми вищого ступеня): *добрий*→*найдобріший*. Складена форма (префіксальні прислівники *найбільш*, *найменш* + звичайний прикметник; іноді найвищий ступінь твориться описово за допомогою слів *від усіх*, *за всіх*, *над усе* + прикметник простої форми вищого ступеня): *найбільш добрий*, *добріший за всіх*. У Ліни Костенко ми зустрічаємо чималу кількість прикметників на позначення кольору, фізичних якостей, розміру, форм, ваги, велику увагу письменниця приділяє особливостям характеру, певним психічним властивостям людини через вияв різної міри інтенсивності та кількості їх ознак. Для прикладу: “...тільки тепер картинки щораз *страшніші*...” (6, с.13), “...*найбуденніші* речі вона говорила глибоким тембральним голосом...” (6, с.148), “...сприймати все треба *спокійніше*...” (6, с. 6).

У романі “Записки українського самашедшого” Ліна Костенко використовує вищий ступінь порівняння досить часто. Він реалізується у простій формі: “Працює на дизелі, їздить *повільніше*, зате *дешевше*, ніж на бензині” (6, с.20), “Тоді ми вийдемо *сильніші*, а не як поранені звірі”, – сказав він” (6, с.34), “...оце жіноче підданство, либонь, *солодше*, ніж цей домашній суверенітет...” (6, с.143), “У серпні спека ще *спекельніша*” (6,с.226). Часто письменниця використовує просту форму найвищого ступеня: “...бо я вже не так боюся нових *найскладніших* проблем, як тих самих, хронічних...” (6, с.11), “...*найближчий* мій друг у Каліфорнії, в Силіконовій долині...” (6, с.19), “Уже не знаєш, яка тепер *найстрашніша* хвороба сучасності” (6, с.21), “Що намір його вбити визрівав у *найвищому* кабінеті, голоси впізнавані” (6, с.30), “Тим часом *найневибагливіші* імпрези розважають суспільство” (6, с.35), “*Наймобільніші* з киян віддали перевагу масовим діям, зустрічали Міленіум на Майдані, у новорічній феєрії Моста Тисячоліть” (6, с.46), “...ти хочеш сказати, що надто багато загинуло українських мужчин, і то *найкращих*, пасіонарних...” (6, с.142), “...прийдеш, зморений за день, ухорканий, сто разів принижений чорті-ким, а вона упадає біля тебе, диригує виделками й ложками, жонглює тарілками, ти для неї орел і півень, на *найвище* її досягнення...” (6, с.143), “...а західна цивілізація сильна, у неї *найсучасніші* технології, колосальні кошти і зброя, вишкіл професійних армій, коаліції, блоки, альянси... *найшляхетніше*, що людство зробило, отямившись, – це в День жалоби помовчало три хвилини...” (6, с.182), також трапляються лексеми найвищого ступеня, ускладнені частками-префіксами *що-*, указують на підсилений, збільшений вияв ознаки в межах найвищого ступеня (аблатив): “...може, уперше в житті я так полюбив життя, у *щонайменших* його виявах – усмішка, дотик, вечірня розмова за чаєм...” (6, с.180). Досліджуваний матеріал ілюструє також складену форму вищого ступеня порівняння якісних прикметників: “...працює у тому ж видавництві, воно вже трохи оговталось, переорієнтувалося зі збиткової української літератури на “Камасутру” і “450 способів досягти оргазму”, так що тепер уже *більш-менш платоспроможне*...” (6, с.187). Використання Ліною Костенко аналітичних форм найвищого ступеня у романі не фіксується.

Дослідивши текст роману, зауважимо, що письменниця активно використовує якісні прикметники та якісно-означальні прислівники різних ступенів порівняння, але домінують синтетичні й аналітичні форми вищого ступеня. Найвищий ступінь порівняння Ліна Костенко в романі використовуються рідше. При цьому, найчастіше – це синтетичні форми прикметників найвищого ступеня, які виражають найбільший вияв ознаки в предметі порівняно з іншими предметами, що мають подібну ознаку. Іноді трапляються форми, ускладненні частками-префіксами *що-* або *як-*, які підсилюють ознаку, переводячи її ступінь вияву в абсолютну, тобто, в елатив.

Щодо ступеня якості, то в романі трапляються прикметники, які здатні сполучатися з кількісно-означальними прислівниками, що в свою чергу допомогли утворити такі цікаві

описові форми кількісної характеристики ознаки: “Приїхав Сорос, каже, що Україна у світі має дуже погану репутацію, а до чого тут Україна, нам же її підмінили, а куди ж ми дивилися...” (6, с.9), “Якось треба зібратися з духом, налаштуватись морально – все ж таки це Міленіум, дуже високий поріг” (6, с.10), “Або, як казав один дотепник: “широко відомі у вузькому колі”” (6, с.50), “Подружжя з них дивне, батько вже сивий, обличчя досить-таке пооране втому, а вона худенька і зграбна, здалеку можна подумати, що дівчинка” (6, с.52), “Підкреслено елегантний, підкреслено ввічливий, він завжди тримав дистанцію, яку не хотілось я подолати” (6, с.108), “Але тепер випадково зустрівшись, і йому зрадів, зрештою, ми всі дуже самотні, дав йому телефон і адресу, і він зайшов” (6, с.109), “..ми любимося у відсвітах світових катаклізмів, у стрілянині, зойках і вибухах – якось особливо жагуче відчуваєш жінку на цій фонограмі світового безумства...” (6, с.190), “Борьку не впізнати, дуже чемна дитина” (6, с.192), “Книжки шалено дорогі” (6, с.192), “Їхній Тінейджер абсолютно некомунікабельний” (6, с.201).

Не оминули ми і якісні прикметники, які своїми граматичними формами відтворюють якість, що можуть утворювати похідні із семою більшої чи меншої кількості ознаки: “Я подарував йому невеличкий блакитно-зелений глобус, такий був у мене в дитинстві” (невеликий – невеличкий) (6, с.47), “Я навіть не знаю, що то за пес, – величезний, бійцівський, ротвейлер чи що, чорної масті з рудими підпалинами” (великий – величезний) (6, с.54).

Як відомо, існують і прикметники, що утворюють форми суб’єктивної оцінки ознаки з фіксацією збільшеної або зменшеної міри її вияву, власне такі форми ми також знаходимо на сторінках досліджуваного роману Ліни Костенко: “То чого ж я від свого маленького сина – він теж звик” (6, с.8), “Там є стареньке фотоательє, куди ми колись забігали в дощ. Фотографом тоді була маленька сива жінка з підфарбованим синькою волоссям, схожа на постарілу Мальвіну” (6, с.21), “Вона була худенька, аж чорна, на восьмий день голодування, але мені здалася прекрасною, як сама Україна” (6, с.33), “Борьці батько подарував японську магнітолу, а його мамі новесеньку сріблясту “Хонду”, – бізнесмени вміють балувати своїх дружин, не те, що я, інтелектуал-одиначка в умовах дикого ринку” (6, с.47), “...А в цієї коротка стрижка, вона маленького зросту, і волосся русяве, і вся вона – а ля паж” (6, с.50), “Тоненьку золоту шлюбну обручку” (6, с.99), “Дятел був як дятел, дзьобатенький і пістрявий, а нація якась амфорна, розпливчата, і все підставляє скроню” (6, с.191), “Вчора ми повінчалися у маленькій автокефальній церкві” (6, с.191), “Запустили маленького робота з відеокамерою, і знайшли” (6, с.223).

Цікавою у досліджуваному тексті була знахідка прикметника, утвореного поєднанням існуючих назв, що є модифікацією семи помірною рівня ознаки в бік збільшення її інтенсивності: “Взагалі день був рясний на екстраординарні сюжети” (6, с.103).

Також зустрічаєм прикметники у яких наявність в окремому предметі меншої чи більшої ознаки передають граматичні форми, які належать до категорії кількісної градації ознаки, при чому вони виражають величину ознаки, що є у самому предметі: “Диригує дівчина, такий маленький Гаврошик у в’язаній шапочці, в оранжевуцому светрі – як іскорка на снігу” (6, с.406).

Поняття ж якості різної міри вияву може бути виражене безпосередньо через відношення до інших предметів, або через відношення до особи чи істоти описово, без використання ступенів порівняння: “...Ми з дружиною стояли на балконі...я обняв її всім собою, як тоді, в найперші ночі любові, це було непритомно, як струм, як сонячний удар...” (6, с.58), “...Подекуди радіаційний фон у десятки разів перевищує допустимі норми...” (6, с.59).

У романі “Записки українського самашедшого” чисельно переважають якісні прикметники, менше вживано відносних, присвійних прикметників небагато. Ступені порівняння якісних прикметників використовуються найчастіше стосовно особи – літературного персонажу.

На основі аналізу використання ступенів порівняння і ступенів якості у досліджуваному романі можна зауважити, що письменниця послуговується цікавими семантико-граматичними формамиякісних прикметників та якісно-означальних прислівників, що творяться різними способами. За частотою використання переважають прикметники категорії співвідносної інтенсивності ознаки. Прикметники категорії кількісної градації ознаки теж активно використовуються письменницею, прикметники цієї категорії дають яскраве уявлення про властивість предмета, про статичні його характеристики. Застосування дериватів вищого і найвищого ступенів порівняння дає можливість письменниці варіювати інтенсивністю якісної ознаки предмета, акцентувати саме на її вираженні, описувати предмет чи об’єкт із різною насиченістю ознаки, меншою чи більшою мірою її вияву. Отже, варто наголосити на особливій ролі саме таких прикметників у арсеналі Ліни Костенко, адже вони підсилюють напруження, символічність, акцентують увагу, наголошують на певній проблемі, візуально доповнюють образ.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівська В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. / О.Безпояско, К.Городенська, В.Русанівська –К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Бойко В.М, Давиденко Л.Б. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посіб. / В.Бойко, Л.Давиденко. – К.: Академвидав, 2014, (Серія "Альма-матер). – 248 с.
3. Віняр Г.М. Нова лексика в романі Ліни Костенко "Записки українського самашедшого" / Г.Віняр // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2011. – Вип. 16. – С. 354-356.
4. Грищенко А.П. Прикметники в сучасній українській мові / А.Грищенко. – К.:Наукова думка, 1978. – 207 с.
5. До питання про становлення класу прикметників і їх ступенювання / С.В.Зінченко // Наук. зап. Ніжин. держ. пед. ун-ту. Філол. науки. – 1998. – [Вип. 1]. – С. 124 – 128.
6. Карпенко Ю.І. Ступені порівняння прикметників в українській мові / Ю.Карпенко // Українська мова в школі. – 1960. – №1. – с. 7 – 13.
7. Костенко Л.В. Записки українського самашедшого. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. – 416 с.

УДК 821.161.2 (092)

ВОЖДЬ ЯК ПОЗИТИВНИЙ ГЕРОЙ У ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦРЕАЛІЗМУ

Мазко О.В., аспірантка філологічного факультету

Науковий керівник: д-р філол. наук, проф. **Хархун В. П.**, кафедра української літератури

У соцреалістичній літературі позитивний герой був представлений передусім в образах комуніста, чекіста, комсомольця, авіатора й утілював найкращі риси характеру, якими має бути наділена "нова людина". Однак справжнім ідеалом уважався образ вождя, зокрема образ Леніна, тому ленініана, як зазначає О. Куцевол, – це одна з провідних складових соцреалістичної літератури [5].

Перша проблема, яка постала перед творцями ленініани, – це новий герой, до якого вже не можна було підходити з готовими канонами – він не вкладався в канон позитивного героя, витвореного реалістичною літературою другої половини XIX століття. Обирається компромісний варіант: ленініана ґрунтується на творчому засвоєнні традицій класичної літератури, проте образ Леніна як зразок позитивного героя подається в радикальному переосмисленні проблем історичного, типового, трагічного. Важливу роль у розробці ленінської теми відіграють спогади соратників, друзів і рідних вождя. Естетичні домінанти ранньої ленініани, як зазначає В. Хархун, зумовлюються "екзистенційним переляком", що був пов'язаний із неготовністю митців художньо осмислювати образ Леніна. Це зумовило таку художню стратегію: зробити постать вождя предметом художнього переживання ліричного героя, таким чином уникнувши прямого її зображення. Письменники намагалися подати ленінські тексти мовою художньої літератури, відкрити їм доступ на сцену [7, с. 34–35].

На думку В. Хархун, з огляду на "одержавлення" культу Леніна можна виокремити три стадії ленініани – рання, сталінська та постсталінська. У 1920-х роках, зауважує дослідниця, "домінує міф про безсмертного Леніна, який відкрив перспективу нового світу. Він символічно оприявлений у формулі "Ленін живий!". У 30-х роках – в епоху розквіту культу Сталіна – твориться міф про мертвого Леніна; у контексті радянської дійсності він побутує лише як символ, передаючи важелі влади Сталіну. У хрущовський період ленініани, позначений активною реінкарнацією образу, здатного подолати культ Сталіна, набуває поширення міф про "сучасного" Леніна..." [7, с. 36].

Н. Тумаркін зазначає: "Після смерті Леніна організатори його культу все більшого значення надавали поширенню ленінізму серед дітей... Історії про дитинство Леніна мали дати радянським дітям досконалий зразок – енергійного, старанного хлопчика Володю, який ніколи не забував про свій борг перед народом, а ідеалізований Ілліч – названий по батькові, щоб зробити його ближче і доступніше – служив уособленням режиму в образі усміхненого добряка, який рятував Росію і любив дітей. Очікувалося, що діти, виховані Ленініаною, виростуть лояльними радянськими громадянами, а їх юнацька любов до Леніна в зрілості перетвориться у відданість радянській владі. Дідусь Ленін – це ідеальна модель, на основі якої діти могли критично оцінювати своїх батьків – створювалася таким чином протипага шкідливому впливу домашніх" [6].

У 1926 році в одній із волостей Тверської губернії було проведено опитування сільських дітей віком 10–12 років. Учасники опитування не виявили ніякого інтересу до політики. Наприклад, на запитання “Ким ти хочеш стати, коли виростеш?” більшість хлопчиків відповіло, що стануть ремісниками або вчителями; дівчата ж мріяли про професію вчительки або швачки. Лише 6% хлопчиків прагнули вступити до Комуністичної партії. Але, незважаючи на байдужість до політики, на запитання “На кого ти хочеш бути схожим?” 15,9% хлопчиків відповіли: “На Леніна”. 6,2% дівчаток дали таку ж відповідь, а ще 1,7 % обрали Н. Крупську як зразок для наслідування. Але більшість прагнула бути схожою на свою вчительку. Потім дітей попросили обґрунтувати свій вибір. Хлопчики, що прагнули бути схожими на Леніна, наводили такі аргументи: “Чув про те, що Ленін хороший чоловік. Красивий. Старанний. Розумний. Ласкавий. Він захищав пригноблених і бідняків. Дуже любив дітей. Багато всього знав. Щоб бути на легкому місці, як Ленін жив. Хоч трошки на Леніна бути схожим. Щоб бути розумним і добрим. У маленького Леніна красиві кучері і лоб”. Отже, учителі, безсумнівно, читали, розповідали дітям про Леніна або знайомили учнів з відповідною літературою. Ті дівчата, що в якості зразка обрали Леніна, бачили в ньому, як ми можемо зрозуміти з відповідей, надлюдину: “Учений. Боровся за краще життя. Він правив усім світом. Дуже вчений. Хочу бути схожою на трирічного Леніна, тому що він змалку був свідомий” [6].

С. Коган зазначає, що після смерті Леніна пропаганда почала активно створюватися образ колективного батька – товариша Сталіна. Батько народів дарував дітям щасливе й радісне дитинство, захищав своїх вірних синів і дочок від загрози капіталізму, але суворо вимагав вірного служіння своїй системі. Вождь був носієм тих якостей, які стають зразком для всіх дітей країни: непохитність волі, ясність мети й наполегливість у її досягненні, твердість характеру, що ламають будь-які перешкоди. Домінантою психологічного настрою повинна була стати “соціалістична спрямованість” із великим відтінком фанатичної впевненості та відданості, покликаними замінити колишні релігійні почуття [3, с. 168].

Які ж якості вождя стали предметом змалювання в художніх творах? Радянський дослідник Г. Черемин визначив їх так: “Радянські письменники і поети намагаються в першу чергу відобразити властиві товаришу Сталіну найвищою мірою, як і Леніну: політичну ясність і визначеність, безстрашність у бою й нещадність до ворогів народу, цілковиту свободу від будь-якої паніки в моменти небезпеки, мудрість і неквапливість під час вирішення складних питань, найбільшу правдивість і чесність, безмежну й самовіддану любов Сталіна до народу. Радянські письменники і поети намагаються відтворити зовнішність товариша Сталіна, дати відчутти властиву йому харизматичність” [8].

Виховані ленініаною радянські люди відчували любов до вождя, що тісно перепліталася з патріотизмом. Часто це вимагало такої риси “нової людини”, як жертвність. Людмила Степанівна, вчителька з повісті О. Донченка “Лісничиха”, постраждала через свої переконання: “Згадалось ураз, як посивіла Людмила Степанівна тоді, коли німці катували її за те, що читала школярам про Сталіна” [1, с. 449].

Підліток Аркадій, герой роману О. Копиленка “Десятикласники”, готовий пожертвувати всім, навіть своїм життям, заради Вітчизни: “Геній... Кремль. Любий, дорогий товаришу Сталін, я нічого не зробив ще для людей, але коли треба буде віддати життя за Вітчизну – я віддам його, як справжній син народу. Я йду пліч-о-пліч з мільйонами громадян моєї країни, прочищаючи бур’янисті шляхи...” [4, с. 272]. Як ми бачимо, хлопець подумки звертається до вождя у хвилини роздумів, Сталін стає його уявним співбесідником, до якого Аркадій ставиться з певною ніжністю (“любий”, “дорогий”).

Любов до Леніна й Сталіна слугує своєрідним об’єднувальним началом для людей, дозволяє відчутти певну емоційну близькість. Іноземний шпигун у повісті О. Донченка “Школа над морем”, намагаючись викликати довіру в піонера Сашка, згадує Леніна: “У мене синок теж піонер. Володимиром зовуть. На честь Володимира Ілліча Леніна” [2, с. 191]. Це начебто повинно змусити повірити дитину в те, що перед нею – радянський громадянин, патріот своєї держави.

Часто люди відчують підтримку, нехай і не словесну, із боку вождя, існує певний нерозривний зв’язок між Сталіним і народом: “Кіра відчула, що у неї пересохло в горлі, – немов у цьому кабінеті важко дихати здоровим людям. Подивилася на стіл, де лежить списаний папірець, на полиці з книжками, на товариша Сталіна у великій рамі, і він заспокоїв дівчину своїм поглядом” [4, с. 78]. Дівчинка збирається разом із іншими піонерами розпочати боротьбу проти вчителів-консерваторів, прибічників старої системи освіти, яка вже не відповідає сучасним вимогам, що може розцінюватися як своєрідна маленька революція. Сталін надихає Кіру, надає їй сили для цього кроку, вона розуміє, що його життя теж не було простим, що шлях боротьби вимагає рішучості. Він уселяє їй спокій, дівчинка відчуває його підтримку.

Позитивний герой у літературі соцреалізму знаходиться в постійному русі, що передбачає самовдосконалення та саморозвиток. При цьому виразно прослідковується спрямованість радянської людини в майбутнє – уперед. Орієнтиром на цьому шляху стає партія в особі вождя – Леніна / Сталіна: *“На місце стомленого роками старого ставав молодий. Поряд з старим теж ставав молодий біля верстата, в науковому кабінеті, в Червоній Армії, за кермом машини, у полі... Міцною, впевненою рукою брався за нову роботу. Ось покоління! Мільйони народу, а на чолі – партія. Вона вказує, куди йти, яку підняти цілину, які перебороти перепони, як іти до комунізму”* [4, с. 329–330].

Яскравим прикладом може слугувати ситуація, описана в повісті О. Донченка “Школа над морем”. Мати Сашка Чайки нагороджується орденом Трудового Червоного Прапора. Сашко вирішує підготувати до її приїзду подарунки разом зі своїм молодшим братом. Він пише для неї вірш “Зустріч з моєю матір’ю”. Перша його строфа така:

О мамо, знов твоє обличчя

Всміхається мені,

Велика партія

Нас кличе

До перемоги, до борні!.. [2, с. 103]

Потім він обіцяє гарно вчитися й говорить, що дуже пишається її досягненнями, буде брати з неї приклад. На нашу думку, такий, на перший погляд, різкий перехід від образу матері до партії є вмотивованим. Це можна легко пояснити тим, що дитина в радянські часи фактично виховувалася державою, яка забрала її з-під опіки батьків. Уже немає тісного емоційного зв’язку з матір’ю – її замінила партія. Тому для хлопчика цілком органічним видається згадати партію одразу після звертання до матері – це один цілісний образ у його свідомості.

Учителька з роману О. Копиленка “Дуже добре” намагається виховувати учнів згідно з новими вимогами суспільства, вона усвідомлює глибинність та масштабність змін у свідомості радянських людей: *“Часом здається Ользі Карлівні, що вона – мати всіх цих учнів – в муках народжує ціле покоління людей нового світу. Біографії сотень дітей пам’ятає Ольга Карлівна. Сотні, тисячі школярів треба спрямувати на єдиний шлях, вказаний Леніним, Сталіним. Невже цього не розуміють Платон Юліанович Курокут, Василь Петрович Чернуха і подібні до них! Яка радість усвідомити, що на твоїх очах, твоїми зусиллями виростає ще одне зовсім інше нове покоління. Воно мільйонами йде у завтрашній день, і день цей прямує до сонячного сяйва...”* [4, с. 139]. У творі цій учительці протистоять прибічники старих методів і форм навчання. Показано перехідний етап у розвитку радянської школи, усі зміни позиціонуються як необхідні, зумовлені потребами “нової людини”. Школа, яка відіграє значну роль у вихованні нового покоління, ідеологічним “дороговказом” обирає саме вождів.

Піонери вивчають марксистську літературу – це не головний їх обов’язок, але такий, що сприймається як неодмінна складова життя майбутнього комуніста: *“А на полицях, де в педантичному порядку стоять книжки невеличкої бібліотеки Аркадія, – перше і почесне місце займають твори Леніна, Сталіна, потім ідуть різні довідники, словники, енциклопедія”* [4, с. 278]. Ми бачимо, що для хлопчика твори вождів набагато важливіші за навчальну літературу. Саме читання цих творів відіграє важливу роль у вихованні молодого покоління.

Таке виховання розпочинається досить рано – ще до школи діти вперше знайомляться з ідеями вождів, хоча ще й не здатні осмислити та досягнути їх. В оповіданні О. Копиленка “Секрет” це ілюструє розмова між двома новими друзями: *“ – А в нас патефон є. Всякі пластинки грає. Я сам навчився їх заводити. Пісні грає. І Ленін промову говорить, – похвалився Боря. – Справжня промова Леніна? Ой цікаво!.. – позаздрила Ліда”* [4, с. 476]. Із віком арсенал виховних засобів розширюється.

Дорослі часто апелюють до прикладу партійних керівників під час розмови з молоддю. Директор школи Іван Романович із роману О. Копиленка “Десятикласники” звертається з такими словами до піонерів: *“Ви ж знаєте вже, що встигли зробити, які думки роїлися в голові Маркса, Леніна, Сталіна в юнацькі роки. Оце для вас приклад і дороговказ”* [4, с. 330].

Вождь посідає місце батька в радянському міфі про “велику родину”, тому він сприймається людьми як рідний та близький. Школярка Руфа з роману О. Копиленка “Дуже добре” вирішила намалювати портрет Сталіна: *“На шкільний вечір трьох поколінь Руфа готує сюрприз – давно малює картину: товариш Сталін з піонерами. Але картина не виходить. Товариш Сталін посміхається, а їй хочеться, щоб він дуже серйозно щось розповідав. Оце й не виходить. Кілька разів починала й не може закінчити, а кортить намалювати”* [4, с. 222–223]. Дівчинка ставиться до вождя з великою повагою, навіть подумки вона називає його “товариш Сталін”, не вдаючись до інтимізованих звертань: *“Довелось примиритись”*.

Може, товаришеві Сталіну справді весело з піонерами і тому він посміхається? На переробку не було часу, і Руфа вирішила закінчити картину...” [4, с. 227]. Кінцевий результат вийшов не зовсім такий, як очікувала юна художниця, тому що образ вождя на портреті дещо розходився із власними уявленнями дитини. Але всі присутні на шкільному вечорі були просто вражені майстерністю мисткині: *“Перед очима глядачів – сміливо задумана композиція, широко виконана щирою рукою. Далекий зелений простір і білі табуни хмар, ніжних, як мереживо. На першому плані товариш Сталін веде за руку піонера й піонерку. А навколо десятки веселих дітей ідуть сміливо і радісно. Товариш Сталін сміється, і діти сміються. З картини ллється радість фарб і величезного життя, далекий розгін простору. Лінії і кольори – ще не певні, але такі, що стверджують нові, свіжі почуття. Картина прикувала до себе очі перших глядачів і критиків”* [4, с. 230]. Ми бачимо, що зв'язок між окремою людиною та вождем зображується як двосторонній: не тільки, скажімо, діти люблять товариша Сталіна, він також проявляє ті самі почуття по відношенню до них. Спілкування з молодим поколінням приносить йому велику радість, як, безумовно, і самим дітям.

А ось для Аркадія, героя роману О. Копиленка *“Десятикласники”*, Сталін постає справді як батько. Це пояснюється частково тим, що хлопець виховується однією матір'ю – батько загинув іще до його народження. Він сприймає вождя зовсім по-іншому, ніж Руфа: *“Сталін посміхнувся, примруживши очі – знайомі і рідні, повні невимовної батьківської ніжності. Ця посмішка, розмова в супроводі музики освітила Аркадія таким світлом, що він заплющив очі і перестав грати”* [4, с. 272].

Варто зазначити, що чітко розмежування, принципів відмінності між постатями Леніна та Сталіна у творах літератури соцреалізму відсутні – вони зливаються в один образ вождя, наділяються схожими якостями. Тому вожді не випадково згадуються одночасно. Можна навести приклад із роману О. Копиленка *“Десятикласники”*. Курсант Сашко Мостовий виголошує палку промову перед колишніми однокласниками: *“Товариші, я привіз вам привіз із Ленінграда, з того міста, де спалахнув вогонь Жовтневої соціалістичної революції, що її розпалили Ленін і Сталін. Звідти покотилася хвиля наших перемог, і в ній захлинулася буржуазія і вся контрреволюція [...] Ми любимо свою радянську Батьківщину, ми вірні ідеалам комунізму, ми завжди готові стати на захист нашої радянської Вітчизни. Ми готові жити й творити в мирному труді, але, коли треба, ми не пожаліємо життя за справу Леніна-Сталіна!”* [4, с. 406]. Отже, двох вождів передусім об'єднує спільна справа. Вони настільки близькі та схожі для підлітка, що їх імена навіть подані в тексті через дефіс – як один цілісний образ.

Питанню революційної боротьби відведене значне місце в оповіданні О. Копиленка *“Петроградський хлопчик”*. Вона зображується як шлях простої людини-робітника до щастя: *“Вирішили ми більше не працювати на буржуїв. Час забирати фабрики в свої руки. Заберемо! Ленін закликає до цього. А Ленін веде робітників до щастя”* [4, с. 496]. Вождь постає як батько, який любить людей і піклується про них: *“Так сказали Ленін і Сталін. Вони – мов рідні батьки всіх трудящих”* [4, с. 495]. Тут, як ми бачимо, також відсутнє розмежування цих двох постатей.

Отже, образ вождя позиціонується як зразок у вихованні молодого покоління. Приципові відмінності між постатями Леніна та Сталіна у творах літератури соцреалізму відсутні – вони постають як цілісний образ, наділяються схожими якостями. Можемо виділити такі риси характеру вождя, що найчастіше ставали предметом зображення у творах дитячої літератури: політична ясність і визначеність, мужність, нещадність до ворогів народу, свобода від будь-якої паніки в моменти небезпеки, мудрість і неквапливість під час вирішення складних питань, правдивість і чесність, безмежна й самовіддана любов до народу, працелюбність, відповідальність, сміливість.

Література

1. Донченко О. Повісті для дітей / О. Донченко. – Харків : Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. – 496 с.
2. Донченко О. Школа над морем : повість та оповідання : для середнього шкільного віку / О. Донченко. – К. : Веселка, 1987. – 232 с.
3. Коган С. Детство как этап формирования “нового человека” в довоенном советском обществе / С. Коган // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2012. – Вып. 3 – С. 164–170.
4. Копиленко О. Твори / О. Копиленко. – К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1955. – 544 с.

5. Куцевол О. Реалізація концепту ленініани в трилогії Юрія Шовкопляса “Людина живе двічі” [Електронний ресурс] / О. Куцевол. – Режим доступу: http://alma-mater.lnpu.edu.ua/magazines/visnyk/2013/4_1_fil.pdf
6. Тумаркин Н. Ленин жив! Культ Ленина в Советской России [Електронний ресурс] / Н. Тумаркин. – Режим доступу: http://royallib.com/read/tumarkin_nina/lenin_giv_kult_lenina_v_sovetskoy_rossii.html#0
7. Хархун В. Ленініана як естетичний проект / В. Хархун // Слово і час. – 2008. – № 7. – С. 33–43.
8. Черемин Г. Образ Сталина в советской художественной литературе [Електронний ресурс] / Г. Черемин. – Режим доступу: <http://www.philology.ru/literature2/cheremin-50.htm>

УДК 821.161.2

ПРОБЛЕМА ТІЛЕСНОСТІ В КУЛЬТУРІ 20 СТ.

Орищенко І.М., студентка V курсу філологічного факультету

Науковий керівник: д-р філол. наук, проф. **Ковальчук О.Г.**, кафедра української літератури

Протягом довгого часу європейська культура була зорієнтована на розвиток розуму й духу, раціонально-теоретичних і душевно-психологічних особливостей людини, тим самим зменшилася увага до проблем людського тіла. Такому стану речей сприяло усвідомлення того, що біологічне тіло людини з його фізіологічними функціями зазнає змін повільніше, ніж розумові здібності та засоби перетворення зовнішньої дійсності. Тому склалося враження про неважливість, неістотність тілесне буття людини. Проблему людської тілесності можна вважати однією з найскладніших у філософсько-естетичному вимірі. Вона привертала увагу багатьох науковців, митців, філософів, психологів. Історія культури представляє різноманітне розуміння, прочитання та інтерпретацію цієї проблеми.

“Відкриття тілесності” [5, 34] в культурі XX ст. пояснюється реакцією критично налаштованої частини інтелігенції з приводу стрімкого поширення втручання держави в приватне життя особистості, бюрократизації усіх сфер життя людини, віра у всемогутність наукового пізнання, проголошення його новою релігією, тенденція до вирішення усіх соціальних проблем шляхом використання технічних засобів. За таких обставин тіло постає символом життєвої стихії, первинною матерією життя, яку прагнуть перетворити та змінити шляхом ворожої та насильницької технічної переробки. Тіло мислиться як “замовчувана територія, відносно якої (і проти якої) здійснювалася масштабна експансія з боку всієї західної культури й цивілізації” [9, 13].

Проте із XX ст. в європейській культурі розпочинається процес реабілітації тілесності у працях Е.Гуссерля, М.Мерло-Понті, Р.Барта, Ж.Бодрійяра, Ж.Дельоза, М.Фуко та ін. “На рубежі XX–XXI століть радикально змінюється і ставлення до тіла. Подібно, як ми спостерігаємо зміни в побуті, звичаях, свідомості й філософському трактуванні світоглядних засад, зміна парадигми стосується й аспекту тілесності” [10, 60]. Сутність, існування та самоідентифікація людини відбувається в контексті тілесності. Людське тіло, з одного боку, репрезентується в культурі як поле розгортання соціокультурних смислів, а з іншого боку – тіло зберігає за собою певний простір автономії.

Безумовну значущість тілу надавав Ф.Ніцше. Він вважав, що тіло – це великий розум: “Знаряддям твого тіла є твій маленький розум. За твоїми думками і почуттями варто більш могутній повелитель, незваний мудрець. У твоєму тілі він живе, він і є твоє тіло. Більше розуму в твоєму тілі, ніж у твоїй вищій мудрості” [11, 73]. У такій формі Ф.Ніцше говорить про взаємодію духу і тіла. Протягом довгого часу дух принижував тіло, тим самим принижуючи самого себе, тому він втрачав свою велич і перетворився на “маленький розум”, “іграшку тіла”, у той час як тіло перетворилося на “могутнього повелителя”, “великий розум”. “Розрив із тілом та чуттєвістю, на думку філософа, стався внаслідок глибокого нехтування чуттєво дотичним, звабним, злим світом, який виступав опозицією до невловимих образів та життя в іншому, вищому світі” [7, 33]. Дух перетворюється на раба тіла: він не має власних бажань, прагне того, чого бажає тіло”. Немає ніякого незалежного від тіла духу. Є лише тіло, яке думає тільки для того, щоб задовольнити свої бажання. Тіло, а не дух володіє творчим потенціалом, відповідно слабке і хворе тіло створює подібну собі мораль і релігію, у той час, як сильне і здорове тіло не переймається мораллю і релігією, воно є самодостатнім, тому бореться і перемагає, прагне сили та влади. Проте це не означає, що життя втратило своє

моральне обличчя, перетворилося на панування хаосу. У цьому випадку зазнає страждань слабка воля і слабкий дух, а здорове тіло і сильний дух стають джерелом радості. Вони породжують вільний дух, для якого немає зовнішніх заборон та зовнішньої моралі.

“Організм” для Ніцше – не просто сцієнтизований набір органів, інструмент, від якого вимагають найвищого коефіцієнту корисної дії. Органи і сам організм, усі прояви людської тілесності – універсальні прояви “волі до життя” і прагнення усього живого до самоствердження. Тіло у нього набуває пафосу і сили, самостійної активності та провіденціальної ролі [3, 343 – 436]. Розмежовуючи поняття Надлюдини та звичайної людини, Ніцше говорить, що людська пристрасть до пізнання природи є лише засобом, за допомогою якого тіло прагне досягти досконалості. Уся еволюція духу може розглядатися як проблема тіла. Він наголошує, що тілесні функції кращі за будь-які злети духу, адже вони найважливіші у людському існуванні як організму, все інше – придаток.

Принципово іншого змісту поняття тілесності набуває у ХХ сторіччі у феноменологічних відкриттях Е.Гусерля. Значення терміну “тілесність” у феноменології пов’язане з розрізненням понять “живе тіло” та “річ, фізичне тіло”. Відповідно, поняття “тілесність”, вказує на унікальну особливість людського тіла “бути живим”, “уособлювати суб’єктивність”, бути “джерелом досвіду”. Він фактично підносить тілесність до рівня базових екзистенціалів людського буття, таких як інтенційність, темпоральність та інтерсуб’єктивність. У процесі феноменологічного дослідження “свідомість (трансцендентальне Его) виявляється соліпсично замкненою, такою, яка не вимагає існування “іншого” [4]. Філософ ставить питання про те, як можливий спільний світ таких окремих суб’єктивностей. Яким чином ми наділяємо іншу людську істоту правом “бути самим собою”, бути суб’єктивністю? За Гусерлем, “сама тілесність може вважатися джерелом існування іншої свідомості у нашому особистому досвіді. Це відбувається через так звану “аппрезентацію” – своєрідне поєднання за аналогією – мого тіла з тілом іншого” [4]. Адже своє власне тіло сприймається як носій мене самого, тому і тіла інших – у полі нашого зору природно сприймаються як носії унікальної суб’єктивності. Так, за Гусерлем – “основою інтерсуб’єктивного світу, онтологічного ґрунту соціальності – виступає саме тілесність” [4].

Крім того, важливим є його акцент на ролі, яку грає тілесність для самоідентифікації, усвідомлення себе самого, свого Я. “Виокремлення мого тіла, редукованого до власної сфери, є вже зокрема виокремлення специфічної сутності об’єктивного феномену Я як ця людина. Коли я редукую інших людей до моєї власної сфери, то я одержую у цій сфері тіло (у значенні “річ, фізичне тіло”); коли я редукую себе як людину, я одержую своє тіло (у значенні “живе тіло”) і свою душу, або себе як, психофізичну єдність, і в ній – своє особисте Я, котре діє в цьому тілі (у значенні “живе тіло”), і за його допомогою у зовнішньому світі або сприймає вплив цього світу, і взагалі конститується, таким чином, у психофізичній єдності з тілесною плоттю (у значенні “тілесність”) завдяки стійкому досвіду цієї неповторної співвіднесеності Я та життя” [13, 390 – 391]. Наведена цитата демонструє застосування Гусерлем в одному абзаці трьох термінів: “тіло”, “живе тіло”, “плоть”. Крім того слово “плоть” підкреслює “засадничий характер тілесності для співвіднесення Я з усіма життєвими процесами, як внутрішніми, так і зовнішніми” [4]. Вводячи поняття “тілесності”, філософ коректно поєднує різні рівні тілесного буття і вказує на їх “виключну конституюючу роль для самосвідомості суб’єкта та такого явища як інтерсуб’єктивність” [4].

Філософська думка ХХ століття характеризує людину як втілений суб’єкт (М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, М.Мерло-Понті). Але втілення людини здійснюється у світі культури. З’ясування сутності тілесності полягає в тому, що для її розуміння необхідно подолати не тільки дуалізм душі і тіла, але й дуалізм “Я” та “Іншого” (проблема Е.Гуссерля), “Я” і “Інакшого” (проблема М.Фуко).

М.Мерло-Понті проголошує гасло – “Я – це моє тіло”, що передбачало, що я – це “тіло тією мірою, якою я можу розуміти його. І навпаки: моє тіло є певним природним суб’єктом, певним тимчасовим нарисом моєї всецілої істоти” [9, 313]. Він створює феноменологію “живого тіла”, або тіла-суб’єкта. Філософ не відділяє духу від матерії, навпаки: дух пронизує матерію, а матерія – дух. Вони взаємодоповнюють один одного, тому один елемент не можна відділити від іншого. “Усе, що доступне людині (тілу-суб’єкту), – це чуттєво пережита даність духовно-матеріального світу” [6, 56]. “Чиста думка” та “чисте Я” неможливі, бо вони завжди тілесні, тобто тактильно відчутні. Живий досвід – це не досвід трансцендентального “Я”. Набуття досвіду пов’язане з диким, несвідомим буттям, яке не підпорядковується людині і не керується нею. Усі прагнення людини вийти за межі тілесного приречені на поразку.

Тіло, за М.Мерло-Понті – це вмістилище організму. Тіло без організму – всього лише зовнішня мембрана, мумія без органів. Тіло без органів “залите” однорідною, “тілесною” масою, тому воно стає непроникним для світла, воно його поглинає, так само як і звуки,

запахи тощо. За умови, якщо ж у тілі є організм, то воно не поглинає світла, а відображає його на сітківці ока. Органи тіла виконують функцію інформаторів про зовнішній світ. “Тіло, у якому знаходиться організм, є провідником буття у світ” [6, 56 – 57]. Філософ надає живому тілу онтологічного статусу, хоч до цього часу мислителі відмовляли йому у цьому. На його думку, тіло наділене здібностями пристосовуватися до оточення, віддалятися від нього і навіть поривати з ним і приєднуватися до іншого оточення. Живе тіло є чистою дією, тому воно не може бути об’єктом. Виконуючи функцію суб’єкта, тіло відноситься не лише до самого себе, а й до можливостей світу.

М. Мерло-Понті зазначав, що тілесність надає людині первісність існування у світі. “Тіло вже від народження містить в собі латентну інтенціональність, яка пізніше розгортається у світі: статева та мовленнєва” [6, 57]. Статева інтенційованість виражається через мовленнєву – “я хочу” неважливо що. Філософ притримується думки, що екзистенція людини у світі виражається не через “я мислю”, а через “я хочу”. Повна нейтралізація статевої та мовленнєвої інтенційованостей призводить до повної втрати “людської природи” у світі, завдяки ним люди залишаються людьми. “Насильство, яке чинить над собою людина, шляхом зведення себе до “речі мислячої” або “трансцендентального суб’єкта”, вириває її зі світу, в який вона вкорінена разом із тілом” [6, 57]. Таким чином, тіло є центром реальних і віртуальних дій, тоді як світ – це місце застосування досвіду органів людського тіла.

Категорія тіла у М. Фуко постає як “позасуб’єктний й афективний рівень функціонування суб’єктивності” [2, 43 – 44]. Він вважає, що зразком магіяльної тілесності є “ув’язнений, хворий, божевільний, сексуалізований та політизований суб’єкт, а також жінка та дитина” [2, 44]. За М. Фуко, тіло – це одночасно об’єкт і суб’єкт пізнання. Формою існування сучасного тіла постає форма, яку філософ позначає як “слухняне тіло”, тобто така, яка керується “інтенсивними нормами саморегуляції, самоврядування та самоконтролю” [2, 44], а не “правилами владної регуляції та підпорядкування” [2, 44]. Сучасне тіло – це тіло, що “більш підкоряється не владі, проте швидше волі і бажанню” [2, 44].

Тіло відіграє вирішальну роль у пізнавальному досвіді людини тому, що, наприклад, психічний досвід засвоюється через тілесні відчуття, через тіло, а тіло не може сприймати те, що не є тілесним, тобто що не є тілесним.

М. Фуко звертає увагу на категорію “жіночої тілесної сексуальності”. Жіноча тілесна мова як мова визнання є “тим полем сугестивних знаків, що відкриває шлях влади у такі сплетення волі, бажання і страждання, де, здавалося б, не може виникнути ніяка індивідуалізація” [2, 44]. Філософ вважає, що, якщо примусити жінку відмовитися від своєї мови та способу існування, то вона втрачає сенс свого існування і гине.

Світ людської тілесності, людських діянь може зрозуміти лише у тому випадку, коли дослідник бере до уваги цінності і соціальні норми, звичаї і традиції, які діють у суспільстві, саме з таких позицій підійшов до проблеми тілесності Р. Ріккерт.

Як стверджує І. Кучма, оскільки, суспільство завжди диктує певні норми тілесної поведінки, людське тіло в сенсі репрезентативної фіксації перетворюється на культурний текст, “згусток соціальної пам’яті” (залишаючись, в той же час, і “згустком природної (гендерної) пам’яті”) [8, 41]. Дослідниця твердо переконана, що історію можна вивчати як процес зміни “тілесних канонів” і сукупність “тілесних технік” певного соціуму. Саме вони дозволяють якнайкраще здійснити аналіз соціокультурної ситуації у ту чи іншу добу [8, 41].

П. Бурдьє, представник “соціальної топології”, пропонує концепцію людини як соціального тіла, яка “володіє соціальним, символічним, культурним капіталами (термін “габітус” саме й виражає культурну обумовленість тілесного досвіду, тіла як культурного феномену)” [7, 34]. Він наголошує на тому, що тілесний досвід буває не тільки індивідуальний, а й соціальний, тобто культурний.

Ж. Бодрійяр доводить, що “фокусування на проблемі тілесності як цінності відбувається в тих культурах, де тіло відривається від сакрального й уособлює в собі окрему субстанцію (звідси й чіткий поділ “душа-тіло”, “духовне-тілесне”)” [7, 34 – 35]. А в культурах, у яких “тіло незмінно включено в ритуал, воно не є символом життя, у них не виникає проблеми піклування про його здоров’я, збереження його цілісності та забезпечення його довголіття. Якщо для нас тілесність є особливим об’єктом, що осмислюється в категоріях володіння та володіння, то там вона втілюється в контексті постійної реверсивності” [1, 12].

Величезний вплив на розуміння тілесності як культурного феномену здійснили погляди лаканівського психоаналізу та деяких представників французького постструктуралізму (М. Фуко, Ж. Дельоз, Ж. Бодрійяр), фемінізму і постфемінізму (Дж. Батлер, С. Бордо, Е. Гросс), соціальної і культурної антропології (М. Мосс, А. Фельдман), представників сюрреалізму (Ж. Батай, А. Арто).

У ХХ ст. поживався інтерес до людського тіла, що пояснюється змінами, які відбулися у науковій, економічній, політичній та інших сферах життя людини. Зацікавленість питаннями тілесності виходять на перший план в умовах техногенної цивілізації, яка характеризується наявністю нових технологій, які мають вплив на буття людини. Техногенна діяльність людства змінила не тільки навколишнє середовище, а й соціум та культуру. “Усе частіше у наукових публікаціях можна знайти припущення, що відомий нам вид *homo sapiens* зазнає змін. Може змінитися не тільки біологічна організація людини, але ще більшою мірою її психіка та психофізіологічні функції” [12].

ХХ ст. характеризується значною зміною думки про людину як унікальну, цілісну, інтеграційну систему. Розвиток науки і техніки, науково-технічна революція мали негативний вплив на сутнісні сили людини, її фізичний, психічний і духовний розвиток. Виникла реальна загроза жити у штучному, без природному світі, спостерігається розрив з архетипами, що призводить до деструктивних почуттів, кризи ідентифікації.

Перемога технічного над природним призводить до переродження культури у щось інше, на культуру не схожого. “Техніка руйнує старі тіла, створює нові, що не схожі на органічні – це тіла організовані. І головне завдання людства в добу техногенної цивілізації – не втратити власну тілесність, захистити своє соматичне буття” [12].

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що тілесність не є повністю ідентичною тілу, що вона є більшою і ширшою за поняття “тіло”. Техногенна цивілізація змінила світ, підняла питання людського існування, змусила шукати відповіді на питання тілесної організації світу. Тілесність – є органічною єдністю, для якої характерне переплетіння “природно-тілесних передумов існування з соціальними, культурними впливами на особистість” [14, 82].

Література

1. Бодриар Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Жан Бодриар. – Екатеринбург, 2006. – 199 с.
2. Бондар К.В. Теоретико-методологічні підходи до розгляду феномену тілесності / К.В.Бондар // Психологічні науки. – Том 2. – Випуск 10(91). – С. 42 – 46. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvmdups_2013_2_10_9.pdf (21.09.2015). – Назва з екрану.
3. Быховская И.М. Аксиология телесности и здоровье : сопряженность в культурологическом измерении / И.М.Быховская // Психология телесности между душой и телом. – М : АСТ МОСКВА, 2005.
4. Валенса Г.А. “Тіло” і “тілесність” у соціально-філософському контексті: термінологічні розвідки / Г.А.Валенса // Філософські проблеми гуманітарних наук. – К. – 2009. – 500 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11478.html> (21.09.2015). – Назва з екрану.
5. Вальверде К. Философская антропология / К.Вальверде. – М.: Христианская Россия, 2000. – С. 313
6. Карівець І. Феноменологічний метод Моріса Мерло-Понті / І.Карівець // Наукові виклади. Філософські аспекти. – 2009. – № 5. – С. 55 – 60.
7. Кривошея Т.О. Чуттєво-тілесні константи в неklasичній теорії виховання / Т.О.Кривошея // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 3. – С. 30 – 37. – Режим доступу: <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/GCH/2012/GCH312/pdf/04.pdf> (21.09.2015). – Назва з екрану.
8. Кучма І. Канон тіла в західноєвропейській культурі / І.Кучма // Магістеріум. – Вип. 5. – Культурологія. – К.: Стило, 2000. – С. 41.
9. Михель Д.В. Тело, территория, технология : Философский анализ стратегий телесности в современной западной культуре / Д.В.Михель. – Саратов : Научная книга. – 2000. – 128 с. – Режим доступу: <http://www.dissertcat.com/content.pdf> (21.09.2015). – Назва з екрану.
10. Муха О. Трансформація людської тілесності у ХХІ сторіччі: на шляху до “тіла майбутнього” / О.Муха // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 60 – 68. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/27348.pdf> (21.09.2015). – Назва з екрану.
11. Ніцше Ф. Так говорив Заратустра: [у 2 т.] / Ф.Ніцше. – М.: Прогрес, 1990. – Т.1. – С. 73.
12. Прокопюк М. Феномен тілесності в умовах сучасної культури / М.Прокопюк. – Режим доступу: <http://eprints.ua.edu/id/eprint/1349.pdf> (19.10.2015). – Назва з екрану.
13. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф.Фукуяма // Психология телесности между душой и телом. – М: АСТ МОСКВА, 2008.
14. Яцик С.П. Філософсько-антропологічний аналіз тілесності у техногенній цивілізації / С.П.Яцик // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Симферополь : ТНУ, 2010. – Т. 23 (62). – № 1: Философия. Социология. – 2005. – С. 77 – 83.

ПРОБЛЕМИ ПРАГМОНІМНОЇ НОМІНАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Северин О.Д., студентка V курсу філологічного факультету
Науковий керівник: канд. філол. наук, доц. **Пугач В.М.**, кафедра української мови

В онімній лексиці важливе місце посідають словесні пропріальні позначення конкретних предметів, виробів найрізноманітніших сфер господарства й виробництва.

Унаслідок дії суспільно-економічних, науково-технічних та культурних чинників склад української пропріальної лексики зазнає відчутних якісних та кількісних змін як складник лексико-семантичної системи сучасної української літературної мови. У сучасних економічних умовах швидко зникають старі й з'являються нові реалії. Відповідно процеси утворення нових одиниць мови стають особливо динамічними.

Засади дослідження сучасної пропріальної лексики поступово закладалися в працях О.Суперанської [12], яка визначила місце номінацій заводів, фабрик, фірм, організацій, товариств тощо в загальній класифікації онімів та їхні мотиваційні типи; Л.Щетиніна [18], що з'ясував принципи номінації назв готелів, ресторанів, театрів, галерей. Типи мотивованості ергонімів м. Києва стають об'єктами вивчення Л. Соколової [11]. Назви комерційно-виробничих підприємств (фірмоніми) Закарпаття комплексно розглянув О. Белей [2]. Лексико-семантичні інновації онімів аналізує С. Шестакова [17], структурно-значеннєві моделі – Н. Кутуза [9].

Новий етап дослідження неонімацій потребує більш глибокого й системного вивчення пропріальних назв, зокрема прагмонімів.

Для позначення серій однотипних товарів доцільно вживати термін **прагмонім** (із грецької – предмет, річ), що поєднує досить широке коло об'єктів, створених людською діяльністю. Сюди належать найменування побутової техніки; найменування автомобільної техніки; найменування продуктів харчування та напоїв; найменування засобів побутової хімії тощо.

Мета нашого дослідження полягає в спробі проаналізувати коло теоретичних проблем, пов'язаних із дослідженням одного з видів онімів – прагмонімики. До її складу належать лексеми – власні назви певної семантики, на формування яких особливо впливають екстралінгвальні фактори, зокрема реклама й торгівля, що є потужними чинниками продукування самих прагмонімів у сучасному українському суспільстві. Тому у виконанні дослідження необхідним є урахування лінгвістичної (лексико-семантичної та структурно-функціональної) характеристики й екстралінгвальної мотивації.

Ономастика розглядає власні імена всіх основних видів. Зокрема, І. Ковалик розглядає 18 основних лексико-семантичних груп онімів, серед яких – антропоніми, топоніми, астроніми, а також назви фірм, підприємств, товариств та ін. організацій; назви пароплавів, тракторів, комбайнів; назви предметів побуту – холодильників, пилососів, телевізорів тощо [7, с. 12–13]. Автор класифікації припускає, що є й інші групи онімів, які називає "*та інші назви*" [7, с. 12–13]. Група, яка нас зацікавила, – "назви предметів побуту – холодильників, пилососів, телевізорів тощо (холодильник "Донбас", пилосос "Ракета", телевізор "Etron", цукерки "Грильяз", парфуми "Donna)" [7, с. 12–13], як бачимо, репрезентована лише кількома видами, що є далеко не повним переліком усіх можливих номінацій на позначення витворів матеріальної культури.

Ф. Бацевич розмежовує такі види онімів: антропоніми, топоніми, космоніми, теоніми та міфоніми, зооніми, ергоніми, хрононіми, ідеоніми, а також назви окремих предметів (хремонімів, тобто власних назв матеріальних предметів – кораблів, ураганів, алмазів тощо) [1, с. 21]. У цій класифікації прагмоніми також лише перелічені далеко не повним списком ("кораблі, урагани, алмази"). Але ж є ще й номінації, наприклад, на позначення харчових продуктів (зокрема, назви халви, чипсів, соняшникового та гарбузового насіння, горішків, зернових батончиків, кондитерських виробів (тортів, тістечок, рулетів, вафель, печива, сухариків тощо).

Так, номінація предметів матеріальної культури має стати об'єктом пильної уваги науковців, адже величезна кількість мовних фактів потребує систематизації, упорядкування та аналізу тенденцій. Реалізацію цієї мети може забезпечити окремий напрямок ономастики – прагмонімика.

В енциклопедії "Українська мова" термін "прагмонім" як складник ономастики взагалі відсутній, тут згадується лише ергонімія: "За денотатами розрізняють такі класи власних назв: назви організацій, виробничих та суспільних об'єднань позначається терміном "ергонімія" і включає величезну кількість найменувань – від партій, товариств, заводів, вузів до

кінотеатрів, кооперативів, магазинів, фірм тощо)” [15, с. 84–85]. Як бачимо, усі сучасні номінації, окрім раніше досліджених топонімів, антропонімів тощо умовно визначені все ще лише як ергоніми. Якоїсь окремої дефініції назви продовольчих товарів не мають.

На цьому фоні детального вивченні ергонімів ще більше впадає в око недостатній науковий аналіз та систематизація складу прагмонімів. Термін “прагмонім” запропонувала З. Комолова, яка відносила до цього розряду лексики різні онімні номінації, зокрема й назви товарів [9]. Аналогічно трактує їхню сутність і Н. Подольська: “Під цим терміном, поки що умовно, об’єднані різні категорії власних назв, які мають денотати у прагматичній сфері діяльності, пов’язаної із практикою, з предметною галуззю...” [10, с. 110].

Як зазначає М. Торчинський, “з метою уникнення розбіжностей між групуванням власних назв на основі одних принципів слід чіткіше диференціювати поняття “прагмонім” [14], адже до прагмонімів мовознавці відносять і архітектуроніми, хремотоніми, порейоніми й товароніми.

Відсутність єдиного терміна для номінації власної назви матеріального об’єкта й сьогодні засвідчена лінгвістами: “Для позначення серій однотипного товару в ономастиці немає усталеного терміна. Одні дослідники використовують термін прагмонім (прагматонім) (З. Комолова [9], О. Беспалова [3], С. Горяєв [4]), інші – словесний товарний знак (О. Суперанська [12], Т. Соболева [11], Н. Гурська [14]), ще інші – товароніми (І. Крюкова [13], А. Янчин [17]), ктематоніми (А. Василевський [8])” [7, с.53]. Інші науковці пропонують “загальні” власні назви товарів кваліфікувати як марконіми (від “нім. *marke*” – ... фабричне клеймо, знак фірми на виробках, товарах; тип виробу, сорт, якість” [12, с.436]). Ці терміни не уніфіковані.

Автоцентричність прагмоніма (реалізація авторських інтенцій, авторського бачення світу) та його антропоцентричність (орієнтація на адресата, тобто задоволення його інформаційних, естетичних та духовних потреб) перетворює прагмонім на дієвий засіб прагматичного впливу. Прагматична ефективність прагмоніма переважно ґрунтується на вдалому вживанні мовних засобів. Назва товару покликана переконати покупця й підштовхнути його до дії. Удалій реалізації прагматичної настанови автора прагмоніма сприяє мимовільне запам’ятовування його адресатом, пов’язане передусім із емоційною та смисловою сферами життя та діяльності людини: торт “Коньяк менний”, “Бідний студент”, “Медсестрі”, “Стоматологу”, “Косметологу”, сухарики “Компашки”, арахіс “Сенсації”, соняшникове насіння “Привет из колхоза”.

Значне зростання кількісного та якісного складу нових предметів та об’єктів власності зумовлює прецедент вибору їхніх назв. Власникам фірм, установ, закладів тощо треба або вибрати найменування з уже чинних, або формувати власне. Мотивація творення власного найменування є нелегким завданням.

Щоб обрати найменування товару, номінатор аналізує перспективи його використання, беручи до уваги екстралінгвальні фактори, насамперед ті вікові та соціальні групи, які можуть бути потенційними споживачами цього товару. Звичайно, особлива увага звертається на смаки, психологію покупців, що допомагає виділити серію аргументів, які схильють до купівлі. На основі цих позамовних аргументів виявляються мотиви, здійснюється пошук слів, від яких можуть бути утворені прагмоніми [15, с.370].

Назви, які вживаються для позначення товарів, повинні бути виразниками людських цінностей, щоб мати успіх і впливати на споживачів, тим самим спонукаючи їх до купівлі [14, с.27]. У комунікативній системі “адресат – адресант” прагмонім спрямовує споживача на сприйняття інформації. Значною є роль особи адресанта, яка впливає на адресата. Основний прагматичний зміст прагмоніма полягає в тому, що він вживається як засіб привертання уваги потенційних споживачів.

В Україні є чинним документ “Національний стандарт України. Продукти харчові. Маркування для споживачів. Загальні правила” [20], який регламентує правила номінації, перелік різновидів продукції. Він ухвалений 2008 р. Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики (Держспоживстандарт), що був центральним органом виконавчої влади України зі спеціальним статусом протягом 2002 – 2011 рр. [20].

Цей стандарт поширюється на споживче маркування харчових продуктів вітчизняного та закордонного виробництва, що “розфасовані у споживчу тару, які реалізують на території України через оптову або роздрібну торговельну мережу, а також закладами ресторанного господарства (у тому числі в дошкільних закладах, школах, лікувальних, лікувально-профілактичних установах та інше), що безпосередньо пов’язані з обслуговуванням споживачів [20].

Вимоги і положення цього стандарту є рекомендаційними.

У цьому стандарті є покликання на нормативні документи ДСтУ 2633-2007 “Продукція кондитерського виробництва. Терміни та визначення понять”. Визначено актуальні для нашої

роботи поняття за чинними технологічними стандартами: “Виробник – фізична або юридична особа (її філії, відділення, інші відокремлені підрозділи, представництва), що здійснює господарську діяльність з виробництва харчових продуктів, харчових добавок, ароматизаторів, дієтичних добавок, допоміжних матеріалів для переробки та допоміжних засобів матеріалів для виробництва з метою введення їх в обіг, а також їх обіг”; “Власна назва – слово або словосполучення, якими позначають одиничні харчові продукти, щоб виділити їх з ряду однорідних продуктів”; “Загальна назва – узагальнене найменування харчових продуктів, опрідметнених дій, станів”; “Назва (харчова промисловість) – позначення харчового продукту, що відображає притаманні йому властивості” [20].

Згідно з ДСтУ, “назву продукту складають, як правило, з декількох слів, вона має бути зрозумілою для споживача, конкретно та правдиво характеризувати продукт, розкривати його природу, походження, давати змогу відрізнити цей продукт від інших... Якщо в національних стандартах України, міждержавних, міжнародних, регіональних стандартах і регламентах конкретні назви (найменування) харчових продуктів не встановлені, їх встановлює виробник з урахуванням вищезазначених вимог” [20].

“Дозволено використовувати фантазійні власні назви, зображення, створені розробником, які ніяким чином не пов’язані зі складом продукту і не суперечать принципам гуманності та моралі, а також дозволено зазначити найменування за місцем виготовлення або за назвою виробника продукту за умови, якщо вони не суперечать вимогам цього розділу... Задля унеможливлення фальсифікування харчових продуктів традиційного (усталеного) асортименту заборонено присвоювати новому харчовому продукту загальновідому назву, утворювати похідні слова від загальновідомих назв (наприклад, “нова”, “екстра”, “прима”, “люкс” тощо) або використовувати ці назви у словосполученнях з іншими словами” [20].

Не дозволено: “у назві харчового продукту зазначити, що він є продуктом типу іншого відомого продукту (наприклад: мінеральна вода типу Боржомі, Нафтуся і т.п.); надавати харчовим продуктам назви, які вводять споживача в оману відносно природи походження харчового продукту (промислово виготовленим аналогом натуральних продуктів надавати назви, ідентичні назвам натуральних продуктів); використовувати в назвах харчових продуктів назви натуральних харчових продуктів” [20].

Назву виробника та експортера харчового продукту дозволено наносити літерами латинської абетки. Дозволено наносити інформацію рекламного характеру, що характеризує продукт і не суперечить вимогам. Зміст рекламної інформації повинен відповідати вимогам чинного законодавства України [20].

Як засвідчує зміст ДСтУ, українське законодавство цим стандартом намагається контролювати формальний бік проблеми номінації, борючись із плагіатом. У всьому іншому, зокрема у власне номінації та її мотивуванні, законодавство України є нечітким, а сам процес номінації суб’єктивним і неконтрольованим.

Отже, на номінацію товарів впливають як екстралінгвальні чинники та мотиви (намагання продати товар, повідомляючи інформацію про нього з урахуванням соціальних, вікових тощо особливостей споживачів), так і лінгвістичні, адже формою втілення впливу на споживача є слово та його багатий потенціал, зокрема лексико-семантичний. Українську мову та дійсність на сучасному етапі розвитку характеризують, потребуючи поглибленого вивчення, власні назви – прагмоніми. Цей шар онімів заслуговує на більш пильну увагу мовознавців. Традиційна увага до складу топонімів, антропонімів тощо призвела до того, що поза увагою дослідників залишилися такі актуальні види власних назв, як номінації харчових і нехарчових продуктів. Термін *прагмонім* органічно входить до ономастичної системи української мови та дозволяє об’єднати в межах класу номінації харчових та нехарчових продуктів.

Література

1. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Світ, 1997. – 392 с.
2. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія : проблеми теорії та історії / Л. Белей. – Ужгород, 2002. – 176 с.
3. Беспалова А. В. Принципы и способы номинации в английской эргонимии (на материале названий фирм и компаний) / А. В. Беспалова // Вопросы ономастики. – Свердловск : Уральский университет, 1991. – Вып. 19. – С. 158–167.
4. Горяев С. О. Номинативні інтенції суб’єкта ономастичної номінації (на матеріалі російських прагмонімів): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Спеціальність 10.02.01 – українська мова / С. О. Горяев. – Єкатеринбург, 2000. – 20 с.

5. Гурская Н. А. Структурно-семантические и морфологические особенности словесных товарных знаков (на материале английского языка) // Грамматические и лексико-семантические исследования в синхронии и диахронии / Н. А. Гурская. – Калинин, 1975. – Вып. 2. – С. 26–41.
6. Дзюба М. М., Прокопович О. В. Сучасні українські прагмоніми: самантика і структура / М.М.Дзюба, О.В.Прокопович // Науковий вісник Рівненського національного університету водного господарства та природокористування. – Вип. 23. – 2012. – С. 369–374.
7. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика : зб. статей / Ю. О. Карпенко. – Одеса : “Астропринт”, 2008. – 326 с.
8. Крупеньова Т. І. Ономастичний простір драматичної поеми Лесі Українки “На полі крові” / Т. І. Крупеньова // Українська пропріальна лексика: Матеріали наукового семінару (13–14 вересня 2000 р.). – К.: Кий, 2000. – С. 87–91.
9. Курушина М.А. Відономастичні моделі товарних знаків та номенів : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Спеціальність 10.02.01 – українська мова / М.А.Курушина. – Харків, 2007. – 16 с.
10. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Глагол / А. А. Потєбня. – Т. IV. – Вып. 2. – М., 1977.
11. Соболева Т. А. Товарные знаки / Т. А. Соболева, А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1986. – 176 с.
12. Суперанская А. В., Соболева Т. А. Товарні знаки. Мова російська / А. В. Суперанская, Т. А. Соболева. – Видавництво Ліброк, 2009. – 192 с.
13. Суперанская А. В. Апеллятив-онома // Имя нарицательное и собственное / А. В. Суперанская. – М., 1978. – С. 5–34.
14. Торчинський М.М. Денотатно-номінативна структура ергонімії. – Ужгород, 2009. – 10 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com.ua/search?q=73.%09>.
15. Українська мова. Енциклопедія / Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с.
16. Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації в системі українських номінацій (на матеріалі ергонімів та прагмонімів): автореф. дис. на здоб. вчен. ступ. канд. філолог. наук. Спеціальність 10.02.01 – українська мова / С. О. Шестакова. – Харків, 2002. – 20 с.
17. Шестакова С. Структурно-семантична і функціональна палітра сучасних українських прагмонімів / С.Шестакова // Українська мова. – 2004. – № 2. – С. 38–47.
18. Шотова-Ніколаєнко Г. В. Онімний простір романів Ю. І. Яновського : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Спеціальність 10.02.01 – українська мова / Г. В. Шотова-Ніколаєнко. – Одеса, 2006. – 21 с.
19. Яловець-Коновалова Д.А. Назви комерційних підприємств: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Спеціальність 10.02.02 – російська мова / Д.А.Яловець-Коновалова. – Челябінськ, 1997. – 21 с.

УДК 811.161.2'373.7

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ АФОРИЗМІВ

Судденко М.С., аспірантка кафедри української мови

Науковий керівник: д-р філол. наук, проф. **Бойко Н.І.**, кафедра української мови

Першопочаткове теоретичне осмислення питань афористики у мовознавстві пов'язане з розвитком фразеології, розумінням меж та обсягу цієї науки. Зарахування афористичних висловів (разом з прислів'ями, приказками та іншими стійкими сполуками слів) до об'єкту фразеології чи висунення цих одиниць за її межі – одне з головних питань, якими займалися вчені-лінгвісти. Однак до сьогодні це питання залишається не вирішеним. Складність природи фразеологізмів та афоризмів як мовних явищ зумовлює розбіжності у поглядах мовознавців. Одні вчені, прибічники так званого вузького підходу, вважають фразеологічними одиницями лише такі стійкі сполуки слів, які мають семантичну цілісність та структурно відповідають словосполученню. Прибічники широкого розуміння об'єкту фразеології у межах цієї лінгводисципліни досліджують ще й конструкції, співвідносні з реченням, тобто прислів'я, приказки, афоризми тощо. Традиційно афоризм визначається як “короткий влучний вислів, що передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічній виразній формі” [20, 38].

Розподіл фразеології на “вузьку” та “широкую” пов'язаний з іменем мовознавця С.І.Ожегова. Так, учений у статті “О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка)” критично осмислює досягнення у сфері фразеології та

лексикографії і доходить висновку, що до фразеології у вузькому розумінні можна віднести лише “стійкі словесні сполуки”, які мають “певні структурні властивості” і є “засобами побудови речень чи елементами речень”. Афоризми та крилаті слова, разом з прислів’ями, приказками можуть входити до складу фразеологічних одиниць лише за умови широкого розуміння об’єму фразеології, бо вони не мають “специфічних “своїх” структур”, вони індивідуальні, асоціюються з автором та контекстом твору, і лише втративши ці асоціації, “особливо при співпадінні з синтаксичними формами та функціями фразеології мови або при деякій синтаксичній трансформації” можуть стати фразеологічними одиницями [14, 38-39].

У час розбудови фразеології як науки більшою тенденційністю відзначався підхід розглядати афоризм як одиницю фразеологічної системи мови (В.А.Архангельський; Л.А.Булаховський; С.Г.Гаврін; В.І.Гаврись; О.В.Кунін; О.Д.Райхштейн; Л.Г.Скрипник та ін.). Підставою для такого тлумачення статусу афористичного вислову у системі мови, на думку дослідників, є відтворюваність у готовому вигляді та надслівність як диференційні риси, притаманні фразеологізмам, афоризмам, прислів’ями та приказками.

І.І.Чернишова до фразеологічних одиниць відносить “будь-які стійкі сполуки слів” та поділяє їх за функціональним критерієм на фразеологічні одиниці, що виконують номінативну функцію, та фразеологічні одиниці, що виконують номінативну та оцінну функції, називаючи останні ідіоматикою. Афоризми дослідниця відносить до другої групи, бо вони відрізняються “підвищеною емоційністю, вдалою оцінкою” та “вдосконалюють комунікативну функцію мови” [19, 230-231].

На комунікативну спрямованість афористичних висловів звертає увагу і М.М.Шанський. Лінгвіст у своїй семантичній класифікації додає до фразеологічних зрощень, єдностей та сполук, виділених В.В.Виноградовим [5], четверту групу фразеологічних одиниць – фразеологічні вислови, поділяючи їх на вислови номінативного та комунікативного характеру. Саме до останніх дослідник відносить афоризми як “предикативні словосполуки, що дорівнюють реченню” [22, 45].

В.А.Архангельський, аналізуючи фразеологізми за семантико-граматичним принципом, вважає, що до об’єктів фразеології відносяться “не тільки утворення, еквівалентні за значенням слову, а за формою – вільним словосполученням та сполученням слів, але й одиниці, еквівалентні вільним реченням і предикативним сполукам слів”. Відповідно до цього вчений поділяє фразеологічні одиниці на фраземи та стійкі фрази й зазначає, що “особливим відділом фразеології у широкому смислі слова є різноманітні приказки, прислів’я, цитати та сентенції, що формально співпадають із закінченими реченнями, але не утворюються у процесі мовлення, а попадають до нього у готовому вигляді” [4, 57-58]. Поділ фразеологізмів з урахуванням структури продовжують у своїх працях О.Д.Райхштейн [17], Л.Г.Скрипник [18].

В.І.Гаврись також дотримується думки про включення до складу фразеологічних одиниць “сталих сполучень слів”, що за структурою еквівалентні і словосполученням, і реченням та характеризуються “одинарним поєднанням компонентів та повним або частковим семантичним перетворенням” [7, 7]. Науковець, розробляючи генетичну класифікацію, причину фразеологізації крилатих висловів вбачає у відриві від контексту, оскільки “застарівали і згодом зовсім забувалися джерела або, іншими словами, первинний контекст, в якому була вжита (в усній або письмовій формі) та чи інша фраза” [7, 23].

М.А.Алексєєнко, визначаючи фразеологічну одиницю як “традиційно відтворюване у мовленні надслівне лексико-граматичне утворення, що має цілісне значення”, до об’єкту фразеології відносить ідіоми, фразеологічні сполучення та паремійні одиниці. Терміном “паремійна одиниця” дефінує прислів’я, приказки, афоризми, крилаті вислови та інші комунікативні одиниці, які М.М.Шанський називає фразеологічними висловами. М.А.Алексєєнко наголошує на відтворюваності, традиційності вживання, відносно постійному складі компонентів граматичної форми, узагальнено-образному характері значення та емотивності цих одиниць мови, що, на думку вченого, зближує їх з іншими видами фразеологічних одиниць. “Специфіка семантики і структури паремійних одиниць дозволяє розглядати їх в особливому розділі фразеології – пареміології” [1, 20-24].

С.Г.Гаврін виділяє “самостійний та специфічний розряд фразеології, що існує поряд з розрядами експресивно-образних та інших стійких сполук і має ознаки самостійної лінгвістичної категорії” - афористичну фразеологію. Об’єктом досліджень ученого стають прислів’я та афористичні вислови, які дефінуються як фразеологічні афоризми, що мають пізнавальну цінність, повчальний смисл, адже виражають у тій чи іншій формі життєві закономірності [6, 3-4]. Ті афоризми, які не отримали загального розповсюдження, С.Г.Гаврін називає індивідуально-авторськими та відводить їм місце на периферії фразеології.

Паралельно до описаних теорій фразеології прибічники так званого вузького підходу (Н.М.Амосова, В.П.Жуков, В.П.Феліцина та ін.) обґрунтовують своє бачення меж та об’єму

цієї лінгводисципліни. Учені спираються на структурні, семантичні, функціональні особливості при розмежуванні фразеологічних та нефразеологічних одиниць. За фразеологізмом закріплюють такі характеристики, як формальна співвіднесеність зі словосполученням, цілісність значення, що утворюється на основі семантичної злитості компонентів, виконання номінативної функції мови тощо. У той час афоризми, прислів'я та приказки – завершені речення, які повністю складаються зі слів із вільним значенням, виконують комунікативну та кумулятивну функції. Фразеологізми виражають поняття, афоризми – судження. Відтворюваність не може бути визначальною ознакою для зарахування афористичних висловів до фразеології, оскільки відтворюваними є усі одиниці мови, різниця полягає лише у характері цього процесу. Афоризми “не утворюються щоразу по-новому, а віртуально існують у мові й актуалізуються в мовленні автоматично в певних стереотипних ситуаціях” [23, 48-49].

Так, Ю.Р.Гепнер визначає межі фразеологічної одиниць на основі аналогії з одиницями синтаксису. “Як в синтаксисі словосполучення відмежовуються від речень за формально-граматичними та смисловими ознаками, так і в фразеології різноманітні типи зв'язаних сполучень слів повинні бути відмежовані від прислів'їв, приказок й афоризмів як особливого типа закінчених висловлювань певної цілеспрямованості” [8, 57]

Н.М.Амосова, характеризуючи спільні риси фразеологізмів та прислів'їв і приказок предикативної структури, аналізує суттєві їх відмінності, в першу чергу, за змістом і функцією. Зважаючи на спорідненість прислів'їв та афоризмів, вважаємо доцільним звернути увагу на погляди дослідниці. Так, на думку Н.М.Амосової, фразеологічна одиниця є “носієм лексичного значення як одиниці мисленнєвого змісту мовного знаку”, предметно-логічний зміст прислів'я – це “традиційний реальний образний або додатковий смисл – висновок, узагальнення або констатація, виражена у формі повідомлення”. Паремія, на відміну від фразеологізму, не є одиницею номінації, а становить собою одиницю комунікації, адже “входить в перемінне речення не змінюючи своєї предикативної синтаксичної структури, вона не стає єдиним членом цього речення, а виступає як залежна предикативна одиниця і перетворює речення, що її включає, на складне” [3,144-145]. Тому дослідниця вважає недоцільним зарахування прислів'їв та приказок до одиниць фразеології.

На сучасному етапі розвитку мовознавства традиція розгляду питань афористики у межах фразеології продовжує своє існування [16; 9], однак, більших оборотів набуває тенденція відмежування афористичних одиниць від фразеологічних [2; 12; 13; 21]. Висунення проблем афористики за межі фразеології сприяло розгортанню дослідницьких пошуків і як наслідок - поява нових поглядів та вчень. Таким чином теорія афоризмів виходить на новий етап свого становлення. Афористичні дослідження у зарубіжному мовознавстві проводяться в аспекті набуття афористикою статусу самостійної лінгводисципліни. Погляди Ф.Маунтнера, Х.Крюгера, Г.Неймана, Н.П.Федоренко, Л.І.Сокольської на джерела, генезу та жанрові ознаки афоризмів дали поштовх науковцям для визначення афористики як самостійної галузі лінгвістики. Змістовні мовознавчі праці у цьому напрямку належать С.Гроссе, О.І.Зиковій, І.Пранькович, Є.Є.Юркову, Є.І.Шейгал [23, 29-30].

Афоризми досліджуються в аспекті теорії крилатих слів та висловів (ептонімів) С.Г.Шулежковою [24], Л.П.Дядечко [11]. Праці цих вчених мають вагомий внесок для мовознавчої науки та, зокрема, розбудови афористичної думки. Мовознавці охарактеризували диференційні риси, синтаксичні моделі, шляхи набуття одиницею статусу крилатості, умови функціонування у мовленні тощо. Однак при такому підході поза увагою залишається вагомий частини афоризмів, які не стали крилатими, тобто загальновідомими та загальноживаними. До того ж об'єднання у межах ептології одиниць, еквівалентних слову, та одиниць із предикативною структурою не сприяє всебічному дослідженню афористичних висловів.

З'ясування специфіки афоризмів як одиниць пареміології ґрунтується на основі концепції Г.Л.Пермякова. Незважаючи на те, що дослідник чітко не розмежовує мовні афоризми та прислів'я, його погляди є актуальними для розуміння мовної природи афористичних одиниць. Науковець обґрунтовує думку, що паремії – це знаки типових ситуацій або відношень між речами, а відносяться вони до цих ситуацій, як варіанти до інваріантів [15, 21-22]. Оскільки ці одиниці є мовним кліше і використовуються в якості знаків, то вони є явищем мови. У той же час, зазначає Г.Л.Пермяков, паремії – це тексти, що мають три структурні плани – план лінгвістичної (і композиційної) структури, план логічної (і семіотичної) структури та план реалій, тому вони є одиницями фольклору. Визначивши місце паремій серед мовних кліше, дослідник пропонує виокремити пареміологічний рівень мови, зазначаючи, що одиниці цього рівня слугують для позначення типових життєвих ситуацій, для формулювання та кращого запам'ятовування різноманітних житейських та логічних правил, для прогнозування майбутнього та інших прагматичних цілей мови [15, 82-87].

Поглядів Л.Г.Пермякова у сучасній вітчизняній науковій практиці дотримується Н.М.Шарманова. Дослідниця на основі системного підходу до мови одиницям пареміології відводить надсинтаксичний рівень, обґрунтовуючи це синтагматичними та парадигматичними відношеннями до інших мовних елементів та між собою. Афоризми і власне паремії визначає як комунікативні мовні знаки, однопорядкові з текстом. “Вони не виступають інтегрантами одиниць вищого рівня мови, а здатні виконувати функцію інтегрантів лише на власному – пареміологічному – рівні” [23, 35]. Спираючись на твердження Я.А.Баран про те, що надсинтаксичний рівень належить одиницям, які будується зі словосполучень та речень, Н.М.Шарманова підкреслює, що “речення є дериваційною базою для одиниць пареміології”. Розбудовуючи теорії пареміологічного рівня мови, Н. М.Шарманова аналізує афоризм у семантичному, функціональному й формально-граматичному аспектах. Дефініції “пареміологія”, “паремія” визначає родовими стосовно видових “афористика”, “афоризм”.

За концепцією Н.М.Шарманової пареміологічний рівень мови обіймає власне паремійний (прислів'я, приказки, крилаті вислови) та афористичний масиви. Об'єднує мовознавець паремії та афоризми у межах одного рівня на основі спільних рис, до яких відносить знаково-семіотичну природу, жанрово-текстову організацію, характер вираження й спосіб сприйняття закодованої інформації, близькість семантичної структури, лінгвопрагматичну установку, статус прецедентності у психокогнітивному аспекті [23, 43].

Необхідність розгляду афоризмів поряд із прислів'ями у межах паремійного простору стверджує І.С.Гулдова [10]. Дослідниця присвячує свою розвідку аналізу паремій в американських поетичних текстах ХХ ст., зокрема розкриває глибинні механізми формування паремій, визначає їх концептуальне підґрунтя, культурологічну специфіку та прагматичний потенціал.

Спираючись на аналіз останніх здобутків із афористичної проблематики, ми підтримуємо концепцію про необхідність виокремлення пареміологічного рівня мови та дослідження афоризмів як паремій поряд із спорідненими мовними утвореннями – крилатими висловами, прислів'ями та приказками.

Література

1. Алексеенко М.А. Состав и особенности фразеологических единиц в произведениях В.И.Ленина (1917-1923): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Львовский гос. ун-т. – Львов, 1974. – 168 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Фразеология и паремология: Учебное пособие для бакалаврского уровня филологического образования / Н.Ф.Алефиренко, Н.Н.Семенов. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 344 с.
3. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 208 с.
4. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке: Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. – Ростов н/Д, 1964. – 315 с.
5. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Изд-во Мин. Просвещения РСФСР, 1947. – 784 с.
6. Гаврин С.Г. Афористическая фразеология как лингвистическая категория // Вопросы теории и методики русского языка. – Пермь, 1971. – Т.87. – С. 3 – 23.
7. Гавриш В.І. Сталі сполучення слів у сучасній німецькій мові (походження та вживання). – К.: Рад. школа, 1971. – 248 с.
8. Гепнер Ю.Р. Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения // Проблемы фразеологии: исследования и материалы под ред. А.М.Бабкина. – М. – Л.: Наука, 1964. – с. 57 – 69.
9. Глуховцева І.Я. Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку: Дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01 / Луганський національний ун-т імені Т.Шевченка. – Луганськ, 2012. – 217 с.
10. Гулдова І.С. Паремійний простір американської поезії ХХ століття: лінгвокогнітивний і прагматичний аспекти: Дис. ... канд. філ. наук: 10.02.04. – Київ, 2008. – 190 с.
11. Дядечко Л.П. Крилаті слова в російській мові: системно-функціональний та лексикографічний аспекти: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет. – К., 2003. – 35 с.
12. Живіцька І.А. Паремії на означення рис характеру людини в українській мові: Дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01 / Криворізький національний університет, Криворізький педагогічний інститут. – Кривий Ріг. – 2013. – 202 с.
13. Жуков В. П. Русская фразеология: Учебное пособие / Жуков В. П., Жуков А. В. – М: Высшая школа, 2006. – 310 с.

14. Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // Лексикографический сборник. – М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1957. – Вып. II. – с. 31 – 53.
15. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 224 с.
16. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2000. – 248 с.
17. Райхштейн А.Д. Немецкие устойчивые фразы. – Л.: Просвещение, 1971. – 184 с.
18. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 281 с.
19. Степанова М.Д., Чернышева И.И. Лексикология современного немецкого языка. – М.: Высш. школа, 1962. – 310 с.
20. Українська мова: Енциклопедія / за ред. В.М.Русанівського, О.О.Тараненко, М.П.Заблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
21. Черевко І.В. Семантико-структурна та стильова характеристика фразеологізмів в українських пам'ятках XVI – XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Львівський національний університет. – Львів, 2006. – 18 с.
22. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М: Высшая школа, 1963. – 156 с.
23. Шарманова Н.М. Українська афористика: структурно-семантичний та функціональний аспект: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Криворізький держ. педагогічний ун-т. – Кривий Ріг, 2005. – 217 с.
24. Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие. – Челябинск, 1995. – 223 с.

УДК 371.32:811.111

РОЗВИТОК АНГЛОМОВНОЇ ЛЕКСИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ СТАРШОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Колесник Т.М., студентка V курсу факультету іноземних мов
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Таран О.М.**, кафедра англійської мови та методики викладання

Ціль практичного оволодіння іноземною мовою вимагає пошуку шляхів удосконалення як методики навчання мовленнєвим умінням, так і великої уваги до організації мовного матеріалу, зокрема лексичного, оскільки оволодіння словником відіграє велику роль в розвитку мовленнєвих умінь учнів [6].

Навчаючись іноземної мови, учні отримують нові засоби вираження змісту своїх думок, у них розвивається здібність до розуміння іншомовних текстів при читанні та аудіюванні. Зміст мовлення виражено у словах, тому вивчити іноземну мову – це значить перш за все оволодіти необхідним запасом слів, щоб називати ними предмети, дії, стан. Навчання необхідного мінімуму слів є найважливішим завданням учителя на шляху розв'язання основної проблеми – навчити спілкування іноземною мовою в усній та писемній формах [3, с.116-117].

Для реалізації цієї мети потрібна зокрема ефективна методика розвитку лексичної компетенції, яка б повністю відповідала сучасним вимогам та досягненням у навчанні іноземних мов.

Згідно з Загальноєвропейськими Рекомендаціями з мовної освіти під лексичною компетентністю розуміється “знання і здатність використовувати мовний словниковий запас” [1, с.7].

Лексична компетенція, яка є складовою лінгвістичної компетенції, включає, в свою чергу, лексичні знання і мовленнєві лексичні навички, граматичні знання і мовленнєві граматичні навички та орфоепічні складові.

Варто зазначити, що в процесі навчання лексики в учнів формуються такі лексичні знання:

- знання про звукову форму лексичної одиниці (далі – ЛО), необхідні для її правильної вимови та розпізнавання і розрізнення на слух;
- знання про графічну форму, правила орфографії, необхідні для правильного написання ЛО та розпізнавання і розуміння її при читанні;
- знання з граматики, необхідні для утворення словоформ;
- знання семантики слів, необхідних для утворення вільних словосполучень;
- знання, пов'язані з правилами сполучуваності відповідних слів у мові, що вивчається.

Щодо лексичних навичок, то вони є найважливішим і невід'ємним елементом змісту англомовної лексичної компетенції, адже вони забезпечують функціонування лексики в спілкуванні [2, с.92].

За визначенням С.Ф.Шатілова, “лексичні мовленнєві навички – це навички інтуїтивно-правильного утворення, вживання і розуміння іншомовної лексики на основі мовленнєвих лексичних зв'язків між слухо- мовленнєвомоторною і графічною формами слова і його значенням, а також зв'язків між словами іноземної мови” [7, с.129].

Загалом, у школярів необхідно сформувати такі види лексичних навичок: репродуктивні лексичні навички; рецептивні лексичні навички; навички обґрунтованої здогадки про значення ЛО, що відносяться до потенціального словника, при читанні та аудіюванні; навички користування різними видами словників [2, с.94].

Формування продуктивних навичок передбачає правильне вживання лексичних одиниць активного мінімуму (далі – ЛО АЛМ) в говорінні згідно із ситуацією спілкування і метою комунікації, що передбачає оволодіння такими операціями: виклик лексичної одиниці з довготривалої пам'яті, зовнішньомовленнєве відтворення лексичних одиниць у потоці мовлення; миттєве сполучення даної одиниці з іншими словами, що створюють синтагму і фразу відповідно до норм мови, ситуації спілкування і комунікативної задачі. Рецептивні лексичні

навички є навичками розпізнавання і розуміння лексичних одиниць активного і пасивного мінімумів, співвіднесення їх зі зразком, що зберігається у довгочасній пам'яті [5, с.165].

Тобто, під час розвитку англомовної лексичної компетенції учнів старшої загальноосвітньої школи, як і на будь-якому іншому етапі навчання англійської мови, вчитель має звертати особливу увагу на формування як рецептивних, репродуктивних, так і продуктивних лексичних навичок, адже саме вони сприяють використанню особистістю засвоєного лексичного матеріалу в спілкуванні.

Зміст навчання іноземної мови у загальноосвітній школі залежить від соціального замовлення суспільства і детермінується певним станом його історичного розвитку. Програмою для старшої школи визначено той мінімум, яким мають оволодіти учні на кожному етапі навчання і у кожному класі. Етапи навчання характеризуються різною тематикою, різним обсягом навчального матеріалу, різними методами, формами і видами навчальної діяльності відповідно до рівня розвитку учнів, їх інтересів і досвіду [2, с.187].

Загалом, у шкільному лексичному мінімумі розрізняють активний і пасивний мінімум. Активний лексичний мінімум – це той лексичний матеріал, яким учні повинні користуватися для вираження думок в усній та письмовій формі, а також розуміти думки людей при спілкуванні. Активний запас порівняно обмежений. Він формується в результаті ґрунтовного опрацювання матеріалу і використовується в усному мовленні.

Пасивний лексичний мінімум – це та лексика, яку учні мають лише розуміти при сприйманні чужих думок в усній формі (при аудіюванні) та письмовій (при читанні). Пасивний запас значно ширший, ніж активний і в старших класах йому надається досить велика увага.

Активний і пасивний словниковий запас утворюють так звані наявний або реальний словник, який слугує основою для формування так званого потенційного словника.

Проте робота над накопиченням саме реального словника супроводжує весь процес навчання. Майже на кожному другому уроці вчитель знайомить учнів з новою порцією слів і проводить роботу з її засвоєння. Саме тому забезпечити оволодіння словником – першочергове завдання кожного вчителя [5, с.2].

Система вправ є основним чинником, який забезпечує навчальний процес та досягнення успіху в опануванні мови. Її можна розглядати як організовані і взаємозумовлені дії учнів, спрямовані на досягнення конкретної навчальної мети для формування навичок і умінь. Будучи основою системи навчання, система вправ характеризується науковістю, комунікативною спрямованістю, послідовністю, взаємною обумовленістю, доступністю вправ та повторюваністю мовного матеріалу та мовленнєвих дій на всіх ступенях системи [4, с.77].

На уроках англійської мови в загальноосвітній школі залежно від ступеня навчання застосовуються різні лексично спрямовані вправи, які пов'язані з процесом формування лексичних навичок, який відбувається у три етапи:

1. Етап ознайомлення учнів з новими ЛО – семантизація;
2. Етап автоматизації дій учнів з новими ЛО, де розрізняють:
  - а) автоматизацію на рівні словоформи, вільного словосполучення та фрази/речення;
  - б) автоматизацію на понадфразовому рівні – діалогічної або монологічної єдності.
3. Удосконалення дій учнів з ЛО, яке має вести до власне ситуативного вживання засвоєних ЛО при висловлюванні своїх думок в усній формі (говоріння) та письмовій формі (письмо) та контекстного розуміння ЛО при читанні та аудіюванні [3, с.95].

Відповідно до цих етапів, лексично спрямовані вправи виконуються на кількох рівнях: словоформи, вільного словосполучення та фрази/речення; на понадфразовому рівні – діалогічної або монологічної єдності. Це забезпечує поступовий перехід від ознайомлення та автоматизації навичок учнів і вдосконалення їхніх умінь на рівні словоформи, вільного сполучення слів до вільного конструювання фрази/речення та згодом до ситуативного вживання засвоєного мовного матеріалу при висловлюванні своїх думок, а також контекстне розуміння такого матеріалу при читанні й аудіюванні.

Метою автоматизації дій учнів з ЛО на рівні словоформи/вільного словосполучення є активізація навичок правильного вживання звукової, графічної та граматичної форм ЛО; вживання нових ЛО на рівні словосполучення. На цьому етапі рекомендується застосовувати наступні види вправ:

- а) Виконання учнями рецептивних та рецептивно-репродуктивних немовленнєвих вправ на засвоєння форми і значення ЛО:
  - повторення слів, словосполучень і мовленнєвих кліше за вчителем/диктором з виділенням наголосу, важкого звука, звукосполучення (імітація зразка мовлення);
  - розпізнавання / пошук слів у текстах для читання (аудіювання), усному мовленні і т.д. (identifying);

- згадування і називання слів з певною орфограмою, афіксом тощо;
- групування слів за різними формальними ознаками: словотворчими компонентами, частинами мови тощо (sorting);
- розташування слів у алфавітному порядку;
- розташування слів в певному порядку відповідно до вподобань учнів або ж загальновідомих реалій (ranking and sequencing);
- згадування та називання усіх видових понять при називання родового поняття;
- вибір з ряду слів того слова, що відповідає (не відповідає) даній темі (selecting);
- заповнення пропусків у реченнях відповідними словами;
- називання слова за його дефініцією або зображенням;
- вибір синоніма /антоніма/еквівалента рідною мовою (matching);
- робота з картками:
  - peer teaching and testing
  - association games
  - guess my word
  - de-vowelled words
  - ghost writing
  - categories [8, с.93– 105];
- б) Виконання учнями рецептивно-репродуктивних немовленнєвих вправ на засвоєння сполучуваності слів:
  - складання словосполучень з окремих слів;
  - розширення речення за рахунок означень до виділених іменників, додатків до дієслів-присудків тощо;
  - “production tasks”, в основі яких лежить завершення(речень і текстів) – так звані “заповнення пропусків” (gap-fills);
  - називання іменників, які можуть вживатися з певним дієсловом, прикметників – з даним іменником;
  - вилучення з ряду слів слова, яке не поєднується з ключовим словом (selecting);
  - знаходження еквівалентів у рідній мові до даних сталих словосполучень іноземної мови.

Для автоматизації дій учнів з ЛО на рівні слова та словосполучення рекомендовано використовувати не стандартні вправи, а різноманітні стратегії, адже зацікавленість учнів у виконанні вправ з ЛО АЛМ підвищує вірогідність їх кращого засвоєння.

На етапі автоматизації дій учнів з ЛО на рівні речення учні мають виконувати рецептивно-репродуктивні умовно-мовленнєві вправи:

- імітація зразка мовлення,
- підстановка до зразка мовлення,
- трансформація зразка мовлення,
- завершення зразка мовлення,
- розширення зразка мовлення,
- лаконічні відповіді на альтернативні запитання вчителя,
- самостійне вживання нових ЛО у фразі/реченні.

Щодо етапу автоматизації дій учнів з ЛО на рівні понадфразової єдності, мета якого – навчити учнів вживати нові ЛО в коротких висловлюваннях монологічного і діалогічного характеру, то учні мають виконувати рецептивно-репродуктивні та репродуктивні умовно мовленнєві вправи:

- об'єднання зразків мовлення у мікромонологі,
- в об'єднання зразків мовлення у мікродіалозі.

Однією із найважливіших стратегій у вивченні іноземної мови є персоналізація, адже зв'язок із реальним життям та звернення до досвіду учнів забезпечує краще фокусування учнів на лексичному матеріалі та збільшує шанси його подальшого ситуативного вживання в реальній комунікації, що має враховувалось під час розробки завдань на автоматизацію дій учнів з ЛО на рівні понадфразової єдності.

Кінцевою метою всіх етапів роботи над лексичним матеріалом є відшліфування мовленнєвої майстерності учнів, розвиток їх вмінь інтегрувати сформовані лексичні навички та вміння у контекстні висловлювання, які надають можливість давати оцінку того, що відбувається, висловлювати власну думку за допомогою нових ЛО у поєднанні з раніше вивченими і словесно відобразити бачення тієї чи іншої проблеми. Крім того, зазначена система вправ на розвиток лексичної компетенції веде до саморозкриття та самоактуалізації старшокласників шляхом використання вивчених ЛО в умовах реального спілкування.

Література

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / [наук. ред. укр. вид. С.Ю.Ніколаєва]. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
2. Методика викладання іноземних мов в середніх навчальних закладах: підруч. [для студ. вищ. навч. закл. освіти] / [Ніколаєва С.Ю., Бігич О.Б., Бражник Н.О. та ін.]. – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.
3. Методика навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах: підручник / Л.С.Панова, І.Ф.Андрійко, С.В.Тезікова та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 2010. – 327 с.
4. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка. English teaching methodology: учеб. пособие для вузов / Р.П.Мильруд. – М.: Дрофа, 2005. – 253 с.
5. Основы методики преподавания иностранных языков / Под ред. В.В.Бухбиндера, В.Штрауса. – К.: Вища школа, 1986. – С. 159 – 179.
6. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Науково-методичний посібник / О.І.Пометун, Л.В.Пироженко. За ред. О.І.Пометун. – К.: А. С. К., 2004. – 192 с.
7. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе / Шатилов С.Ф. – Л.: Просвещение, 1986. – С.129.
8. Thornbury S. How to Teach Vocabulary/ S.Thornbury// Harlow: Pearson, 2002. – 185 p.

УДК 378.147:811'33

СПЕЦИФІКА НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК ДРУГОЇ ІНОЗЕМНОЇ В УМОВАХ ТРИЛІНГВІЗМУ

Колесник Т.М., студентка магістратури факультету іноземних мов
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Плотніков Є.О.**, кафедра прикладної лінгвістики

В контексті модернізації українського освітнього простору, спричиненого умовами європейської інтеграції, пріоритетного значення набуває вивчення іноземної мови як важливого засобу міжкультурного спілкування. Принципи багатокультурності та варіативності освіти сприяли внесенню до освітніх програм вивчення другої іноземної мови (ІМ2), що вимагає удосконалення відповідних методів навчання. **Актуальність** проблеми зумовлена широким розповсюдженням вивчення двох ІМ у навчальних закладах України різних типів.

Численні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених присвячені питанням організації навчального процесу з вивчення ІМ2. Так, М. В. Баришніков та І. Л. Бім займались вивченням загальних проблем навчання ІМ2. Існує також низка робіт, присвячених окремим питанням методики навчання ІМ2, зокрема, навчання граматики (М. Я. Бородицька, З. Н. Нікітенко), фонетики (А. А. Кернер, Н. М. Чичеріна), лексики (Н. І. Кісельова, М. І. Реутов), міжмовної інтерференції (Є. М. Верещагін, П. В. Лушин, А. В. Щепілова) та ін. Оскільки вирішення окресленої проблеми ми вбачаємо насамперед у покращенні професійної підготовки майбутніх вчителів другої іноземної мови (в нашому випадку – англійської), маємо наголосити, що теоретичні основи навчання другої іноземної мови як педагогічної спеціальності були закладені у роботах Б. А. Лапідуса, а питаннями навчання саме англійської як ІМ2 займались, зокрема Л. К. Орловська, О. В. Пінська тощо.

Незважаючи на значні досягнення у галузі методики навчання другої іноземної мови, здійснені дослідження не вичерпують усіх аспектів, пов'язаних із навчанням майбутніх учителів англійської як ІМ2 після німецької (першої іноземної мови – ІМ1). Саме тому **метою** нашої статті є виявлення та наукове обґрунтування шляхів оптимізації викладання англійської мови як ІМ2.

Згідно з положеннями Рекомендацій Ради Європи з мовної освіти мета навчання іноземних мов передбачає всебічний розвиток лінгвістичного репертуару, що включає в себе усі мовні здібності. При цьому основою вивчення мов є мультилінгвізм і багатокультурний розвиток студента [11, с.47–49]. Варто зазначити, що у методиці викладання іноземних мов мультилінгвізм (багатомовність) розглядається як здатність індивіда користуватися трьома або більше мовами, використовуючи ту з них, що найбільше відповідає меті комунікації [10, с.124]. Свідченням переходу спілкування на рівень взаємодії культур, що зумовлює навчання іноземних мов не ізольовано, а в аспекті мультилінгвізму, є дослідження Н. В. Баришнікової, А. В. Щепілова, Л. А. Сажко, А. О. Анісімова, І. В. Дубко, Ф. С. Усманової, Р. Ю. Барсук, І. А. Толмачової, Г. Нойнера, Б. Хуфайзена, У. Єсснера, М. Сафонта, Дж. Сеноза та ін.

Досі питання щодо механізмів оволодіння студентами іноземною мовою (а особливо другою) в аспекті мультлінгвізму є дискусійними. Хоча процеси, які відбуваються під час оволодіння першою і другою іноземними мовами можуть бути подібними, проте, як зазначає М. Клайн, “додаткова мова ускладнює функціонування певних процесів” [2, с.113]. Все ж, дослідження показали, що люди, які вивчають дві іноземні мови мають вищий рівень металінгвістичної обізнаності та володіють більшою кількістю стратегій вивчення мови, аніж ті, хто вивчає лише одну іноземну мову [1, с.72]. І. Л. Бім також підтримує цю думку, стверджуючи, що вивчення іноземної мови в мультлінгвістичному середовищі сприяє розвитку лінгвістичної та комунікативної свідомості майбутнього фахівця, допомагає йому усвідомити спільні та відмінні риси мов, що вивчаються, сприяє поглибленню знань і полегшенню навчання загалом [9, с.15].

Очевидним є той факт, що знання двох мов (рідної та першої іноземної) та досвід оволодіння ІМ1 впливатиме на процес оволодіння студентами ІМ2 [1]. При вивченні англійської мови як ІМ2 на базі німецької в свідомості студентів взаємодіють механізми трьох мов (рідної мови (РМ), німецької мови (ІМ1) та англійської мови (ІМ2)). При цьому знання, навички і вміння РМ є повністю сформованими, ІМ1 перебувають на етапі удосконалення, а ІМ2 – на етапі становлення [16, с.48]. Тут ми маємо справу зі складним лінгвістичним явищем, яке має назву трилінгвізм (або ж триглосія) і впливає на всі процеси, які відбуваються під час оволодіння ІМ2 [6, с.52].

За визначенням М. В. Барішнікова, трилінгвізм – це співіснування трьох мов у мовленнєво-мисленнєвій сфері індивіда, який використовує ці мови в різних комунікативних ситуаціях залежно від мети спілкування, місця реалізації актів комунікації тощо [8, с.52].

Вважаємо за доцільне диференціювати види трилінгвізму. Детальний аналіз теоретичних джерел дозволяє зробити висновок, що вчені розрізняють колективний (коли мовне суспільство (колектив) володіє трьома мовами) та індивідуальний (як властивість конкретного індивіда) трилінгвізм. Крім того, відомо, що мовні контакти можуть бути природними (при одночасному використанні двох і більше мов колективами в межах однієї держави) та штучними (при спеціально організованому оволодінні індивідом нерідною мовою). Згідно з цим, у лінгвістиці розрізняють ще два види трилінгвізму: координативний і субординативний.

Оскільки паралельно з оволодінням ІМ2 відбувається удосконалення рівня володіння ІМ1, утворюється так званий індивідуальний штучний субординативний трилінгвізм, який має такі типові характеристики: індивідуальність (зумовлена індивідуальним рівнем володіння кожним індивідом трьома мовами); штучність (оскільки ІМ1 та ІМ2 вивчаються поза мовним середовищем, реальна потреба користуватися ними як засобом комунікації відсутня); субординативність (полягає у різнорівневому володінні кожною мовою, яка входить до складу триглосії); змішаність (зумовлена змішанням елементів однієї мови з відповідними по смислу елементами інших мов). Крім того, субординативному трилінгвізму властиве нерозривне поєднання всіх мов, які входять до його складу, хоча рівень володіння кожною з них, як вже зазначалось, є різним [8, с.52–54].

Варто звернути особливу увагу на те, що характерною ознакою вивчення англійської мови як ІМ2 у сфері субординативного трилінгвізму є виникнення таких явищ, як інтерференція і позитивний перенос (трансфер), що є результатом взаємодії трьох контактуючих мов. Виникнення цих явищ І. Л. Бім пояснює впливом трьох факторів: 1) рівня володіння рідною мовою; 2) рівня володіння іноземною мовою (чим краще студент володіє ІМ1, тим менше проявляється явище інтерференції, натомість з'являється більше можливостей для позитивного переносу. Це також означає, що низький рівень володіння ІМ1 може негативно впливати на оволодіння ІМ2); 3) кількість часу, який виділяється на вивчення ІМ2 (чим менше часу, тим більший вплив ІМ1) [9, с.8].

Розглядаючи явище інтерференції, варто зауважити, що в сучасній науці існують різні трактування цього поняття. Так, І. С. Алексєєва пояснює даний феномен як порушення мовної норми під впливом елементів іншої мови, а також процес впливу однієї мови на іншу [5, с.170]. Згідно з методичним словником Є. Г. Азімова, інтерференція – взаємодія мовних систем, вплив РМ на мову, яка вивчається, в процесі її оволодіння. Вона виражається у відхиленнях від норми і системи другої мови під впливом РМ [4, с.87]. Проте варто враховувати той факт, що в процесі навчання англійської мови як ІМ2 міжмовна інтерференція відбувається не лише з боку РМ (української), а й з боку ІМ1 (німецької).

Проте ми дотримуватимемось точки зору Т. Н. Кисельової, згідно з якою інтерференція – це процес конфліктної взаємодії мовних механізмів, обумовлений об'єктивними відмінностями, який проявляється в мовленні у відхиленні від закономірностей однієї мови під негативним впливом іншої або ж внаслідок впливів аналогічного характеру всередині мови [12, с.14].

Це визначення підтверджує думку Є. Г. Азімова, який наголошував, що інтерференція може бути міжмовною і внутрішньомовною. Міжмовна інтерференція виникає через існування відмінностей в системах РМ і мови, яка вивчається, має місце на рівні значення і вживання. Внутрішньомовна інтерференція властива досвідченим у вивченні мов особам. Вона виражається в тому, що навички, які були сформовані раніше і тому більш стійкі, взаємодіють з новими навичками, що і призводить до виникнення помилок.

Відповідно до мовних і мовленнєвих рівнів, на яких виникає власне міжмовна інтерференція, виділяють такі її типи: мовна (графічна, орфографічна, фонетична, лексична, морфологічна, фразеологічна, граматична); мовленнєва (стилістична, нормативна, узуальна); комунікативна (тематична, ситуативна); екстралінгвістична (реалії, мова жестів, немовна поведінка) [14, с.20].

І. Л. Бім уточнює, що інтерференція, яка виникає внаслідок негативного впливу РМ і ІМ1 на ІМ2, охоплює всі лінгвістичні рівні мови (фонетичний, лексичний, граматичний та орфографічний), і впливає на розвиток мовленнєвої діяльності з ІМ2(продуктивної і рецептивної), а також може даватися знаки на немовленнєвій поведінці [9, с.7].

У свою чергу, позитивний перенос (або ж трансфер), являє собою вплив сформованої раніше дії (навички) на оволодіння новою дією. І. І. Кітроська розглядає трансфер як складне явище людської психіки і стверджує, що прихований механізм міжмовного переносу дає змогу використовувати в розумовій і моторній діяльності те, що вже відомо у нових обставинах. При цьому механізм трансферу являє собою здатність індивіда враховувати досвід володіння рідною і першою іноземною мовами для організації мовленнєвої діяльності мовою, яка вивчається (у нашому випадку – англійська як ІМ2), а також процес узагальнення, який є заглибленням в суть предметів, зв'язків і явищ об'єктивної дійсності [13, с.131–136].

Варто зауважити, що трансфер проявляється на тих же рівнях, що й інтерференція, але має позитивний вплив на процес оволодіння іноземною мовою. Так, І. Л. Бім стверджує, що цей процес може мати місце на чотирьох рівнях:

а) на рівні мисленнєво-мовленнєвої діяльності: чим більшою кількістю мов володіє людина, тим більше розвинені її мовленнєво-мисленнєві механізми (такі, як наприклад, короткочасна та довготривала пам'ять, механізми зорового і слухового сприйняття, вибору, комбінування, продукування під час говоріння і письма та ін.);

б) на рівні мови: схожі лінгвістичні явища первинної та вторинної мовних систем переносяться тими, хто вивчає мову, на ІМ2 і полегшують тим самим процес її засвоєння;

в) на рівні навчальних вмій: студент переносить уміння, набуті під час вивчення РМ та ІМ1, на формування компетенцій ІМ2, що суттєво покращує процес оволодіння цією мовою;

г) на соціокультурному рівні: соціокультурні знання, здобуті в процесі вивчення ІМ1, та відповідні соціокультурні поведінкові навички також можуть бути об'єктами переносу, особливо при близькості західноєвропейських культур [9, с.8].

Г. Нойнер наголошує, що в концепції мультилінгвізму (а отже і трилінгвізму) слід відштовхуватися від того, що мовні вміння людини розвиваються і вдосконалюються у процесі навчання ІМ. Згідно з вченим, явище трансферу має на меті розширення не лише словникового запасу, а й навчально-мовної свідомості студентів. Нойнер підкреслює важливість етимологічної спорідненості ІМ1 та ІМ2 у процесі побудови так званих мостів трансферу [3, с.40]. Оскільки німецька та англійська мова належать до однієї (германської) мовної сім'ї, чимало мовних елементів в обох мовах мають багато спільного. Порівнюючи елементи, одиниці і структури мовних систем (лексика, граматики, вимова/інтонація, правопис), можна визначити сфери, які будуть однакові, схожі або ж протилежні. Тісна мовно-типологічна спорідненість і інтенсивний мовний контакт між англійською та німецькою мовами дозволяють студентів і самому помітити ці переходи між мовами.

Так, що стосується сфери лексики, то в англійській мові, як зазначає І. В. Арнольд [7, с.253], міститься близько 30% слів германського походження, які буде легко зрозуміти студентам через вплив німецької мови як ІМ1. В сфері граматики мультилінгви також мають більше переваг, ніж монолінгви, адже етимологічна спорідненість мов веде до наявності подібних елементарних синтаксичних структур. Проведення паралелей у цій сфері (наприклад, подібна побудова речень) полегшує засвоєння ІМ2 на основі знань, отриманих в процесі оволодіння ІМ1.

Варто зазначити, що згідно з А. В. Щепіловою [15, с.29–30], існують певні фактори, що впливають на трансфер. Основними внутрішніми факторами трансферу є: схожість лінгвістичного матеріалу і статистична універсальність явища, яка тягне за собою уявлення про його типовість і зумовлює, таким чином, його психологічний перенос. До допоміжних внутрішніх факторів відносяться: сформованість навички переносу як когнітивної стратегії (чим вона

вища, тим більш несвідомим буде процес трансферу) та рівень володіння відповідним матеріалом ІМ1.

Отже, враховуючи вищезазначене, маємо наголосити на доцільності використання в процесі навчання англійської мови як ІМ2 так званого зіставного (або ж контрастивного) підходу, який, згідно з І. Л. Бим, допомагає виявити риси як схожості, так і розбіжності між виучуваними мовами [9, с.9]. Цей підхід передбачає використання такого методичного прийому, як порівняння, що враховує продукти негативної (інтерференція) та позитивної (трансфер) взаємодії контактуючих мовних систем, сприяє реалізації першого та подоланню останнього.

Таким чином, викладене вище свідчить про те, що ефективність процесу навчання англійської мови як ІМ2 після німецької зумовлена врахуванням природи індивідуального штучного субординативного трилінгвізму. Оволодіння англійською мовою як ІМ2 відбувається на фоні взаємодії з РМ (українською) та ІМ2 (німецькою), що має як позитивні, так і негативні сторони. До ряду позитивних факторів можемо віднести опору на лінгвістичний досвід студентів при вивченні РМ та ІМ1, результатом чого може бути позитивний перенос. До негативних факторів належить таке явище, як інтерференція, стійкість якої залежить від індивідуальних мовних особливостей студентів, прогнозування і попередження випадків негативного впливу однієї мови, що вивчається, на іншу, аналізу помилок і т.д. Тому успішність оволодіння студентами англійською мовою як ІМ2 залежить від організації навчального процесу, який в умовах навчання у ВУЗі має базуватись на контрастивному підході вивчення англійської мови після німецької. Саме врахування вищезазначених психолінгвістичних аспектів (інтерференції та переносу) має бути одним з вирішальних чинників у визначенні вихідних теоретичних положень навчання, що сприятиме посиленню ефективності оволодіння студентами англійською мовою як ІМ2 після німецької (ІМ1). Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо у пошуку нових шляхів оптимізації викладання англійської мови як ІМ2 після німецької, які мають враховувати розглянуті в статті явища.

Література

1. Cenoz J. The additive effect of bilingualism on third language acquisition: a review / J.Cenoz. – The International Journal of Biligualism 7, 2003. – P. 71-89.
2. Clyne M. Some of the things trilinguals do / M.Clyne. – International Journal of Bilingualism 1, 1997. – P. 95 – 116.
3. Deutsch als zweite Fremdsprache: Fernstudieneinheit 26 / [G.Neuner, B.Hufeisen, A.Kursisa u.a.]. – Kassel – München : Langenscheidt, 2009. – 174 S.
4. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
5. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: учеб. пособие / И. С. Алексеева. – СПб; М.: Филолог. фак-т СПбГУ; Академия, 2004. – 352 с.
6. Анісімова А.О. Формування граматичних навичок говоріння німецькою мовою після англійської у майбутніх перекладачів: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.02 / Анісімова Аліна Олександрівна. – К., 2010. – 444 с.
7. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М.: Высшая школа, 1986. – 253 с.
8. Барышников Н.В. Методика обучения второму иностранному языку в школе / Н.В.Барышников. – М.: Просвещение, 2003. – 159 с.
9. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского): учеб. пособие / И.Л.Бим. – Обнинск : Титул, 2001. – 48 с.
10. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования; пер. с англ. / У.Вайнрайх. – К. : Вища школа, 1979. – 263 с.
11. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти : вивчення, викладання, оцінювання / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю.Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
12. Киселева Т.Н. Преодоление лексико-грамматической интерференции при обучении немецкому языку как второй специальности при первом английском: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. / Т.Н.Киселева. – М., 1989. – 16 с.
13. Китросская И.И. Некоторые вопросы методики обучения второму иностранному языку (в свете психолингвистического анализа явления переноса): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / И.И.Китросская. – М., 1970. – 227 с.
14. Кубрякова Е.С. Лексикализация грамматики: пути и последствия / Е. С. Кубрякова // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность: сб. статей. – М.: РАН, Ин-т рус. языка им. В.В.Виноградова, 1995. – С. 17–24.

15. Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції : курс лекцій : [навч.-метод. посіб. для студ. мовних спец. осв.-кваліф. рівня “магістр”] / [О.Б.Бігич, Н.Ф.Бориско, Г.Е.Борецька та ін.]; за ред. С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2011. – 344 с.

16. Форкун Н.С. Обучение активной лексики немецкого языка как второго иностранного с учетом методической типологии: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Н.С.Форкун. – К., 1991. – 220 с.

УДК УДК371.32:811.111

НАВЧАННЯ АУДІЮВАННЯ АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТІВ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Кузьменко Ю.М., студентка V курсу факультету іноземних мов

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Таран О.М.**, кафедра англійської мови та методики викладання

Англійська мова як мова міжнародного спілкування має велике значення на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Саме через це багато уваги приділяється навчанню англійської мови в школах. Аудіювання є одним з основних джерел отримання інформації, адже людині важливо не тільки говорити чи бачити, але й слухати і розуміти ту інформацію, яку повідомляє їй співрозмовник. Під час навчання англійської мови у загальноосвітній школі аудіювання виступає як засобом, так і метою навчання. Аудіювання має першорядну роль у навчанні говоріння. Так, говоріння неможливе без слухання. Аудіювання може бути також ефективним засобом удосконалення навичок і вмінь володіння англійською мовою. Воно є комплексною розумовою мовленнєвою діяльністю, в основі якої лежать складні психічні процеси та психофізіологічні механізми. Аудіювання – це розуміння сприйнятого на слух усного мовлення. Воно є комплексною мовленнєвою розумовою діяльністю. Разом з тим Ніколаєва С.Ю. визначає *аудіювання* як складний психофізіологічний процес, який включає в себе перцептивну, розумову, мнемічну діяльність. Аудіювання є комплексною мовленнєвою розумовою діяльністю, яка включає в себе ряд психічних процесів, таких як: сприймання на слух, увага, розпізнавання, зіставлення мовленнєвих засобів, їх ідентифікація. Саме вони лежать в основі психологічних аспектів аудіювання [2, с.124].

Аудіювання є одним з основних джерел отримання інформації, адже людині важливо не тільки говорити чи бачити, але й слухати і розуміти ту інформацію, яку повідомляє йому співрозмовник.

Засвоєння іноземної мови і розвиток мовленнєвих вмінь відбувається головним чином через слухання. Тому аудіювання мало б бути розвинутим краще інших вмінь, але на практиці аудіювання викликає найбільші труднощі

Аудіювання може бути також ефективним засобом удосконалення навичок і вмінь володіння англійською мовою. Систематичне слухання оригінальної мови на досліджуваному етапі навчання англійської мови сприяє удосконаленню говоріння завдяки перенесенню слухачем частини мовного матеріалу з мови, що сприймається на слух, у власну мову. Також аудіювання, як зворотний зв'язок, у кожного хто говорить, під час говоріння, дозволяє здійснювати самоконтроль за мовою і знати, наскільки правильно реалізується в звуковій формі мовні наміри.

Основним засобом навчання аудіювання в школі є аудіотекст. Для ефективного навчання аудіювання важливий вибір аудіотексту. Існує ряд вимог до текстів для аудіювання: *виховна цінність, цікавий сюжет, інформативність, значимість і достовірність фактів, відповідність віковому рівню розвитку учня і конкретним цілям навчання на різних етапах, автентичність тексту*. Під автентичними текстами розуміють тексти, які носії мови продукують для носіїв мови, тобто власне оригінальні тексти, створювані для реальних умов, а не для навчальної ситуації. Правомірність цього положення підтверджується в документах Ради Європи з освіти, де підкреслюється, що головне завдання аудіовправ – навчити сприймати іноземну мову, причому, як в ситуаціях прямого контакту, так і при опосередкованому спілкуванні [1, с.77]. Під час навчання аудіювання також необхідно враховувати відповідні труднощі, від яких залежить організація навчання: мовні труднощі, пов'язані із засвоєнням фонетичних, граматичних та лексичних явищ конкретної іноземної мови; труднощі зумовлені способом подання тексту, виникають у зв'язку з темпом мовлення; труднощі, пов'язані з умовами сприймання тексту, залежать від наявності чи відсутності наочності.

У процесі навчання старшокласників аудіювання текстів необхідно передбачити три етапи роботи: передтекстовий етап, текстовий (власне прослуховування) та післятекстовий етап. На кожному з етапів використовуються різні вправи для розуміння різних рівнів тексту.

Ціль усіх тренувальних вправ, що виконуються під час і, особливо, до аудіювання, – максимально зняти труднощі смислового сприйняття тексту. Вибір цих вправ, своєю чергою, залежить від мети аудіювання: слухання для охоплення загального змісту, для визначення специфічної інформації тощо.

Складний процес сприймання, перероблення і осмислення звукової інформації завершується розумінням або нерозумінням почутого повідомлення.

Розуміння сприйнятої на слух інформації характеризується різними рівнями:

- *Розуміння предметного змісту тексту*, що полягає у сприйманні фактів, інформації і має значення лише під час прослуховування фабульних текстів;

- *Предметно-образне розуміння тексту*, яке виникає, якщо він містить опис зовнішності людини, пейзажу, роботи певного механізму. Значну роль при цьому відіграє образне мислення школяра;

- *Логічне розуміння тексту*, тобто сприймання його причинно-наслідкових зв'язків, основної ідеї. Його досягають шляхом складних розумових операцій, що передбачає високий розумовий розвиток учнів;

- *розуміння підтексту*, яке полягає в *осмисленні прихованого змісту та емоційного забарелення висловлювання*. З'ясування тону висловлювання (жартівливий, іронічний, сарказмний, драматичний) допомагає розумінню того, що не виражене безпосередньо у словах.

Розуміння тексту відбувається необов'язково послідовно, рівень за рівнем, оскільки їх можна об'єднати в один рівень смислу або над мовного розуміння [3, с.133].

Розуміння тексту як кінцевої мети сприймання здійснюється за тісної взаємодії предметного, предметно-образного, логічного розуміння підтексту. Для формування різних рівнів розуміння тексту розроблені спеціальні вправи.

1. Вправи для предметного розуміння:

- прослухайте текст, а потім дайте відповіді на питання щодо його змісту;
- прослухайте два варіанти тексту і знайдіть розбіжності у їх змісті;
- прочитайте текст рідною мовою, а потім прослухайте його іноземною. Знайдіть розбіжності у змісті;

- прослухайте текст, серед написаних на дошці речень знайдіть ті, що відповідають його змісту, у зошитах запишіть їх номери;

- прослухайте текст і дайте перелік викладених у ньому фактів.

2. Вправи для предметно-образного розуміння:

- прослухайте текст і доберіть із запропонованих до нього малюнків ті, що правильно відображають його зміст;

- прослухайте текст і перерозподіліть ілюстрації, подані у неправильній послідовності;

- порівняйте прослуханий текст із картинкою і знайдіть невідповідності;

- прослухайте текст і розкажіть, яку картину ви уявляєте.

3. Вправи для логічного розуміння:

- складіть план оповідання, яке ви прослухали;
- прослухайте вступ до оповідання і висловіть свої міркування щодо його загального змісту;

- прослухайте незакінчене оповідання і завершіть його самостійно;

- складіть новий варіант закінчення оповідання, яке ви прослухали;

- прослухайте оповідання та з формулювань його основної думки, запропонованих учителем, виберіть найточніше;

- прослухайте оповідання і в максимально стислій формі передайте його зміст;

- прослухайте оповідання і сформулюйте його ідею.

4. Вправи для розуміння підтексту:

- знайдіть у прослуханому тексті дані, які свідчать про ставлення автора до персонажів;

- знайдіть у тексті найгумористичніші (найдраматичніші) фрагменти;

- прослухайте текст і визначте розбіжності між діями персонажів і їхніми словами.

Такі вправи потрібно виконувати регулярно, майже на кожному уроці, що сприятиме формуванню гнучких механізмів аудіювання [3, с.136].

Мети навчання аудіювання у школі можна досягнути, навчивши учнів розуміти усне мовлення на рівні смислу цілісного тексту. Процес сприймання мовлення на слух характеризується складною розумовою діяльністю з декодуванням звукової і смислової інформації, що матиме позитивний результат за умов правильного функціонування і чіткої взаємодії всіх механізмів аудіювання. Вищезазначені труднощі значною мірою ускладнюють роботу механізмів аудіювання. Для їх цілеспрямованого розвитку потрібно знати особливості їх функціонування. Зрозуміло, що в реальній комунікації механізми функціонують майже синхронно.

Проте в навчально-методичних цілях проілюструємо, яку з ділянок процесу аудіювання забезпечує кожний окремий механізм.

Процес аудіювання починається зі сприймання мовлення, під час якого слухач за допомогою *механізму внутрішнього промовляння* перетворює звукові (а якщо він спостерігає за співрозмовником, то й зорові) образи в артикуляційні. Від того, наскільки правильно буде ця "внутрішня імітація", залежить і майбутнє розуміння. Але правильне озвучення про себе можливе лише за умов наявності міцно сформованих вимовних навичок у зовнішньому мовленні. У зв'язку з цим на початковому ступені навчання аудіювання має розвиватись у тісному взаємозв'язку з говорінням та читанням уголос, а з іншого боку - сприяє встановленню міцних зв'язків між артикуляційними і слуховими відчуттями (адже той, хто говорить, одночасно сприймає власне мовлення на слух). Недосвідченому аудиторі іноземне мовлення здається суцільним єдиним потоком. Для осмислення всього повідомлення необхідно вичленити в ньому окремі лексико-граматичні ланки (фрази, синтагми, словосполучення, слова) і зрозуміти смисл кожної з них. Цим членуванням і займається *механізм сегментування мовленнєвого ланцюга*. Один з найважливіших в аудіюванні механізмів – *механізм оперативної пам'яті* – утримує у свідомості слухача сприйняті слова і словосполучення протягом часу, необхідного йому для осмислення фрази чи закінченого фрагмента. Чим краще розвинена оперативна пам'ять, тим більший обсяг одиниці сприймання. Якщо ж інформація сприймається великими блоками, то на її опрацювання витрачається менше часу, і процес аудіювання стає успішнішим. Значну роль у процесі аудіювання відіграє *механізм антиципації* або *ймовірного прогнозування*, який дає можливість за початком слова, словосполучення, речення, цілого висловлювання передбачити його кінець. Прогнозуванню піддається не лише структурна, формальна, але й смислова сторона мовлення. Передбачаючи смисл висловлювання, слухач спирається на такі фактори як ситуація мовлення, контекст, особливості того, хто говорить, мовленнєвий досвід спілкування, тобто лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори. Але найвідповідальнішу роль в аудіюванні відіграє механізм осмислення, який здійснює еквівалентні заміни шляхом перетворення словесної інформації в образну. Він здійснює компресію фраз, окремих фрагментів або цілого тексту за рахунок уникнення подробиць і, залишаючи лише "згустки" смислу, звільняє пам'ять для прийому нової порції інформації. Отже, перераховані вище мовленнєві механізми аудіювання взаємопов'язано функціонують у цьому процесі і забезпечують успішність його перебігу [4, с.17].

Формування механізмів аудіювання зумовлює необхідність тривалої, регулярної навчальної роботи з опанування аудіювання іноземної мови, а вдале сприйняття іноземних слів і фраз дає змогу визначити ті основні умови, які необхідно виконати для його успішного здійснення:

1. *Підготувати органи слуху (акустичний канал) до сприйняття слів мовлення* за різного характеру їхнього звучання (передусім шляхом багаторазового прослуховування аудіозаписів звуків, слів і фраз іноземної мови, які вимовляють різні диктори, з різним темпом і гучністю звучання).

2. *Попередньо занести до довготривалої пам'яті закодовані акустичні образи і значення відповідних іноземних слів*. Це забезпечить "запуск" артикуляційного апарату і, врешті-решт, формування в мозку підсумкових образів і значень слів, які сприймаються.

3. *Натренувати артикуляційний апарат підготувати його до функціонування при нормальному темпі надходження іноземних слів*. Інакше кінестетичні сигнали (від артикуляційного апарату) не встигатимуть за тими, що сприймаються чи взагалі будуть відсутні, внаслідок чого не формуватимуться й не усвідомлюватимуться підсумкові сигнали слів, які було сприйнято. Аудитор не зрозуміє чи розумітиме погано текст.

Значну роль у процесі аудіювання відіграє механізм антиципації або ймовірного прогнозування, який дає можливість за початком слова, словосполучення, речення, цілого висловлювання передбачити його закінчення. Прогнозуванню піддається не лише структурна, формальна, але й смислова сторона мовлення. Передбачаючи смисл висловлювання, учень спирається на такі фактори як ситуація мовлення, контекст, особливості того, хто говорить, мовленнєвий досвід спілкування, тобто мовні та позамовні фактори.

Важливою частиною навчання аудіювання є виконання вправ на всіх трьох етапах роботи з аудіотекстом, оскільки метою усіх тренувальних вправ, що виконуються під час і, особливо, до аудіювання є не тільки максимальне зняття труднощів смислового сприйняття тексту, а й максимальна допомога учням в розумінні іноземного мовлення особливо для різних рівнів розуміння тексту.

Література

1. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання, 14 / Науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С.Ю.Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
2. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник / кол. авторів під керівництвом С.Ю.Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 1999. – 320 с.
3. Панова Л.С. Методика навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах / Л.С.Панова, І.Ф.Андрійко, С.В.Тезікова та ін. – К.: ВЦ “Академія”, 2010. – 328 с.
4. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – Москва: Просвещение, 1991. – С. 3 – 20.

ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 37.017.4

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ У СВІТЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Біловол А.Б., студентка III курсу філологічного факультету
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

В умовах економічного занепаду країни активно розвивається процес деградації підростаючого покоління, надмірного захоплення низькоякісними зразками культури, особливо зарубіжної, тяжіння до насильницьких проявів. Молодь втрачає усвідомлення своєї належності до певної нації, відчуття гордості за свою країну. На вулиці все менше людей, які можуть з упевненістю назвати себе громадянами своєї держави. Саме тому нині особливо гостро постає питання про виховання громадянських якостей учнів у навчально-виховних закладах. Учень не може бути повноцінною особистістю, не будучи водночас громадянином своєї держави, не усвідомлюючи свого місця в ній. Саме у цим і пояснюється актуальність нашого дослідження.

Питання громадянського виховання неодноразово піднімалася великою кількістю науковців, серед них особливе місце посідають В. Сухомлинський [5], О. Киричук [2], Ю. Завалевський [1].

Для початку заглянемо до академічного видання “Тлумачного словника української мови”, щоб з’ясувати значення слова “громадянин”. Словник показує декілька значень, які так чи інакше пов’язані між собою [4, с.175]. Так, у сукупності всіх тлумачень, отримуємо такі головні ознаки: громадянин

- 1) мешкає у державі;
- 2) має свої права і виконує обов’язки, що передбачені законом;
- 3) підпорядковує власні інтереси громадським;
- 4) є членом громади.

Таким чином поняття “громадянин” охоплює одразу декілька аспектів людського життя: правовий чинник (права та свободи), соціальний бік (лінію стосунків “людина – суспільство”) та моральну сторону (усвідомлення цією людиною свого місця серед оточення).

Виховати громадянина означає сформувати особистість, свідому власних дій та вчинків щодо себе самої, свого оточення та своєї держави. Ю. Завалевський у вихованні громадянина вбачає підготовку наступних поколінь до вирішення актуальних проблем сьогодення [1, с.37]. Дослідники О.І.Вишневський, О.В.Киричук говорять, що громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості [2, с.33].

Під громадянськістю можемо розуміти сукупність якостей, серед яких прагнення гармонії, відстоювання соціальної та міжетнічної справедливості, дотримання Закону, повага до прав людей, культура соціальних відносин. Сюди також можемо віднести працелюбність, корисність у своїй діяльності, творчість.

Саме людину з такими якостями має виховувати сучасна школа. Це можливо лише шляхом тісної та плідної співпраці вчителів, учнів та батьків. Завалевський визначає два чинники, які впливають на становлення громадянина: самовиховання та соціумізація виховання [1, с.37]. Таким чином, бачимо, що школа має не тільки впливати на учня в межах навчального закладу, а й викликати бажання самовдосконалюватися і поза його межами. Крім того, дуже важливо, щоб цей вплив вихователів не був нав’язливим та не утворював ефекту зав’язлої квітки, яку залили водою.

Надзвичайно ефективним засобом невимушеного впливу на особистість є зміст навчальних дисциплін. До прикладу, на уроках української літератури, учні в контексті вивчення творів отримують знання про культурні і творчі надбання свого народу, про пріоритети розвитку своєї держави. Цікавим фактом є те, що зазвичай чим більше подібної інформації отримує дитина, тим більше вона пишається своєю країною, усвідомлює складність її

формування та історії і намагається знайти своє місце у середовищі. Разом з тим вивчення літератури значно підвищує рівень духовності молоді. Тому необхідно намагатися активно використовувати ресурси художньої літератури та заохочувати використання цих ресурсів учнями.

Твори, які подаються учням для прочитання та вивчення, не повинні бути низькопробними, мають виховувати вміння бачити прекрасне, викривати негативні явища суспільства, розвивати творче мислення та уяву.

Особливе місце у вихованні громадянських якостей учнів відводиться народознавству. Воно покликане виконати одне з найперших завдань, встановлених Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [3], – визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини. Формування пошукових груп та народознавчих експедицій сприяють розвитку національної гідності.

На шляху формування повноцінної особистості обов'язковою ланкою є розвиток критичного мислення, яке дає можливість усвідомлювати та відстоювати особисту позицію. Саме тому поруч із іншими дисциплінами у системі виховання громадянськості стоїть історія. Вони формують вміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати ситуацію, передбачати можливі наслідки дії та вчинків.

До суспільних дисциплін, покликаних виховати взірць громадянина, належить факультатив “Людина і світ”, який вивчається в старших класах. До факультативів громадянсько-виховного спрямування належать також курси занять “Рівний рівному”, що має на меті виховати повноцінного учасника повноцінного колективу, який базується на принципах рівноправності усіх учасників. Опанування матеріалами цього курсу дозволяє дітям почуватися впевнено у будь-якому колективі, підвищує рівень культури спілкування, виховує повагу до інших людей.

Факультатив з художньої культури не тільки розвиває естетичний смак дитини, а й поглиблює її прагнення до гармонії, може стати поштовхом до творчості. Це дозволяє виховати різнобічно розвинену особистість, яка може бути корисною у своїй діяльності та розумітися на різних аспектах людського існування, у тому числі і культурі.

У світлі діяльності навчально-виховних закладів в Україні порівняно новим явищем є створення Шкільних служб порозуміння, які, хоча і є явищем дещо незвичним, вже встигли виправдати себе. Шкільні служби порозуміння функціонують за посередництвом учнів-медіаторів, допомагають вирішити суперечки шляхом перемовин, виражають негативне ставлення до будь-яких проявів насильства, формують правову культуру.

Невід'ємною характерною ознакою громадянина має бути дбайливе ставлення до природи, яке у школі формується на уроках природознавства, біології, екології та трудового навчання. У багатьох навчальних закладах організуються різноманітні екологічні експедиції та заходи по збереженню зникаючих видів флори і фауни, іноді діти на уроках праці саджають дерева, роблять годівнички для птахів, таким чином турбуючись про середовище, частиною якого вони є. Вже В. Сухомлинський дійшов висновку, що подив перед таємницями природи, піклування про неї стають поштовхом до пізнання світу та себе, сприяють розвитку мислення та громадянської усвідомленості себе не тільки щодо суспільства, а й стосовно природи [5, с.124].

Виникнення громадянських якостей буде відбуватися успішно тільки у випадку реалізації можливостей учня. Школа на чолі з педагогами має створювати сприятливі умови для втілення творчих потенцій вихованців, бо тільки в дії набувається досвід існування в суспільстві. Це є надзвичайно важливим фактором на розвиток майбутнього повноцінного громадянина, бо молодь потребує готовності жити у відкритому суспільстві, соціальної активності, розуміння того, що вона може позитивно впливати на зміни в соціумі. До того ж головним у вихованні у діяльності щодо формування громадянської спрямованості учня все ж залишається те, як сприймає таку роботу він сам.

Безперечно, роль педагога у процесі формування особистості-громадянина полягає не лише у виховному впливі під час навчального процесу, а й сама постать вчителя для багатьох вихованців є авторитетною. Тому викладач має стати для своїх учнів взірцем громадянина своєї держави.

Драбина формування громадянських якостей учнів протягом навчання в школі має численну кількість щаблів. Жодну із цих сходинок пропустити неможливо, бо відстань між щаблями-етапами формування громадянина стає невіддільною для подолання учнем. Головне завдання вчителя у цьому процесі – правильно використавши відповідні методи та засоби навчання, допомогти своєму вихованцю поступово піднятися сходинками такої цілісно організованої “драбини” до повноцінного суспільства. Дуже важливо, щоб педагогічний колектив відзначався своєю єдністю у цьому плані. Учителі мають узгоджувати між собою

способи передачі знань та систематизувати цей процес. Окрім того, саме вчителі мають стати тією ланкою, яка розподіляє виховний вплив між навчальною діяльністю учнів на уроках та діяльністю за інтересами.

Отже, виховання громадянських якостей учнів має стати пріоритетним напрямком діяльності сучасної української школи. Найвагоміша роль відводиться учителю, але він має перебувати у тісній та ефективній взаємодії з вихованцем, його батьками та іншими членами педагогічного колективу. Процес виховання громадянина має бути структурованим та правильно розподіленим у часі, має опиратися на інтереси учня. Формування якостей громадянина відбувається під час навчально-виховного процесу на уроках переважно соціально-гуманітарного циклу (уроки мови, літератури, історії), а також природничого (природознавство, біологія, екологія). Отримані знання учень повинен реалізовувати в дійсності, сприяти цьому має і школа. Лише в такому випадку після випуску із загальноосвітньої школи можемо отримати повноцінного громадянина своєї держави, який відчуває себе українцем, свідомий своїх дій, визначає своє місце в суспільстві, готовий допомагати іншим людям та може захистити себе, оперуючи правовими нормами.

Література

1. Завалевський Ю. І. Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи / Ю. І. Завалевський. – К., 2003. – 104 с.
2. Киричук О. В. Національна ідея: витоки і шляхи об'єктивації / О.В.Киричук // Куди ми йдемо? Матеріали науково-практичної конференції "Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні". – К., 2005.– С. 33 – 37.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Освіта України. – 2004. – №32.
4. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К.Білодіда. – т.2 – К.: Наукова думка, 1971. – 547 с.
5. Сухомлинський В.О. Твори в 5-ти т./ О. В. Сухомлинський. – т. 2 – К.: Радянська школа, 1977. – 690 с.

УДК 371.14

МЕТОДИЧНА РОБОТА ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ

Богомаз А.Р., студентка магістратури факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

Перетворення, що відбуваються у сучасному суспільному житті України (перехід до ринкової економіки; інтеграція в Європейський освітянський простір; потреба у конкурентоспроможних фахівцях тощо) призводять до істотних змін організаційно-педагогічних умов, створення яких сприятиме успішній професійній підготовці педагогічних кадрів.

Сучасні економічні та соціально-політичні умови потребують працівника "нового типу" – професійно і соціально мобільного, такого, який має глибокі професійні знання з інтегрованих професій, володіє економічними і правовими знаннями, здатний до творчості, самовдосконалення. Оскільки саме професіоналізм педагога багато у чому обумовлює якість освітніх послуг, то проблема організації науково-методичної роботи з педагогічними працівниками є дуже актуальною.

Вітчизняними науковцями висвітлюються різні аспекти організації науково-методичної роботи педагогів: методологічні основи неперервної професійної освіти (С.Гончаренко, І.Зязюн; В.Кремень); організація педагогічної освіти вчителя в системі методичної роботи школи (Л. Білієнко, Л.Онищук, І.Титаренко); розвиток професійного становлення молодого вчителя (В.Семиченко, Л.Сігаєва); системний підхід до управління методичною (науково-методичною) роботою в закладах освіти (Г.С.Данилова, О.Є.Остапчук, В.І.Пуцов, О.Л.Сидоренко, Л.Л.Сушенцева).

Разом з тим, питання організації системи науково-методичної роботи з педагогами, визначення педагогічних умов її ефективності та оптимальності управління нею з урахуванням потреб, проблем, особливостей та перспектив розвитку регіону, розроблені й висвітлені у науковій літературі, не повною мірою відповідають вимогам сьогодення і потребують подальшого наукового осмислення та обґрунтування.

Метою статті є теоретичний аналіз змісту методичної роботи в дошкільному навчальному закладі.

У науковій літературі науково-методична робота розглядається як:

- структурна ланка системи безперервної освіти (О. Галан, Б. Гершунський, Ю. Кудрявцев, І. Соколов);
- як форма вивчення й впровадження досягнень педагогічної науки і передового педагогічного досвіду (Т. Бесіда, В. Бондар, Я. Коломинський, М. Красовицький, О. Патрушева, О. Ярошенко);
- як складова системи підвищення кваліфікації вчителів (Ю. Бабанський, Н. Ващенко, С. Крисюк, О. Панасюк та ін.);
- як компонент організаційної структури управління освітнім процесом і його контролю (Ю. Гільбух, М. Дробноход, Ю. Конаржевський, Є. Мехацька, О. Моїсєєв, М. Плахова, М. Поташник, І. Раченко, П. Худоминський, Т. Шамова);
- як спеціально організована діяльність педагогічного колективу (Н. Волкова);
- як цілісна педагогічна система взаємопов'язаних дій і заходів, що зумовлюють підвищення професійно-педагогічної майстерності педагогів і досягнення оптимальних результатів навчально-виховного процесу (О. Сидоренко).

Проте, якою б не була точка зору на місце науково-методичної роботи в освітньому процесі, спільною є думка, що науково-методична робота – цілісна система взаємопов'язаних дій і заходів, яка ґрунтується на досягненнях науки, передового досвіду й конкретному аналізі утруднень педагогів, і спрямована на всебічне підвищення професійної майстерності кожного вихователя, на збагачення й розвиток творчого потенціалу педагогічного колективу навчального закладу, а в результаті – на підвищення якості освітнього процесу [1, с. 109].

Основна *мета науково-методичної роботи* – забезпечення умов систематичної колективної й індивідуальної діяльності педагогічних працівників, спрямованої на підвищення рівня їх науково-теоретичної, психолого-педагогічної підготовки, професійної майстерності, загальнокультурної орієнтації, тобто приведення фахової та методичної компетентності педагогічних працівників до рівня сучасних вимог розвитку освіти й суспільства [2, с. 34].

Науково-методична робота з педагогами як складова системи професійного становлення фахівця має відповідні ознаки, а саме: є певною сукупністю взаємодіючих один з одним елементів, що спроектована на досягнення визначеної мети, являє собою цілісне утворення й взаємодіє із зовнішнім середовищем та вимагає системного підходу до її вивчення.

Завдання методичної роботи:

1. Поглиблення, переосмислення, переорієнтація, трансформація раніше набутих філософсько-педагогічних знань педагогічних працівників відповідно до завдань, концептуальних основ та принципів відродження і розвитку національної системи освіти.
2. Вивчення педагогічними працівниками теорії й методики навчання і виховання, психології, досягнень науки з предмета викладання, оволодіння сучасною методологією.
3. Збагачення досвіду педагога новими прогресивними методами і засобами навчання й виховання.
4. Упровадження в навчально-виховний процес новітніх теоретичних розробок, передового досвіду, сучасних педагогічних технологій.
5. Систематичне інформування педагогів про нові орієнтації щодо змісту й методики навчально-виховної роботи, вивчення державно-нормативних документів про освіту.
6. Глибоке осмислення педагогічними працівниками завдань, змісту, структури та організаційних основ реалізації вимог навчальних програм і навчально-методичної літератури.
7. Вивчення й аналіз стану навчання й виховання, якості знань, умінь і навичок школярів, їхньої вихованості, виявлення труднощів у засвоєнні програмного матеріалу.
8. Удосконалення самоосвітньої роботи педагога.
9. Надання практичної допомоги педагогічним працівникам [2, с.45].

Методична робота в дошкільному навчальному закладі є ланкою в цілісній системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. По-перше, методична робота носить неперервний, постійний характер. По-друге, підвищення педагогічної майстерності педагога проходить безпосередньо на його робочому місці, що дає змогу поповнювати не тільки теоретичний багаж, але й одночасно втілювати одержані знання в практику, експериментувати, конструювати, реалізовувати свої творчі знахідки. По-третє, організатори методичної роботи безпосередньо в дошкільному навчальному закладі мають змогу постійно вивчати як особистісні якості вихователів, так і їх педагогічну діяльність, а з тим виявляти сильні й слабкі місця в роботі педагога, своєчасно надавати індивідуальну методичну допомогу. По-четверте, методична робота в ДНЗ проходить у конкретному колективі, де вже налагоджені зв'язки між

вихователями на професійному та психологічному рівні. Індивідуальна педагогічна майстерність переростає в колективну, і, навпаки, колектив методичного кабінету дошкільного закладу залучає нових своїх членів до спільної діяльності [4, с.124-125].

Аналіз функціонування системи науково-методичної роботи педагогічних кадрів у всіх аспектах дає змогу виокремити традиційно притаманні їй такі основні функції, як [4, с.145-148]:

Функція планування – важливий підготовчий етап кожного управлінського циклу, який передбачає обґрунтування мети та завдань розвитку системи на близьку й далеку перспективи. Планування розвитку системи методичної роботи – це, по суті, прийняття реального управлінського рішення, моделювання оптимального варіанта управління нею.

Діагностична функція полягає у виявленні та оцінюванні відповідності результатів методичної діяльності плановим завданням і нормативним вимогам. Реалізація даної функції також передбачає визначення та співставлення реального стану знань, компетенцій конкретного педагога зі змістом ідеалізованої моделі його компетентності.

Прогностична функція передбачає визначення знань і вмінь, які будуть необхідні педагогічним кадрам у майбутньому. Прогнозування методичної роботи має випереджувальний характер. Плануючи методичну роботу, необхідно на базі вивчення інтересів і потреб педагогічних кадрів, досягнень педагогічної науки й передового досвіду передбачити проблеми, з якими зустрінуться педкадри в процесі реалізації плану. Педагогічне прогнозування – це інформаційний процес отримання й використання випереджувальної інформації про розвиток відповідних об'єктів з метою оптимізації навчально-виховної діяльності.

Компенсаторна функція передбачає забезпечення педагогів інформацією, а також формування умінь, які не були набуті ними в процесі базової професійної освіти. В завдання цієї функції входить надання педагогічним кадрам нових знань і вмінь соціально-психологічного, правового, фінансового, суспільно-політичного характеру.

Відновлювальна функція полягає у відновленні тих знань і вмінь, які по закінченні педагогічного навчального закладу могли бути частково забуті або втрачені. Основними чинниками, які можуть зумовити втрату знань, є зміни характеру праці в умовах розбудови освіти, предметна специфіка роботи педагогів, відсутність систематичної самоосвіти педагогічних працівників.

Стимулююча функція реалізується при стимулюванні (формуванні) позитивного ставлення кожного вихователя до мети науково-методичної роботи, змісту, обраних способів дій з урахуванням мотиваційної сфери кожної особистості, індивідуальних особистостей педагогів, особливих рис груп, колективу. Стимулювання містить не тільки елемент активізації, але воно й не обмежується збудженням і підтримкою оптимальної трудової напруги в колективі, спрямованої на досягнення високих результатів навчально-виховного процесу, а має такі елементи, як діяльність керівника навчального закладу щодо задоволення потреб педагогів, виховання, культивування системи внутрішніх спонукань до самоактуалізації, самовдосконалення.

Коригуюча функція спрямована на виправлення в діяльності педагогічних працівників недоліків, пов'язаних з використанням застарілих методик, що не містять нових вимог, умов і можливостей суспільства; на злам усталених консервативних стереотипів мислення і способу дій. Вона передбачає внесення відповідних змін до науково-методичної інформації, враховуючи певні дані теорії та потреби кожного регіону України.

Координаційна функція спрямована на подолання дублювання, паралелізму змістового, часового та науково-методичного характеру. Ця функція передбачає раціональне об'єднання інформаційної діяльності всіх органів прямої та опосередкованої дії на теоретичний, психолого-педагогічний, адміністративний та загальнокультурний рівні працівників навчальних закладів освіти.

Пропагандистська функція спрямована на інформування та агітацію педагогічних працівників та впровадження в практику досягнень науки, передового педагогічного досвіду, розкриття тих істотних переваг, які вони надають технології успішної роботи, високих кінцевих результатів.

Контрольно-інформаційна функція полягає в утворенні й підтримуванні стабільного зворотного зв'язку, інформаційного забезпечення кількісних і якісних змін у діючій системі методичної роботи відповідно до мети і завдань функціонування. Реалізацію цієї функції спрямовано на пошук, обробку, аналіз і систематизацію інформації про стан методичної діяльності, здійснення зворотного зв'язку та контролю.

Висновок. Отже, за умов модернізації освіти ефективно розв'язання педагогічних проблем можливе завдяки перспективним тенденціям розвитку науково-методичної роботи

педагогів як бази створення сприятливого освітнього середовища для розвитку професійно-педагогічної компетентності педагога, формування у нього готовності до самоосвіти, саморозвитку і самовдосконалення.

Література

1. Гуменюк В.В., Наумчук І.А.. Науково-методична робота з педагогічними кадрами: Посібник. – Хмельницький : ПП Мошак М.І., 2005. – 159с.
2. Жерносек І.П. Науково-методична робота в середніх загальноосвітніх навчальних закладах / І.П.Жерносек. – К.: ВІПОЛ, 2002. – 88 с.
3. Жерносек І.П. Організація науково-методичної роботи в школі. – Х.: Видавнича група “Основа”, 2006. – 123с.
4. Методична робота в ДНЗ: [упоряд. Л.А.Швайка]. – Х.: Вид. Група “Основа”, 2007. – 224с.
5. Методична робота з педагогічними кадрами в дошкільних закладах України: 36 статей / За ред. Г.П.Лаврентьевої. – К.: ІСДО, 1993. – 100 с.
6. Павлютенков Є.М. Організація методичної роботи / Є.М.Павлютенков, В.В.Крижко. – Х.: Основа, 2005. – 80 с.
7. Формування колективу в ДНЗ: [упоряд. Л.А.Швайка]. – Х.: Вид. група “Основа”, 2009. – 143 с.

УДК 330.1:378.4

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ІННОВАЦІЙ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вітман І.В., студентка магістратури факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

В сучасних умовах освіта має вийти на новий рівень, щоб задовольняти запити суспільства, так як воно потребує ініціативних, творчо мислячих, висококваліфікованих спеціалістів, які будуть готові постійно розвиватися і реалізовувати свої задуми. Освіта не має бути відірвана від потреб країни, тому що розвиток економіки, господарства та інших галузей пов'язаний зі станом системи освіти.

У Національній доктрині розвитку освіти зазначається, що в Україні має забезпечуватися випереджальний інноваційний розвиток освіти шляхом оновлення змісту освіти та організації освітнього процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень.

Метою даної статті є теоретичний аналіз поглядів сучасних науковців на проблему інновацій в освіті та інноваційної діяльності.

Проблемі розвитку інноваційних процесів в освіті нині присвячено досить велику кількість досліджень: В.Г.Кремень, І.А.Зязюн, С.А.Бараннікова, В.І.Загвязинский, М.В.Кларін, Г.М.Коджаспарова, В.Я.Ляудіс, А.М.Моїсєєв, І.П.Підласий, Л.С.Подимова, С.Д.Поляков, А.І.Пригожин, В.І.Рибаківа, В.О.Сластьонін, С.О.Сисоева, П.І.Щедровицький, А.В.Хуторской. Ученими обґрунтовано теоретичні положення щодо інновацій, структури інноваційного процесу, розкрито основні поняття (інновація, нововведення, інноваційний процес та ін.), виділено етапи впровадження інновацій в освіті. Систематизація нововведень, інновацій запропонована в роботах Н.В.Горбунової, А.В.Лоренсова, М.М.Поташника, Н.Р.Юсуфбекова. Критерії оцінки інноваційної діяльності досліджені Д.Л.Бенькович, В.М.Нікітіним.

Безперечно, проникнення в сутність освітніх інновацій та інноваційної діяльності неможливе без детального наукового аналізу цих термінів. Поняття “інновація” набуло розповсюдження в американському менеджменті і в перекладі з латинської мови означає “оновлення, нововведення або зміна”. Інновація – нововведення в галузі технології, організації праці, управління, а також у інших сферах наукової та соціальної діяльності, засноване на використанні досягнень науки і передового досвіду [1, с.5]. Інновації – це ідеї та пропозиції (в багатьох випадках засновані на результатах відповідних спеціальних наукових досліджень), що можуть стати основою створення нових процесів, послуг, чи будь-чого, що може покращити “якість життя” людства [2].

Інновації відіграють надзвичайно важливу роль у розвитку загальнолюдської цивілізації та, зокрема, кожної окремої держави. Відповідно більшість сучасних держав намагаються створити та постійно удосконалювати національні інноваційні системи для підтримки процесу створення та впровадження інновацій.

Згідно Закону України “Про інноваційну діяльність” інновації розглядаються як результат інноваційної діяльності – новостворені або вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість соціальної сфери [2, с.6].

Термін “інновація освіти” має дещо інше значення і означає цілеспрямований процес часткових змін, що ведуть до модифікацій мети, змісту, методів, форм навчання й виховання, адаптації процесу навчання до нових вимог. Освітніми інноваціями є вперше створені, вдосконалені освітні, навчальні, виховні, управлінські системи, їх компоненти, що мають істотно поліпшити результати освітньої діяльності.

Інновації в освіті є суттєвим діяльним елементом розвитку освіти взагалі, а також реалізації конкретних завдань у навчально-виховному процесі. Вони виражаються в тенденціях накопичення і видозміни ініціатив і нововведень в освітньому просторі; спричиняють певні зміни у сфері освіти. Стрижнем інноваційних процесів в освіті є впровадження досягнень психолого-педагогічної науки в практику, вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду. Проте не існує чіткого визначення того, що можна вважати інновацією в освіті, а що ні. Одні спеціалісти вважають, що інновація – це комплексний процес створення, освоєння, поширення й використання певного нововведення. Інші звужують зміст інновації до адаптації і впровадження в практику чужих розробок.

Отже, поняття “освітні інновації” розглядається в двох аспектах:

- як процес створення й реалізації освітніх концепцій, програм, проектів, технологій, що забезпечують підвищення ефективності та якості освіти;

- як педагогічні нововведення – вже розроблені освітні концепції, програми, проекти, технології, заточування яких забезпечує якісні зміни освітньої політики та її результатів. При цьому, щоб нововведення вважалось інновацією, воно має бути унікальним, нестандартним, системним і цілісним, спрямованим на якісну зміну системи освіти.

Існують різні підходи щодо класифікації інновацій. На думку Л.І.Даниленко, всі сучасні освітні інновації у вітчизняній системі загальної середньої освіти можна класифікувати таким чином: інновації

– у змісті навчання й виховання учнів;

– у формах, методах і технологіях навчання;

– у змісті, структурі, формах і методах управління закладом освіти [6, с.6].

К.Ангеловські класифікує педагогічні інновації за низкою критеріїв, зокрема:

- за сферою, в якій упроваджуватиметься нове;

- за способом виникнення інноваційного процесу;

- за широтою і глибиною інноваційного впровадження;

- за основою, на якій виникає нове [6, с.6].

З поняттям інновація тісно пов'язане поняття інноваційна діяльність. Інноваційною освітньою діяльністю у системі освіти є діяльність, що спрямована на розроблення й використання у сфері освіти результатів наукових досліджень та розробок [5, с.20]. Інноваційна освітня діяльність здійснюється на всеукраїнському, регіональному рівнях, а також на рівні навчального закладу. Рівень інноваційної освітньої діяльності визначається її змістом та масштабністю змін, що будуть внесені у систему освіти внаслідок удосконалення педагогічної діяльності, використання запропонованої освітньої інновації.

У структурі інноваційної діяльності О.Г.Козлова визначає сутнісні (які виявляють внутрішній зміст) компоненти – філософський, мотиваційний, креативний, рефлексивний, валеологічний і технологічний.

Філософський компонент інноваційної діяльності в освіті лише тоді може дати позитивний ефект, коли в учителя сформована настанова на філософську рефлексію власної діяльності. Без розгляду сутності об'єктів та процесів у сфері інноваційно-педагогічної діяльності на філософському рівні зміни, що відбуваються в освіті, неможливо зрозуміти. Тільки поєднуючи філософські, загально- та конкретно-наукові підходи до вивчення інновацій з аналізом світових тенденцій розвитку вищої освіти та сучасних потреб суспільства України, можна концептуально сформулювати цілі та особливості інноваційної діяльності. Наявність таких сутнісних, чітко сформульованих понять сприятиме розвитку інноваційної діяльності [4, с.68].

Мотиваційний компонент інноваційної діяльності розглядається у двох аспектах: оцінка місця професійної мотивації у загальній структурі мотивів та особистісне ставлення педагога до змін, його сприйнятливість до нововведень. Мотиваційний компонент має для

суб'єкта діяльності особистісне значення, адже зміцнює зацікавленість цією діяльністю й перетворює задані зовнішні настанови на внутрішні потреби [4, с.70].

Креативний компонент є центральним у структурі інноваційної діяльності, для формування якого традиційно у навчально-виховному процесі використовуються такі форми навчання як діалог, дискусія, ділові ігри, методи проблемного, евристичного та розвивального навчання. Про наявність креативності говорить здатність до “бачення” проблеми, оригінальність, діалогічність та критичність його мислення, здібність до генерування ідей, готовність створювати, опановувати та використовувати нововведення у педагогічній діяльності [3, с.36].

Рефлексивний компонент інноваційної діяльності – це пізнання й аналіз учителем явищ власної свідомості та діяльності (погляд на власну думку та дію з позиції спостерігача). Серед основних рефлексивних процесів виділяємо: саморозуміння і розуміння іншого, самооцінка й оцінка іншого, самоінтерпретація та інтерпретація іншого [3, с.37].

Валеологічний компонент інноваційної діяльності пов'язаний із розвитком гуманістичних ціннісних орієнтацій учителів. Під час експертизи доцільності та оцінки нововведень у навчально-виховному процесі визначальними мають стати критерії здоров'я, екології людини [3, с.38].

Особистісний компонент інноваційної діяльності виявляється в тому, що головним суб'єктом означеної вище діяльності виступає вчитель. Він як професіонал повинен не лише орієнтуватися в освітніх інноваціях та застосовувати їх у своїй роботі, володіти різними технологіями викладання свого предмету, але й бути здатним як творча особистість до самореалізації в діяльності та самостійного інноваційного пошуку [3, с.40].

В основу *технологічного компонента* інноваційної діяльності покладено аналіз її структури та етапи розгортання інноваційних процесів: особистісно-мотивоване перероблення освітніх проектів, їхня інтерпретація, активний пошук інноваційної інформації, ознайомлення з нововведенням; професійно-мотивований аналіз власних можливостей щодо його створення, прийняття рішення про використання; формулювання мети та концептуальних підходів до застосування нововведення; прогнозування змін, труднощів, результатів інноваційної діяльності; обговорення з колегами, адміністрацією; розроблення концептуальної основи та етапів експериментальної роботи [3, с. 41].

Усі складові інноваційної діяльності тісно взаємопов'язані і утворюють одне ціле, де системоутворюючим є креативний компонент.

Висновки. У теорії інноваційної педагогіки наявні певні розбіжності у тлумаченні одних і тих же понять різними її авторами, що пояснюється тим, що ця галузь педагогічної науки перебуває у процесі становлення, а отже, її категоріально-понятійний апарат (тобто методологічні основи) ще цілком не сформовано і питання інновацій в освіті потребує подальших досліджень. Щодо інноваційної діяльності, необхідно звернути увагу на те, що це соціально-педагогічний феномен, складний взаємозв'язок загальної професійної культури вчителя, його громадських якостей та професійно-педагогічної спрямованості на впровадження нововведень у власну систему роботи.

Література

1. Дубасенюк О.А. Інновації в сучасній освіті // Інновації в освіті: інтеграція науки і практики: збірник науково-методичних праць / За заг. ред. О.А.Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. – 123 с.
2. Закон України “Про інноваційну діяльність” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
3. Ілляшенко С.М. Інноваційний менеджмент: Підручник. – Суми: ВТД — Університетська книга, 2010. – 334 с.
4. Козлова О.Г. Сутнісні складові інноваційної діяльності вчителя/ О.Г.Козлова. – Суми: ВВП “Мрія-1” ЛТД, 1999. – 92 с.
5. Панасюк Т. Інноваційна діяльність дошкільного навчального закладу: основні поняття й зміст / Т.Панасюк // Вихователь-методист дошкіль. закл. – 2014. – №7. – С. 19.
6. Самохин В.Ф., Чернолес В.П. Педагогические инновации в системе профессионального образования: цели и сущность // Инновации в образовании. – 2006. – №6. – С. 4-9.

ПРОФЕСІЙНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК УСПІШНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТЬОГО КЕРІВНИКА НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Гордієнко Ю.М., студентка магістратури факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

В Концепції професійної освіти України та Національній Доктрині розвитку освіти в Україні в XXI столітті визначено, що держава має забезпечувати підготовку конкурентоспроможних, кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці, професійного розвитку, опанування та впровадження наукових та інформаційних технологій. В цих умовах найважливішим завданням професійної освіти стає формування професійно мобільного фахівця [2].

Інтеграція України в європейський науковий та освітній простір вимагає реформування системи вищої освіти. Одним із напрямів реформи передбачається створення розгалуженої системи безперервної освіти, що охоплює все активне життя особистості, підвищення її соціальної захищеності за рахунок ділового потенціалу і професійної мобільності. В умовах єдиного Європейського освітнього простору розвиток професійної мобільності студентів відкриває нові можливості не тільки для самої освіти, але й для формування європейського ринку праці.

Професійна мобільність та конкурентоспроможність фахівця розкрита в дослідженнях вітчизняних (Л.Данилова, Н.Ничкало, О.Симончук, О.Щербак) та зарубіжних (П.Блау, Н.Василенко, Е.Корчагін, Г.Мухамедзянов, О.Олейнікова, О.Філатов, Д.Чернилевській) учених. Професійній мобільності присвятили свої дослідження К.Барбакова, В.Войнович, С.Кугель, І.Мартинюк, В.Осовський, О.Шкаратан, В.Ядов та інші.

Проблема формування професійної мобільності як інтегрального утворення зумовлює необхідність комплексно-системного вивчення змістової сутності цього феномену. Термін "професійна мобільність" у сучасній науковій літературі трактується неоднозначно, виходячи з досить складної природи цього утворення. Розглянемо різні підходи до вивчення даного поняття.

М.Д'яченко та Л.Кандибович професійну мобільність розглядають як готовність і здатність фахівця до оперативного відбору та реалізації оптимальних способів виконання різноманітних завдань у межах своєї професії, успішного "переключення" на іншу діяльність або зміни видів діяльності. Професійна мобільність, на їхню думку, передбачає також володіння системою узагальнених професійних прийомів і вміння ефективно їх використовувати для виконання будь-яких завдань у суміжних галузях [2, с. 195–196].

В енциклопедичному словнику професійна мобільність розглядається як – готовність швидко освоювати технічні засоби, технологічні процеси і нові спеціальності або зміни в них, потреба постійно підвищувати свою освіту та кваліфікацію.

Словник "Професійна освіта" визначає професійну мобільність як "здатність швидко змінювати вид праці, переключатися на іншу діяльність у зв'язку із змінами техніки й технології виробництва. Професійна мобільність виявляється у володінні системою узагальнених прийомів професійної праці та застосуванні їх для успішного виконання будь-якого завдання на суміжних за технологією ділянках виробництва. Передбачає високий ступінь розвитку узагальнених професійних знань, а також готовність до оперативного відбору й реалізації оптимальних способів виконання виробничо-технічних завдань" [4, с.194].

І.Шпекторенко розглядає професійну мобільність як:

1) здатність (тобто готовність) особистості досить швидко й успішно оволодівати новою технікою й технологією, набувати знань та умінь, які забезпечують ефективність нової професійно орієнтованої діяльності;

2) рухливість особистості, спроможність її до динамічного нарощування власного ресурсу, до швидкого пересування, змін;

3) ознаку кар'єрного розвитку індивіда;

4) процес переходу індивіда або професійної групи з однієї професійної позиції в іншу [5, с. 469-470].

В.Воронкова, визначає "професійну мобільність" як зміну групою чи індивідом позиції, місця, яке він обіймає у професійній структурі, переходу людей з одних професійних груп і прошарків до інших. Дослідницею доведено, що існує два види професійної мобільності: по-перше, вертикальна професійна мобільність (рух з низу до верху у професійно-кваліфікаційній структурі), по-друге, горизонтальна (соціальні переміщення без якісної зміни професії і

кваліфікації). Нам імпонує думка автора, що професійно-кваліфікаційна мобільність кадрів – це процес переміщення працівників між професійними і кваліфікаційними групами в результаті набуття виробничого досвіду, практичних знань і навичок [4].

Т.І.Заславська вважає, що “професійна мобільність” є однією із форм трудової мобільності і є не стільки економічним чи соціальним, скільки міждисциплінарним поняттям [2]. На її думку, професійна мобільність виражається в професійному, кваліфікаційному, соціальному, галузевому, територіальному та інших переміщеннях індивідів, є своєрідною формою їх адаптації до нових технологічних і економічних умов функціонування. Професійна мобільність розглядається Т.І.Заславською як зміна трудової позиції або ролі фахівця, обумовлена зміною місця роботи або професії.

У процесі свого наукового дослідження Т.І.Заславська робить висновок, що у понятті “професійна мобільність” доцільно розрізнити два аспекти:

1) об’єктивний – базується на науково-технічних та соціально-економічних передумовах, включаючи сам процес зміни професій. Серед чинників, які стимулюють професійну мобільність, дослідниця виділяє фактори розвитку ринкових відносин, які забезпечують досягнення якісно нового рівня мобільності та професійно-практичної підготовки конкурентоспроможного фахівця.

2) суб’єктивний – розкриває процес зміни інтересів працівників та акт прийняття рішення щодо зміни місця роботи чи професії, що залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, ціннісні орієнтації, моральні якості та інші визначальні мотиви.

Існують різні підходи до визначення поняття професійна мобільність психологічній літературі. На думку одних учених, професійна мобільність – це психологічна готовність робітника до розв’язування широкого кола виробничих задач, здатність оперативної, швидко перебудовуватись в залежності від ситуації (Л.П.Шевченко); інші вважають професійну мобільність рівнем психологічної готовності робітника до діяльності в умовах конкуренції та нестабільності на ринку праці (Ф.Н.Гайсин, Ф.Н.Хаїзов); а деякі науковці, навпаки, зосереджують свою увагу на причинах, які дають чи не дають можливість зламати традиційний стереотип професійної поведінки (В.Ковальова, В.Тихонович, М.Шабанова, Л.Левченко та ін.

Серед проведеного порівняльного аналізу наукових концепцій щодо професійної мобільності найбільш близькою нам є наукова позиція Б.М.Ігошева. Він визначає професійну мобільність як складну інтегративну якість особистості, що проявляється на двох рівнях: як конкретна форма чи вид діяльності, що дає змогу характеризувати людину як професійно мобільну (“зовнішня” мобільність), і як сукупність певних особистісних властивостей людини (“внутрішня” мобільність) [5].

На сучасному етапі в педагогічній літературі виділені види професійної мобільності. Дослідники Попков В.А. та Коржуєв А.В. розглядають такі типи професійної мобільності:

1) за певних обставин випускник ВНЗ змінює сферу діяльності в рамках однієї широкої спеціальності, але при цьому явного професійного росту не відбувається;

2) характер діяльності працівника зазнає тих чи інших змін у зв’язку з призначенням на нову (вищу) посаду;

3) працівник змінює одну професію на іншу, тією чи іншою мірою подібну до першої, що дозволяє хоча б в обмеженому варіанті спиратися на набуті в процесі навчання у ВНЗ знання, уміння і навички: (наприклад, викладач фізики ВНЗ переходить працювати до фізичної лабораторії науково-дослідного інституту і навпаки);

4) тип професійної мобільності, що означає кардинальну зміну професії, коли потрібно заново опанувати нове поле діяльності.

Отже, проведений нами аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що існують різні погляди на визначення поняття “професійної мобільності”. В одних випадках ПМ визначається як зміна групою чи індивідом позиції, місця, яке він обіймає у професійній структурі, переході людей з одних професійних груп і прошарків до інших; в інших ми знаходимо визначення професійної мобільності як своєрідної форми адаптації особистості до нових технологічних і економічних умов функціонування (Т.Заславська) або як інтегровану якість особистості (Є.А.Іванченко).

Підсумовуючи наведені погляди на поняття “професійної мобільності”, ми зробили узагальнені висновки:

1) професійна мобільність є необхідною складовою підготовки кваліфікованого фахівця;

2) професійна мобільність передбачає: а) високий рівень узагальнених професійних знань, б) готовність до оперативного відбору і реалізації оптимальних способів виконання різних завдань в галузі своєї професії, в) можливість і здатність успішно переключатися на іншу діяльність або змінювати вид праці.

Таким чином, відповідаючи вимогам, що висувають до фахівця сучасний рівень і темпи розвитку науки і техніки, особливої уваги потребує вивчення процесу формування професійної мобільності майбутніх керівників ЗНЗ, тому що саме ця якість є необхідною і достатньою умовою успішної навчальної, а згодом і професійної діяльності.

Література

1. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Краткий психологический словарь: Личность образование, самообразование, профессия. – М., 1998. – 234 с.
2. Пріма Р.М. Професійна мобільність у кваліфікаційній характеристиці педагога / Р.М.Пріма // Вісник Черкаського університету;серія: Педагогічні науки. – Вип.119. – Черкаси, 2008. – С. 90-97.
3. Пріма Р.М. Професійна мобільність майбутнього вчителя: деякі інноваційні підходи випереджувального розвитку у вищій школі / Р.М.Пріма // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: [зб. науко в. праць, вип. 38]. – К.: КНЛУ – 2009. – С. 117 – 120.
4. Професійна освіта: словник: навч. посіб. / уклад. С.У.Гончаренко та ін.; за ред. Н.Г.Ничкало. –К.: Вища школа, 2000. –380 с.
5. Шпекторенко І. Поняття та структура феномену професійної мобільності державного службовця [Текст] / І.Шпекторенко // Університетські наукові записки. – 2007. – 4 (24). – С. 467–472.

УДК 37.035.6

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТЯ ПАТРІОТИЗМУ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛЯРІВ

Донець А.С., студентка III курсу філологічного факультету
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

Вперше поняття “патріот” і “патріотизм” почали вживатися у період Великої французької революції, коли борці за народну справу, захисники республіки на противагу зрадникам вітчизни називали себе патріотами. На сучасному етапі Україна, як незалежна держава, розв’язує складні завдання економічної стабілізації й національного відродження. Разом із перспективами вільного державотворення відкрилися широкі можливості для розвитку освіти, науки, культури, що потребує докорінного реформування процесу навчання і виховання молодого покоління. В сучасних умовах все більше підвищуються вимоги суспільства до громадянина України, у якого серед загальнолюдських якостей поряд з мораллю, національною свідомістю та сумлінням повинні бути національна духовна культура, патріотичні почуття.

Саме наявність цих високих почуттів у громадян є основою економічного, соціокультурного, матеріального і духовного розквіту будь-якої держави.

Почуття патріотизму органічно пов’язане з почуттям безкорисливої любові до рідної землі, малої і великої Батьківщини, відданості і служінню інтересам держави, вірності своєму народу, його історичним традиціям, його культурі.

Проблемам, пов’язаним з вихованням патріотизму молодого покоління, присвячені численні дослідження провідних українських науковців: взаємозв’язок патріотичного, громадянського та національного виховання висвітлено в працях В. Гонського, М. Качура, О. Коркішко, І. Мартинюка, В. Паплучного, Ю. Римаренка, О. Сухомлинської, Г. Шевченко та ін.; національно-патріотичне виховання на традиціях українського народу розглядали О. Вишневський, О. Гевко, М. Стельмахович, М. Щербань та ін.; розвиток теорії та практики виховання, в тому числі національного і патріотичного, на засадах православної моралі досліджено в роботах М. Євтуха, В. Зеньківського, Т. Тхоржевської, К. Ушинського тощо.

Патріотизм – складна інтегрована система патріотичних якостей духовно-морального, емоційно-почуттєвого, інтелектуального та діяльнісно-поведінкового характеру. Виходячи з цього, ми визначили структуру патріотизму, яку складають наступні компоненти:

- 1) духовно-моральний (почуття любові до Батьківщини, моральної відповідальності перед нею, відчуття духовного зв’язку зі своїм народом);
- 2) когнітивний (комплексні знання з історії та культури Батьківщини, патріотична свідомість);
- 3) ціннісний (потреба в інтеріоризації системи духовно-моральних і культурних національних і загальнолюдських цінностей, серед яких належне місце посідає патріотизм);

4) діяльнісний (готовність діяти на благо своєї країни, відстоювати її інтереси, захищати їх тощо);

5) ідентифікаційний: - етнічна самоідентифікація (толерантне ставлення до представників інших народів на основі позитивної етнічної самоідентифікації); - національна ідентифікація (національна гідність, відчуття своєї належності до нації, позитивне ставлення до співвітчизників); - громадянськість (потреба у належному виконанні громадянських обов'язків).

Необхідно зазначити наскільки високий рівень патріотизму у сучасних школярів. Для цього у різних школах країни були проведені опитування і ось їх результат. Значної кількості респондентів не байдуже до національної культури та долі нашої Батьківщини. Близько 88% опитаних вважають, що на сучасному етапі для нашої держави є важливою проблема патріотизму та розвитку, збереження національної культури, зокрема декоративно-ужиткового мистецтва; лише 5% опитаних вважають, що почуття любові до країни та її культури є не дуже важливим для нашої держави. Близько 7% респондентів не визначились у своєму ставленні до України. Характерною ознакою того, що майже 20% опитуваних не є патріотами, є те, що такі учні виявляють слабкий інтерес до пізнання історичного минулого та сьогодення України, національної культури. Наслідком цього є нечіткі уявлення про розвиток суспільства та культурної спадщини нашого народу. Глибоке знання нашої славної історії є основою для відчуття патріотизму, а отже його формування є найпершим завданням у будь-якій школі. А робити це необхідно вже з першого класу. Для цього необхідно: розробити технологію патріотичного виховання, оновити його зміст, урізноманітнити форми та методи; розробити та запровадити програму з патріотичного виховання для учнів 1–4 класів, яка б дала можливість залучити школярів до відповідної діяльності, забезпечила б спілкування з питань патріотизму, сприяла вияву інтересу до історії українського народу та Батьківщини; підготувати вчителів до роботи з патріотичного виховання та забезпечити методичною літературою, програмами та практичними розробками; залучати родини учнів до участі у виховній роботі школи; задіяти в цій роботі громадськість, ветеранів війни та праці, народних умільців, діячів культури та мистецтва; систематично використовувати елементи народної педагогіки, традиції національного виховання; створити банк творчих робіт учнів молодших класів, музей чи куточок історії школи як результат проведеної роботи з патріотичного виховання.

Так, існують певні критерії та розділи патріотичної вихованості учнів молодших класів.

I. Родинний: чемне ставлення до батьків, старших у сім'ї, вчителів, ветеранів війни; пошана до пращурів, до героїв Батьківщини, знання місць знаходження могил та пам'ятників, догляд за ними; пошана та дотримання народних і релігійних традицій, звичаїв, національних і родинних свят.

II. Соціальний: інтерес до історії рідного краю, героїчного минулого країни, до життя прославлених земляків; дбайливе ставлення до національних багатств рідної природи, до праці батьків та українського народу; вміння проявляти волю, доброзичливість, правдивість, старанність, ініціативність, працьовитість, наполегливість, самостійність, творчу активність, почуття відповідальності тощо.

III. Державний: пошана до національних і державних символів (Прапора, Герба, Гімну); любов до рідного краю, до рідних місць, рідної мови; громадська активність, поняття про захист честі та гідності Батьківщини, гордість за свою Вітчизну.

Визначені критерії патріотичної вихованості школярів, на загальновідомі у практиці виховання та в психолого-педагогічній літературі рівні вихованості, дозволили обґрунтувати рівні патріотичної вихованості учнів молодших класів.

Критеріями високого рівня сформованості патріотичних почуттів є: стійке виявлення всіх показників якості, високий ступінь самоорганізації та саморегуляції поведінки, вияв активної позиції.

Критерії середнього рівня сформованості патріотичних почуттів є такими: показники якості наявні, стійка позитивна поведінка ситуативна, при наявності саморегуляції та самоорганізації не виявляється активна позиція.

Критеріями низького рівня сформованості патріотичних почуттів є: слабкий вияв позитивних ознак якості, саморегуляція та самоорганізація ситуативні й пов'язані в основному з вимогами дорослих.

Важливим засобом патріотичного виховання є також екскурсія як позаурочний спосіб отримання нових знань про культурно-художні традиції народу. Вона має велику силу емоційного і виховного значення, дозволяє учням познайомитися з реальними об'єктами, предметами, розглянути їх, поділитися отриманою інформацією, відчути зв'язок поколінь, причетність до культури народу, належність до Батьківщини. Нижче наведена схема зростання почуття патріотизму в учнів до екскурсії та після неї.

Рівні патріотичного виховання	Розподіл учнів за рівнями (у %)	
	Екскурсія до музею	
	До	Після
Початковий	16,7	2,8
Середній	35,6	7,7
Достатній	31,9	55,5
Високий	15,8	34,0

Звичайно, патріотизм розвивається і на уроках української літератури. Де на прикладі величних титанів школярі вчать любити рідний край і бачать наскільки це важливо. Можна наводити безліч імен, але зараз я хочу згадати Павла Тичину. А саме вірш “Плуг”, де будучи вже багато в чому під владою страху, П.Тичина спромігся в обличчя ворогові проказати рядки, сповнені такої непереможної любові до України, що рівних їм немає ні в одного іншого нашого великого поета, крім хіба що Шевченка.

Таким чином, проблема патріотизму на сучасному етапі залишається відкритою, а її аналіз уможливив висновок про те, що генеза патріотизму проходить стадію передумов, становлення, розвитку як цілісного утворення серед інших духовних явищ. Теоретичне узагальнення визначених підходів до тлумачення поняття патріотизму обумовило характеристику його сутності як найвищої цінності, котра притаманна всім сферам життя суспільства, держави і є важливим духовним надбанням особистості, характеризує вищий рівень її розвитку і знаходить вираз в активно-діяльній самореалізації на благо Вітчизни. Як цілісне особистісне утворення, патріотизм виступає у вигляді патріотичних якостей, у кожній з яких поєднується пізнавальний, емоційний, вольовий, поведінковий компоненти: національна гордість, національна гідність, національна самосвідомість, любов до Батьківщини, відданість своєму народові, почуття гордості за надбання національної культури, почуття патріотичного обов'язку, гордість за минуле і майбутнє України, повага до традицій народу, рідної мови, співчуття до страждань народу і переживання за соціальні вади суспільства. “Карбування” відчуття любові та поваги до рідного краю лежить, в першу чергу, на школі, а саме на вчителів, які мають як на уроках (мови, літератури, праці, музики тощо), так і поза ними прививати почуття патріотизму кожному учневі.

Література

1. Алексеєнко А.П. Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі: Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.04 / А.П.Алексеєнко; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2007. – 32 с.
2. Гевко О.І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.І.Гевко; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
3. Качур М.М. Патріотичне виховання молодших школярів засобами художнього краєзнавства: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / М.М.Качур; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2010. – 20 с.
4. Коркішко О.Г. Виховання патріотизму молодших школярів у позаурочній виховній роботі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.Г.Коркішко; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2004. – 20 с.
5. Красильник Ю.С. Патріотичне виховання військовослужбовців Збройних Сил України засобами української етнопедагогіки: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ю.С.Красильник; Ін-т вищ. освіти Акад. пед. наук України. – К., 2002. – 20 с.
6. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навчальний посібник. / Н.Є.Мойсеюк. - 2-ге вид. – 1999 р. – 350 с.
7. Оришко С.П. Патріотичне виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / С.П.Оришко; Терноп. нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Т., 2010. – 20 с.
8. Павленко М.С. Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалах творчості Павла Тичини: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / М.С.Павленко; Ін-т пробл. виховання АПН України. – Умань, 2001. – 20 с.
9. Рашидова С.С. Виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / С.С.Рашидова; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2007. – 20 с.
10. Стьопіна О.Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.Г.Стьопіна; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. – Луганськ, 2007. – 20 с.

11. Фіцула М.М. Педагогіка: навч. посіб./ М.М.Фіцула. – 3-тє вид., стер. – К.: Академвидав, 2009. – 560 с. (Серія “Альма-матер”)

12. Юхименко Н.Ф. Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Н.Ф.Юхименко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 18 с.

УДК 364.46

ІННОВАЦІЙНІ МОДЕЛІ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ, РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Дорошенко В.В., студентка магістратури факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: кан. пед. наук, доц. **С.Р.Хлєбїк**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Метою статті є розкриття сутності інновацій соціальних послуг, висвітлення досвіду основних методів інновацій та їх значення у модернізації соціальної сфери.

У сучасних умовах реформування соціальної сфери в Україні актуальним постає питання про вдосконаленню надання соціальних послуг населенню. Процес модернізації повинен відбуватися як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Формування інноваційної моделі соціального розвитку пов'язана з розробкою та впровадженням технологічно нових і вдосконалених продуктів та процесів соціального призначення, що виявляються в невирішеності багатьох питань в межах соціальної політики.

Проблеми соціальної політики аналізували у своїх працях такі українські вчені: Лібанова Е.М., Новіков В.Н., Черенько Л.М., Макарова О.В., Палій О.М., Хмелевська О.М., Дума Л.П., Медвідь З.В., Борецька Н.П., Семігіна Т.В. та інші. Їхні дослідження відображають теоретико-методологічні, методичні та практичні питання системи соціального захисту населення, підвищення її ефективності та подальшого вдосконалення. Проте деякі теоретичні та практичні питання, зокрема щодо новітніх тенденцій та інноваційних процесів у системі соціальних послуг України, а саме соціальний захист, висвітлені ще недостатньо [5].

Однією з важливих складових процесу вдосконалення соціального захисту є надання якісних соціальних послуг. Соціальні послуги – комплекс заходів з надання допомоги особам, а також окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, з метою розв'язання їхніх життєвих проблем [2].

Основними засадами надання соціальних послуг є:

1) сприяння особам у вирішенні складних життєвих обставинах, яких вони не в змозі подолати за допомогою наявних засобів і можливостей;

2) попередження виникнення складних життєвих обставин;

3) створення умов для самостійного розв'язання життєвих проблем, що виникають.

Підвищення якості пов'язано за такими критеріями, що вимагають покращення в умовах регіону.

Водночас актуальність досліджень соціальної сфери зумовлена фактичною руйнацією створеної раніше соціальної інфраструктури регіону, що пов'язана із скороченням фінансування. У зв'язку з цим нагальним регіональний аспект дослідження проблем набуває всебічного значення. Регіональна соціальна сфера – це міждисциплінарний комплекс, у якому регіон як цілісна одиниця розглядається в різних аспектах. Регіональна соціальна політика, регіональна соціальна сфера, регіональне соціальне утворення реалізуються через систему об'єктів соціальної сфери, функціонування яких спрямоване на задоволення потреб населення у відповідних послугах [5].

Основними напрямками регіональної соціальної політики України є:

1) оптимальні співвідношення та взаємодія сил регіонального розвитку в державному, кооперативному, приватному та інших секторах;

2) гармонійна взаємодія державного та регіонального аспектів розвитку центрального та регіонального рівнів управління;

3) зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів;

4) дотримання соціальної справедливості в територіальній та демографічній політиці.

На жаль, на сьогоднішній день проблемам регіональної соціальної політики приділяється недостатньо уваги. У той же час вона все частіше зіштовхується з іншими місцевими проблемами (здоров'я, міграції, демографії, безпеки, тощо). Кожен регіон створює власну систему охорони здоров'я, освіти, культури зі своїми структурами, системами фінансування та управління для виконання конкретних соціальних завдань, досягнення цілей і відповідно

до цього будує власну, необхідну певному регіону соціальну політику. Принцип регіонального розвитку передбачають здійснення єдиної регіонально-державної політики в інтересах усього населення з урахуванням його потреб.

У розв'язанні соціальних проблем регіональний аспект виражається в принципових змінах соціального ракурсу як у змісті, так і в методах надання соціальних послуг, що допомагають актуалізувати появу нових видів послуг, механізмів суб'єктивно-об'єктивних відносин [5].

Важливе значення у вирішенні соціальних проблем має підтримка громадської ініціативи, активізація діяльності місцевого самоврядування. Найважливішою інновацією, яка була підтримана Українським фондом соціальних інвестицій, є механізм створення соціальних послуг на підставі потреб і попиту на них, а не на підставі розпоряджень “згори”. Інноваційні моделі послуг були розроблені групами отримувачів, батьками або іншими представниками цільової групи, які об'єдналися та активізували свою діяльність з метою лобювання підтримки даної послуги саме у своїй конкретній громаді. Інноваційні моделі соціальних послуг – результат такого партнерства, ініціатив та об'єднання ресурсів [4].

Термін “інновація” (із пізньолатинської “innovatio” – оновлення, новизна, зміна) означає нововведення, цілеспрямовані зміни, які вносять у середовище, впровадження нових стабільних елементів (нововведень), що викликають перехід системи з одного стану до іншого [1].

Інноваційна модель надання соціальних послуг – це цілеспрямована зміна у наданні комплексних правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, які адресно спрямовані на поліпшення життєдіяльності індивіда чи окремих соціальних груп населення.

У свою чергу інноваційна модель визначає нові методи практичної роботи та цільову групу, яка до того знаходилася поза увагою системи і не отримувала соціальних послуг. Дана модель намагається змінити усталені стереотипи та ставлення до представників уразливих груп населення.

У здійсненні реформ в соціальній сфері та впровадженні інноваційних моделей соціальних послуг Україні допомагає світова спільнота. В апробації міжнародного досвіду на вітчизняних теренах активно сприяє й Український фонд соціальних інвестицій (УФСІ), що реалізується в рамках спільного Проекту Світового Банку та Уряду України “Фонд соціальних інвестицій”.

Шляхом надання послуг з реабілітації, соціального супроводу, консультування, організації груп взаємодопомоги виконавці мікропроектів допомагають людям, котрі потрапили у складні життєві обставини і не взмозі самотійно їх подолати, інтегруватися в суспільство, реалізовувати законодавчо задекларовані права.

Для осіб з особливими потребами УФСІ розроблено і впроваджуються такі моделі надання інноваційних соціальних послуг:

- раннього втручання для дітей з порушеннями розвитку;
- інтегрованого навчання дітей з особливими потребами;
- соціальної реабілітації дітей та дорослих з особливими потребами;
- денної зайнятості та соціальної реабілітації людей з особливими потребами.

Український фонд соціальних інвестицій працює над створенням механізмів взаємодії пологових будинків і центрів, що надають послуги сім'ям, в яких народилися діти з порушеннями розвитку, створено групи кризового втручання на ранній стадії, тобто відразу після народження дитини. Одним із проектів УФСІ є “Інформаційно-консультативний центр при пологовому будинку”, котрий діє у Хмельницькому, спеціалісти якого консультують батьків, надають їм психологічну допомогу, а діти проходять соціальну реабілітацію.

Подібна модель впроваджується у Харкові, в межах проекту “Створення послуги раннього втручання для дітей з проблемами розвитку від народження до 3-х років”, фундаментаторами, якого стали фахівці харківського благодійного фонду “Інститут раннього втручання”. Їхня діяльність спрямована на допомогу батькам в подоланні психоемоційної кризи при народженні дитини з особливими потребами та для навчання методам та методиками ранньої їх реабілітації.

Кілька мікропроектів УФСІ спрямоване на інтегроване навчання слабозорих дітей дошкільного віку. Наприклад, інноваційну модель “Центр ранньої соціальної реабілітації слабозорих дітей “Геліос” створено для дітей від народження до 6 років, які мають значні порушення зору та супутні проблеми розвитку. Користуючись послугами центру такі діти мають шанс подолати труднощі розвитку, набути необхідні побутові та соціальні навички, розвивати власні здібності та з легкістю інтегруватись у суспільство. Завдяки даному проекту “Реабілітація та інтеграція дітей з вадами зору в загальноосвітню школу “Вікно у світ” в Хмельницькому діти з вадами зору навчаються у звичайній загальноосвітній школі. Ця школа

має відповідне обладнання, вчителі пройшли спеціальну підготовку, навчальні програми адаптовано до потреб дітей з вадами зору. Тут працює кабінет охорони зору, де діти проходять необхідні лікувально-профілактичні процедури. Значно розширюють можливості отримання сучасних знань і спеціальні звукові комп'ютерні програми, класна дошка білого кольору, на якій вчитель пише чорним маркером.

Проект "Центр денного перебування для дітей з проблемами розумового розвитку "Школа життя" (м. Хмельницький). Діти з особливими потребами відвідують цю школу, залишаючись при цьому у звичному родинному оточенні. Важливо, що проект змінив якість життя не лише цих дітей, а й їхніх батьків, які тепер мають змогу не лише працевлаштуватись, а й знайти час для навчання у вищих навчальних закладах.

Проект "Будинок групового проживання молодих інвалідів з інтелектуальною недостатністю "Родинний затишок" УФСІ розробив для осіб з помірним і глибоким ступенем розумової відсталості. Молоді інваліди (старші 18 років) займатимуться тут трудовою терапією, набуватимуть або відновлюватимуть соціально-побутові навички. Вони зможуть займатися фізичними вправами, спортом, організовано проводити дозвілля, вчитися спілкуватися, вчити та пізнавати.

Проект "Інформаційно-консультативний центр для родин, що мають дітей з вродженими вадами розвитку та спадковою патологією" (м. Хмельницький, міський пологовий будинок) спрямований на допомогу родинам, які уже мають дітей із вродженими вадами розвитку (ВВР) або в яких діагностовано ВВР до народження.

В межах даного проекту надаються такі послуги: інформування щодо прогнозу, перспектив, абілітації та можливостей реабілітації; телемедичне консультування; моніторинг ризику; надання користування лекотеки (комплект розвиваючого ігрового обладнання); соціальний супровід; психологічна підтримка; створення груп взаємопідтримки батьків "Батьки для батьків" [3].

"Сімейний патронат": запровадження кращих практик альтернативного догляду для дітей, які тимчасово залишилися без батьківського піклування Метою даного проекту є зменшення рівня інституціоналізації дітей, які потрапили в складні життєві обставини, залишилися без батьківського піклування, шляхом запровадження механізму термінового реагування та послуг сімейного патронату у м. Києві.

Проект перед собою ставить такі завдання:

- відпрацювати механізм раннього виявлення та термінового реагування на випадки жорстокого поводження з дітьми, недогляду та підготувати необхідні зміни до законодавства на національному рівні;

- розробити та запровадити нову послугу альтернативного сімейного догляду для дітей, які з певних причин тимчасово залишились без батьківської опіки – сімейний патронат, особливо для дітей раннього віку та їх сімей;

- покращити практику взаємодії та професійний рівень працівників соціальної сфери міста щодо підтримки вразливих сімей та забезпечення якісної опіки для дітей, які тимчасово залишились без батьківського піклування .

Напрямами діяльності проекту є: раннє виявлення та оцінка потреб сімей з дітьми, які перебувають в складних життєвих обставинах; відбір, підготовка та створення патронатних сімей; супровід діяльності патронатних сімей, підтримка біологічних батьків, робота з потенційними усиновлювачами та опікунами [4].

Інноваційним напрямком діяльності в м. Ніжині є ідея розробки проекту зі створення Центру соціальної, професійної, трудової реабілітації дітей (старше 18 років) після закінчення їх перебування у реабілітаційному центрі для дітей-інвалідів.

Його реалізація планується у трьох напрямках:

- психолого-педагогічній реабілітації;
- професійній реабілітації;
- соціальній реабілітації.

Науково-практичне обґрунтування проекту визначено функціонально-систематичним підходом підтримки та розвитку функцій і систем молодого людини з інвалідністю та реальними можливостями соціальної адаптації з урахуванням індивідуальних особливостей, рівня розвитку та рівня ураження нервової системи. Участь фахівців в реабілітації на різних етапах адаптаційного процесу залежить від розробленої для кожного клієнта індивідуальної програми.

Отже, інновації в соціальній сфері є досить різноманітними, що пов'язано з варіативністю факторів що їх визначають та специфікою соціальних процесів. Тому найголовнішими ознаками і видами інновацій у соціально-педагогічній діяльності можна виділити:

- складові соціально-педагогічної сфери (співробітники, умови праці, соціально-трудові відносини, соціальна інфраструктура, організаційна культура, формування взаємовідносин з суб'єктами стратегічної взаємодії, соціальна відповідальність);
- ступінь охоплення соціальних факторів (комплексні та локальні);
- період реалізації (тактичні та стратегічні);
- форма реалізації (речові, організаційні, культурні);
- середовище реалізації (внутрішні та зовнішні).

Оскільки інновація може вважатися такою тільки за умови, що її впровадження принесло результат, корисний для цільової групи, основна мета інноваційного процесу – отримати цінність від впровадження інноваційної ідеї. Цінність може визначатися якістю та унікальністю результату, а також тим, наскільки результат дій задовольняє потреби цільової групи або вирішує її проблеми [3].

Отже, нова ситуація у розвитку соціальної сфери вимагає аналізу, осмислення та узагальнення тих процесів, що відбуваються у розвитку соціальної сфери. Вітчизняний і зарубіжний досвід свідчить, що синергетичного ефекту в розвитку цієї сфери можливо досягнути лише там, де спостерігається збалансованість інтересів, заходів і зусиль, визначені ті сфери діяльності на певному етапі економічного розвитку, ті послуги, які можуть бути конкурентоспроможними. Найефективнішим функціонуванням інноваційних моделей надання соціальних послуг є поєднання загальноекономічного і регіонального аспектів.

Література

1. Вакулєнко В.М. Види інновацій в освіті та їх класифікація // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України 4/20
2. Закон України “Про соціальні послуги” від 19.03.2003 № 966 – IV [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
3. Забарна Е.М., Ваннік К.О. Інновації в соціальній сфері організації: сутність, види, відмінні характеристики // Електронне наукове фахове видання “Ефективна економіка” включено до переліку наукових фахових видань України з питань економіки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3312>.
4. Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій. Том 2 / За ред Н.М.Шкуратової. – К.: – 2007. – 159 с.
5. Пакулін С.Л., Третяк В.П. Регіональні аспекти дослідження проблем соціальної сфери в умовах інноваційного розвитку економіки// WEB-ресурс научно-практических конференцій [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2007mart/2_pakulin.php
6. Хмелевська О.М. Питання створення національної системи моніторингу та оцінювання сектору соціальних послуг // Вісник Хмельницького національного університету: Серія: економічні науки. – 2008. – №1. – Т.1. – Хмельницький, 2008. – С. 126 – 133.

УДК 37.018.26

РОЛЬ ВЗАЄМОДІЇ СІМ'Ї ТА ШКОЛИ У ВИХОВАННІ ГАРМОНІЙНО РОЗВИНЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Івахно Н.О., студентка ІІІ курсу філологічного факультету

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Білоусова Н.В.**, кафедра педагогіки

На наш погляд, проблема взаємодії школи і сім'ї належить до однієї із найскладніших і найважливіших у сфері виховання гармонійно розвиненої особистості. Співпраця школи із сім'єю, опора на родинні традиції набуває сьогодні нового педагогічного змісту та особливої актуальності, адже сім'я та школа мають спільну мету – виховати всебічно розвинену гармонійну особистість, здатну реалізувати себе в професійному, громадянському і сімейному аспектах. Звичайно, що школа – це не рідний дім, а сім'я ніколи не замінить школи. Звідси випливає, що логіка шкільного та логіка сімейного виховання не тотожні. Педагог має враховувати психологію дитинства й дорослішання і, певним чином зближуючи ці дві сфери, у жодному разі не намагатись підмінити собою батьків.

Школа завжди прагнула до взаємодії з сім'єю. Це знаходило своє відображення в безкінечному “листуванні” з батьками з приводу навчання й поведінки їхніх дітей, у викликах батьків до школи тощо. Соціальні психологи стверджують: якщо сім'я зацікавлена у вихованні особистості учня, то сили школи потроюються. Якщо ж союз сім'ї і школи слабкий або не склався взагалі, сили школи зменшуються вдвічі.

Насамперед, взаємини школи із сім'ями учнів регламентуються державними документами. У статті 50 Закону України "Про освіту" вказано на основні права й обов'язки батьків щодо виховання дітей, зокрема, відзначено сім'ю в числі рівноправних учасників цього процесу, бо без допомоги батьків педагогічному колективу важко домогтися значних успіхів.

Проблема взаємовідносин сім'ї та школи виникла відносно давно. Вагомого значення родині як виховній інституції надавав ще давньокитайський мислитель Конфуцій. Саме сім'ю, де стосунки батьків і дітей мають бути пройняті людинолюбством, добротворенням, високою моральністю він вважав моделлю суспільства.

До ХХ ст. в зарубіжній та вітчизняній науці не існував чіткий поділ виховання сімейного й виховання в навчальному закладі.

Н.К.Крупська була одним із перших педагогів, які пропагували ідею тісної взаємодії школи з сім'єю. Біля витоків вирішення цієї проблеми стояв А.С.Макаренко. Актуально звучать сьогодні його ідеї щодо піднесення батьківського авторитету, поваги до батьків, збагачення методів і засобів сімейного впливу на вихованців. А.Макаренко засуджував батьків, які виконують усі забаганки дітей, вказуючи на те, що потрібно виховувати у своїх дітей розумні потреби.

Значення спілкування в сім'ї та його вплив на пізнавальну активність вивчали О.І.Бакін, Л.В.Бурова, З.О.Огороднійчук, А.В.Мудрик, В.О.Сухомлинський, А.С.Макаренко, П.М.Щербань та інші. Найпильніша увага науки до проблем взаємодії сім'ї і школи спостерігалася у 1960-х роках. Цей період характерний спробами сформулювати вимоги до педагогічного керівництва спільною діяльністю родини і школи. В багатьох публікаціях батьки розглядаються як перші вихователі дитини, що закладають моральні основи, які надалі повинні забезпечити успіх виховного впливу школи на особистість (Т.Даутов, Н.Коган, І.Кон, П.Кряжев, Є.Соколов).

Безперечно, родина для дитини – життєво необхідне середовище, в якому визначається шлях розвитку її особистості. Залучення батьків у коло педагогічної діяльності, їх зацікавлена участь у виховно-освітньому процесі важливі не тому, що цього хоче педагог, а тому, що це необхідно для розвитку їх власної дитини. Суть понять "взаємодія", "співпраця" полягає в беззаперечній рівноправності внеску кожного учасника педагогічного процесу. Я погоджуюся з думкою видатного педагога В.Сухомлинського, що сім'я – це головний осередок морального виховання дитини, що дитина багато в чому стане такою, яка в неї мати, яка її родина: "Дитина – дзеркало сім'ї: як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері й батька".

На початковому етапі у дитячому віці сім'я відіграє виняткову роль у розвитку мовної особистості, тобто мовця, який формується в мовному середовищі в процесі спілкування, користується мовою у повсякденному житті й дотримується норм літературної мови. Ми вважаємо, що сімейне виховання важливе в цьому сенсі тим, що діти, розвиваючись, засвоюють рідну мову від батьків. Ця тисячолітня традиція сприяла тому, що українська мова збереглася й досягла високого рівня розвитку на сучасному етапі. У ранні роки дитинства сім'я особливо займається мовним вихованням. Найперше цю функцію виконує мати. Вона є найпершим учителем рідної мови, яку так поетично й називають материнською. Про роль рідної мови в сімейному вихованні писали Я.А.Коменський, І.Огієнко, С.Русова, І.Срезневський, К.Ушинський та інші. Особливу увагу цій проблемі приділяв В.Сухомлинський.

Велику роль у розвитку особистості відіграє праця. Трудове виховання в сім'ї – це безпосередня й постійна участь дітей у посильній домашній праці, у процесі якої відбувається їх зближення з батьками. На мою думку, користь від такої праці буде величезною тоді, коли підліток усвідомлює її необхідність і значущість.

У двох площинах, що одночасно діють і впливають на дітей, – сім'я та школа – відбувається також формування громадянської культури особистості. Тотожність змістового наповнення кожної з них забезпечує цілісність і послідовність громадянського становлення учнів. З огляду на це, на мою думку, й набуває значення певна узгодженість змістового аспекту громадянського виховання сучасних школярів, його взаємодоповнюваність діями батьків і вчителів. Ще одним дієвим засобом реалізації завдання щодо виховання в дитини громадянської культури, на мою думку, є співробітництво батьківських та учнівських органів самоврядування. Змістом такого співробітництва можуть бути спільна розробка проектів, акцій громадянської спрямованості (озеленення вулиць, проведення екскурсій по історичних місцях, організація заходів, присвячених вшануванню пам'яті видатних людей свого району та ін.).

Підкреслюючи величезне значення сім'ї у фізичному та духовному становленні особистості й суспільства, Генеральна Асамблея ООН постановила, що, починаючи з 1994 року, 15 травня щорічно буде відзначатися Міжнародний день родини.

Ми переконані, що у вихованні дітей не останню роль відіграють радіо, телебачення, книжки, які інформують дитину про різні сторони життя. В.О.Сухомлинський називав сімейне зібрання книжок “золотою бібліотекою Дитинства і Юності”.

Нині, на жаль, доводиться констатувати, що сучасна сім'я як соціальний інститут переживає гостру кризу, яка стала наслідком складної суспільно-політичної та економічної ситуації в державі. Роздратованість, знервованість, грубість, сварки, відсутність взаємоповаги в членів сім'ї призводять до негативного емоційного психологічного мікроклімату. Саме в таких умовах як ніколи важливою стає взаємодія сім'ї з школою, де логічно продовжується виховання й розвиток дитини.

Коли батьки бачать дружелюбність педагога й відчувають, що він також турбується про благополуччя дитини, то можна переходити до співробітництва, використовуючи його різноманітні форми. Основну роботу з батьками школа проводить через батьківські збори. На батьківських зборах важливо не просто інформувати батьків про підсумки успішності та відвідування, факти порушення дисципліни, відставання в навчанні, а разом з ними з'ясувати причини, зацікавлено обговорювати шляхи подолання негативних явищ, намітити конкретні заходи. Але головне навантаження із забезпечення реального зв'язку з родиною, я вважаю, лягає на плечі класного керівника, важливою частиною практичної діяльності якого є регулярне особисте відвідування учнів удома, вивчення умов їхнього життя на місці, узгодження й координація з батьками спільних заходів для посилення виховного впливу. Традиційною функцією класного керівника залишається просвітницька: багато родин потребують педагогічних порад та професійної підтримки. Відповідно, педагог має знати, з якої сім'ї прийшла в школу кожна дитина, яка структура цієї сім'ї, у якому стані перебуває сучасна українська родина і які тенденції зумовлюють її розвиток. Досвідченому наставнику багато говорить домашня атмосфера. Усе це робить взаємодію педагога та батьків учнів більш конкретною, осмисленою, результативною.

Серед форм роботи з батьками найбільш ефективними також є індивідуальні бесіди, консультації, лекторії, залучення батьків до практичної виховної діяльності та ін., тому батьки повинні якомога частіше спілкуватися з учителями, між собою, з дітьми.

Отже, виховання всебічно розвиненої особистості – це професійне завдання школи, а для сім'ї це одна з найважливіших її функцій. Сім'я і школа рівнозначні у своєму впливі на розвиток дітей, тільки у взаємодії вони можуть сформувати повноцінну особистість. Там, де вчителі й батьки виступають єдиним фронтом, звичайно краще поставлена навчально-виховна робота школи й правильно організоване виховання дітей у сім'ї.

Література

1. Бурдун В. Взаємодія сім'ї і школи в трудовому вихованні підлітків / В.Бурдун // Рідна школа. – 2003. – №12. – С. 35 – 36.
2. Бутенко О. Сім'я – провідна виховна інституція: історичний аспект / О.Бутенко // Рідна школа. – 2009. – №1. – С. 73 – 76.
3. Вікторенко І. Спілкування в сім'ї молодшого школяра (з педагогічної теорії та практики початкової школи) / І.Вікторенко // Рідна школа. – 2003. – №12. – С. 39 – 43.
4. Назаренко Л. Шляхи розвитку взаємодії сім'ї та школи / Л.Назаренко // Шлях освіти. – 2005. – №1. – С. 33 – 37.
5. Роговець О. Взаємодія сім'ї і школи як чинник виховання громадянської культури особистості / О.Роговець // Рідна школа. – 2009. – №1. – С. 31 – 35.
6. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / О.В.Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1978. – 263 с.
7. Федяєва В. Роль сім'ї у вихованні мовної культури особистості / В.Федяєва // Рідна школа. – 2009. – №1. – С. 3 – 8.

УДК 159. 922. 6

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ САМОТНОСТІ У ДОРΟΣЛОМУ ВІЦІ

Ніколаєнко І.В., студентка факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. психол. наук, доц. **Михайлова О.І.**, кафедра загальної та практичної психології

Відомими дослідниками, які досліджували проблему свідомості та усвідомлення є О.М.Леонтьєв, В.Вундт, У.Джеймс, Ж.-П.Сартр, Л.С.Виготський, Д.М.Узнадзе, Е.Клапаред, А.О.Крилов та інші.

Проблемою самотності займалися багато дослідників, які в різних аспектах розглядали даний феномен і пропонували різні варіанти її рішення. Існує ряд теоретичних підходів до самотності: психодинамічні, феноменологічні, екзистенціальні, соціологічні, інтерактивні, когнітивні, інтимні, теоретико-системні.

Велика увага проблемі переживання самотності приділяється у філософії екзистенціалізму. Її прихильники М.Бердяєв, М.Бубер, А.Камю, Ж.П.Сартр вважають, що переживання самотності є невід'ємним елементом існування людини. Самотність як психологічний феномен постає у працях Дж.Зілберга, Г.Саллівана, В.Франкла, З.Фрейда, Е.Фромма, Ф.Фромм-Рейхмана.

Вікові аспекти проблеми самотності розглядалися у роботах О.В. Данчевої, І.С. Кона, С.В. Малишевої, Ю.М. Швалба, в яких зазначено, що почуття самотності виникає ще у дитинстві і набуває різних форм прояву, інтенсивності та частоти на всіх наступних етапах онтогенезу.

Проте, *актуальність теми* полягає в тому, що ця проблема є недостатньо дослідженою. Самотність може супроводжуватися конструктивними та деструктивними переживаннями, але вона є невід'ємною частиною становлення індивідуальності людини, соціалізації в цілому.

Проблема самотності та усвідомлення самотності зачіпає різні вікові періоди і має свої особливості на різних етапах життєвого шляху особистості, але наша увага була зосереджена саме на періоді дорослості.

У віковій психології дорослість традиційно розглядалася як стабільний період. Серед великої кількості вікових періодизацій ми взяли за основу періодизацію Є.І.Степанової, в якій розглядалися зміни розумового розвитку відповідно до вікових етапів. Вона виділяє 3 макроперіоди в інтелектуальному розвитку дорослих: I період – від 18 до 25 років, II – 26-35 років, III – 36-40 років. Ці вікові макроперіоди відрізняються різними темпами розвитку пам'яті, мислення, уваги та інтелекту в цілому. Найбільша мінливість інтелекту відзначена в I макроперіоді, в II і III відзначається відносна стійкість при вираженому підйомі вербального інтелекту, що можна пояснити впливом накопичуваних людиною знань. Діапазон ранньої дорослості характеризується нерівномірним розвитком вербальних і невербальних компонентів інтелекту, які забезпечують розвиток та функціонування усвідомлення людини. В цілому у всьому діапазоні дорослості від 17 до 50 років існує нерівномірний розвиток вербальних і невербальних компонентів інтелекту [7]. У дослідженні усвідомлення самотності в дорослому віці ми мали намір прослідкувати зв'язок між макроперіодами в розвитку дорослих та усвідомленням самотності.

Самотність відчуття суб'єктивне. Людина може жити на одинці з собою і не відчувати себе самотньою, а може завжди перебувати в різних групах людей, бути в центрі уваги - і все-таки почуватися самотньою, не задовольняючи своєї потреби в емоційному спілкуванні, яке не можна замінити ніяким іншим його видом.

В психологічній літературі переживання самотності в цілому розглядається як внутрішнє переживання, суб'єктивний стан свідомості, що має прояв як інтимність, потайливість; переживання дефіциту ширих соціальних зв'язків та спілкування; то що є відмінним від власне фізичної ізоляції або творчого усамітнення; стан, котрий переважно негативно сприймається суб'єктом. Переживання самотності, в такий спосіб, глибинний внутрішній стан свідомості особистості, котра переживає нестачу різних соціальних зв'язків, що негативно сприймається та супроводжується дистресовим синдромом [7].

На думку Н.О.Бердяєва, самотність – “плід” свідомості. Саме свідомість може вводити людину в стан самотності, але також воно здатне і вивести його з цього стану. Людина самотня в тому випадку, якщо у своїх думках вона відчуває себе нікому не потрібною, покинутою, зайвою. Тобто Н.О.Бердяєв у своїй філософії прагне показати, що почуття самотності – це не тільки результат життєвих обставин, воно корениться в самому бутті людини, в способі існування “Я” [1].

Як стверджував Бердяєв Н.О., що саме через момент самотності народжується особистість, відбувається самопізнання особистості, та саме в самотності переживається неповторність свого “Я”.[1].

Екзистенціальна позиція розглядає самотність як універсальну характеристику людського буття. Істинна самотність виходить з усвідомлення “реальності самотнього існування” [6].

На нашу думку, вищесказане гарно підкреслює вислів Адольфа Хараша

“Самотність, усвідомлена і прийнята, – це свято індивідуальності”.

До висновку “Я самотній” люди зазвичай приходять за допомогою афективних (емоційних), поведінкових (біхевіористських) і когнітивних доказів. Афективні ознаки самотності

нерідко бувають розмитими. Однак одних лише афективних переживань явно недостатньо для визначення такого почуття, як самотність. Люди визначають стан самотності в залежності від цілого комплексу почуттів, вчинків і думок, а не по одній-єдиній домінуючій характеристиці [2].

Таким чином, формування особистісної ідентифікації, розвиток когнітивної і емоційно-ціннісної рефлексії, формування особистісної зрілості виступають необхідними умовами до усвідомлення самотності. Забезпечити цей процес можна шляхом формування рефлексії, водночас, якщо цей психологічний механізм недостатньо сформований на попередніх етапах онтогенезу, це впливатиме на процес усвідомлення самотності у дорослому віці.

Усвідомлення самотності – це констатація її існування, прийняття особистістю самотності як складової власної Я-концепції [3]. На наш погляд, доцільним буде висловлювання Адольфа Хараша *“Людина, що назвала себе самотньою, гідна не співчуття, а білої заздрості, бо це означає, що вона прийшла до усвідомлення реальності свого буття і знайшла безмежний простір для дозрівання і розвитку”*.

Нами було проведено емпіричне дослідження усвідомлення самотності в дорослому віці, в якому брали участь 25 чоловік дорослого віку, зокрема з них:

- 17 досліджуваних віком від 18 до 25 років.
- 2 досліджуваних віком від 26 до 35 років.
- 6 досліджуваних віком від 36 до 55 років.

Для дослідження особливостей усвідомлення самотності людьми дорослого віку нами були використані такі методики:

1. Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д.Рассела і М.Фергюсона;
2. Диференціальний опитувальник переживання самотності Є.М.Осіна і Д.О.Леонтьєва;
3. Метод наративу. Досліджувані описували думки, емоції, переживання, що виникали при спогляданні роздрукованого цифрового полотна А.Чебоха *“Alone”*.

Порівнявши отримані результати за допомогою методики діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д.Рассела і М. Фергюсона та диференціального опитувальника переживання самотності Є.М.Осіна і Д.О.Леонтьєва, ми виявили, що Більшій частині досліджуваних з низьким рівнем переживання самотності властивий низький рівень загальної самотності (64 %). Це свідчить про те, що досліджувані не вважають себе самотніми, легко встановлюють контакти. У 8 % досліджуваних з середнім рівнем переживання самотності виявлено високий рівень загальної самотності. Це вказує на те, що досліджувані відчувають себе самотніми, їм не вистачає емоційної близькості. У 28 % осіб з середнім рівнем переживання самотності спостерігається низький рівень загальної самотності. Можна припустити, що досліджувані переживають екзистенційну ізоляцію - ця ізоляція зберігається навіть при найсприятливішому спілкуванні з іншими індивідами, при чудовому знанні себе та інтегрованості. Вона пов'язана з прірвою між собою та іншими, через яку немає мостів. Вона позначає фундаментальну ізоляцію індивіда від світу взагалі (І.Ялом).

У 44 % досліджуваних з низьким рівнем переживання самотності виявлено високий рівень залежності від спілкування. Це може бути пов'язано з індивідуально – типологічними властивостями особистості досліджуваних. У 20 % осіб з низьким рівнем переживання самотності спостерігається низький рівень залежності від спілкування. Це вказує на гармонійне ставлення до самотності та до оточення. У 28 % досліджуваних з середнім рівнем переживання самотності встановлено високий рівень залежності від спілкування. Це свідчить про небажання досліджуваних залишатися наодинці з собою, на пошук будь-яких соціальних контактів. У 8 % досліджуваних з середнім рівнем переживання самотності виявлено низький рівень залежності від спілкування. Такі особи спокійно і толерантно відносяться до самотності, і не “втікають від неї в соціальні контакти”.

Більшість досліджуваних (60%) з низьким рівнем переживання самотності мають високий рівень позитивної самотності. Можна сказати, що дані особи інтенсивно не переживають самотність, але використовують як ресурс ситуації усамітнення для особистісного зростання, творчості, самопізнання і т.д. Лише 4 % досліджуваних з низьким рівнем переживання самотності мають низький рівень позитивної самотності. Це вказує на те, що особи не переживають самотність та не вмюють раціонально використовувати ситуації усамітнення. У 32 % осіб з середнім рівнем переживання самотності виявлено високий рівень позитивної самотності. Це свідчить про те, що респонденти переживають самотність, але мають позитивні емоції в ситуаціях усамітнення, використовують їх як ресурс. У 4% досліджуваних з середнім рівнем переживання самотності спостерігається низький рівень позитивної самотності. Це свідчить про те, що у респондентів виникають негативні емоції в ситуаціях усамітнення, вони неспроможні використовувати їх як ресурс при відчутному переживанні самотності.

На основі отриманих результатів за допомогою нарративу можна зробити наступні висновки.

Можна припустити, що витоком нарративного тексту є певний особистісний міф, в якому у символічній формі представлені основні сенси та концепції буття людини. Важливою характеристикою нарративу є те, що він організує, структурує та артикулює життєвий досвід людини. Оповідання історій (тобто породження нарративу) відіграє велику роль не лише в упорядкуванні особистого досвіду в усвідомленні людиною себе, а й в особистісному зростанні, творенні себе, сприяючи визначенню сенсу послідовності та неперервності життя.

На нашу думку, за результатами дослідження можна визначити три рівні усвідомлення самотності:

- низький рівень – це рівень усвідомлення самотності, який передбачає констатацію самою особистістю самотності з частковою вербалізацією та не передбачає у подальшому втілення будь-яких життєвих виборів, що взаємопов'язані з проблемою самотності. Це рівень опису, під яким розуміється елементарне виявлення і відтворення суті сприйнятої картини, що сформульовано як можна більш простими словами.

- середній рівень – це рівень, який вказує, що особистість здатна не тільки усвідомити, але й самоусвідомити почуття самотності. На нашу думку, самоусвідомити самотність – це значить зробити її об'єктом власного внутрішнього спостереження та визначити власну позицію у процесі її внутрішньої об'єктивізації. Це рівень опису, під яким розуміється ширше за обсягом виявлення і відтворення суті сприйнятої картини, диференціація почуттів та емоцій, використання символів самотності, констатація самотності, повторюване звертання до теми самотності і пов'язування її з певними життєвими подіями (досвідом).

- високий рівень – це рівень особистісної ідентифікації та саморефлексії, на якому людина здатна усвідомити (визначити самотність в якості внутрішнього об'єкту) та самоусвідомити (визначити переживання самотності як об'єкти спостереження та усвідомлення суб'єктивно значущі якості і привласнити їх, зробити їх структурою власного Я), тобто відрефлексувати у контексті власної Я-концепції почуття самотності і внести у життєвий план корективи відповідно до ресурсів, які відкриваються у прийнятті самотності. Це рівень опису внутрішніх переживань, думок і почуттів, констатація переживання самотності, диференціація почуття самотності від інших станів, прийняття самотності, опис альтернативних можливостей і варіантів використання феномену самотності як ресурсу.

У 52% досліджуваних (13 осіб) виявлено низький рівень усвідомлення самотності. Вони описують побачені на картині об'єкти, надаючи їм емоційної оцінки ("людина на пірсі дивлячись на океан, відчуває стан затишшя", "хлопчик дивиться в далечінь, згадує моменти життя", "картина виконана в теплих і холодних кольорах", "людина милується красою моря", "навислі хмари трішки здавлюють простір безкраїх висот", "хлопчик дивиться на небо і отримує спокій", "чайки та небо спокійні" і т.д.).

У 36% досліджуваних (9 осіб) прослідковується середній рівень усвідомлення самотності. Вони описують власні емоції, переживання, що виникають при сприйманні картини ("я пишу, а в мене капають сльози", "відчуваю спокій", "картина викликає співчуття до самотного хлопчика", "дивлячись на картину, я відчуваю спокій, гармонію в душі", "відчуваю сум, печаль" і т.д.), використовують слова – маркери, що свідчать про переживання самотності ("на картині самотня людина", "цей чоловік самотній", "людині треба побути наодинці", "ця картина викликає в мене емоції самотності", "ця людина втратила близький їй людей і залишилася одна", "одиноким хлопчик, який самотньо сидить на розваленому містку", "картина викликає почуття самотності", "місце чудово підходить, щоб залишитися наодинці з собою", "сидить схиливши голову самотній чоловік, мене щось поєднує з цим малюнком" і т.д.), згадують події з власного досвіду і висловлюють свою позицію по відношенню до самотності ("той зруйнований міст так схожий на моє минуле", "сумно, що людина буває одна", "на самотні він шукає, осмислює свій шлях в майбутньому", "пережите минуле залишиться в пам'яті переосінене", "людині треба бути одною, відпочити від всіх, зарядитися енергією, почерпнути натхнення", "іноді дуже корисно зупинитися і подивитися навколо, що мене оточує, зрозуміти цінність кожного компоненту свого життя", "так хлопчик черпає сили, аби далі жити і радіти", "на самоті переосмислює своє життя" і т.д.).

Осіб з високи рівнем усвідомлення самотності не виявлено.

Троє досліджуваних (12%) відмовилися від виконання проєктивного завдання. На нашу думку, досліджувані проявили психологічний опір – прямо чи опосередковано противилися зміні власної поведінки, відмовлялися обговорювати, згадувати значущі переживання. Можна припустити, що сприймання картини викликало ті негативні переживання внутрішнього і міжособистісного досвіду, які досі залишаються витісненими і придушеними.

Попри все, різноманітність історій свідчить про неповторність та індивідуальність кожної особистості та допомагає краще зрозуміти внутрішній світ досліджуваних.

Зв'язку між особливостями усвідомлення самотності і виділеними Є.І. Степановою макроперіодами інтелектуального розвитку дорослих не виявлено.

Завжди самотність зачіпає всі періоди життя. На основі результатів дослідження виявлено, що у людей дорослого віку не спостерігається високий рівень переживання і усвідомлення самотності, а навпаки вони задоволені в більшій чи меншій мірі життям та рівнем соціальних контактів. Мають оптимістичні уявлення про життя, прагнуть до спілкування. У 92% досліджуваних з низьким та середнім рівнем переживання і усвідомлення самотності виявлено позитивне відношення до самотності, використання ситуації усамітнення як ресурсу. Дорослість – неоднорідний віковий період. У цьому віці продовжується психічний та особистісний розвиток людини, пошук своєї ідентичності (на основі професії та способу життя), розширюються її можливості як суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. На дорослу людину покладається відповідальність не тільки за реалізацію власного життєвого покликання, а й за долю інших людей. Вона повинна вирішувати безліч складних соціальних завдань, долати професійні та особистісні випробування, тому переживання та усвідомлення самотності в цьому віці відбувається неінтенсивно.

Література

1. Бердяев Н.А. Самопознание (опыт философской автобиографии). / Н.А.Бердяев. – М.: Международные отношения, 1990. – 336 с.
2. Кон И.С. Многоликое одиночество. // Знание сила. – №12. – 198. – С. 61 – 85.
3. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сборник статей. – пер. с нем., 2-е издание: Москва, 2008. – С. 77 – 91.
4. Николаева Н.А. Изучение одиночества на этапе взросления [Текст] / Н.А.Николаева // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2005. – Т.1, N 10. – С. 59 – 62.
5. Папуча М.В. Внутрішній світ людини та його становлення: [наукова монографія] / М.В.Папуча. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2011.
6. Перлман Д., Пепло Л.Э. Теоретические подходы к одиночеству Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.Е.Покровского. – М.: Прогресс, 1989. [Електронний ресурс] Режимдоступу URL:<http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/lonethe1.htm>
7. Степанова Е.И. Психология взрослых: экспериментальная акмеология / Е.И.Степанова. – СПб., 2000. – С. 89 – 95.

УДК 37.013.42

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Оропай Р.О., студентка II курсу факультету психології та соціальної роботи

Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Останіна Н.С.**, кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

Актуальність. На сучасному етапі розвитку суспільства Україна вийшла на самостійний шлях розбудови гуманістичних відносин, коли іде боротьба за тих, кому належить майбутнє нашої держави: дітей та молодь. Проте реалізація перебудовних завдань пов'язується не лише зі шкільним навчанням, а й включенням дітей в активні види дозвіллевої діяльності, що сприятиме їх самовизначенню, самовихованню в умовах вільного часу. Змістовне використання особистістю бюджету вільного часу детермінується специфікою особистих смаків і переваг, сукупністю морально-естетичних ідеалів, відношенням до соціально-значимих цінностей.

Проблема дозвілля, дозвіллевої діяльності в нашій країні надзвичайно актуальна. Дозвілля є об'єктом уваги як науковців так і практиків, які наголошують на тому, що потенціал дозвілля надає великі можливості для формування моральних потреб особистості. Разом з тим відмічається й факт того, що дозвіллева діяльність має дефіцит позитивних моральних орієнтирів.

Так, існують протиріччя зумовлені, насамперед, невідповідністю між сутністю дозвілля, культурно-дозвіллевої діяльності й існуючими в реальній дійсності формами і методами проведення дозвілля. Сьогодні дозвіллева діяльність поділяється на культурну й антикультурну. Основні розбіжності між цими видами дозвіллевої діяльності полягають у тому, що культурно-дозвіллева діяльність спрямована на культурний розвиток особистості, на створення

цінностей, які приймає суспільство; а антикультурна дозвіллева діяльність, навпаки, спрямована на руйнування особистості, що суперечить духовній суті людини і призводить до знищення усього внутрішнього духовного світу особистості. Тому для вирішення задачі вважаємо за необхідне направляти зусилля молоді в сферу культурно – дозвіллевої діяльності: саме в сфері культурно-дозвіллевої діяльності формуються ціннісні якості підростаючої особистості.

В останні роки значно збільшилась кількість психолого-педагогічних досліджень присвячених проблемам виховання і розвитку дитини в сім'ї (Бех І., Запорожець О., Либідь Н., Машовець М. та інші). Проте, фрагментарність існуючих наукових досліджень з проблем організації виховання дітей в сім'ї, формування їх духовного світогляду через сферу дозвіллевої діяльності, послугувала підставою для висвітлення питання з організації сімейного дозвілля, а саме формування культури сімейного відпочинку.

Сім'я була і залишається головним важелем суспільства, коли на моральному здоров'ї сім'ї будується педагогічна "мудрість школи життя" [2]. Сім'я виступає як провідний інститут соціалізації, де закладаються основні риси дитини, людини, громадянина. Сімейне середовище – це природна основа суспільства.

В умовах родинного побуту відбувається формування первинних ціннісних орієнтацій та соціальних установок представників підростаючого покоління, тому формування культури сімейного дозвілля в наш час є актуальним, але в той час і проблематичним питанням. Зміни, які відбуваються в державі, значно активізують проблему адаптації сім'ї до сучасних умов існування: переорієнтація ціннісних установок, перебудова світогляду, зміна поглядів на проведення сімейного дозвілля, що є негативним фактором впливу на сімейний мікроклімат та на виховання дітей. Для багатьох сімей адаптація характеризувалась негативними наслідками, з яких можна виокремити такі: зниження загального рівня якості життя, погіршення соціального рівня, погіршення емоційного клімату та зниження рівня культури взаємовідносин між членами родини.

Отже, **метою** статті є висвітлення проблем формування культури дозвілля сім'ї, формування позитивних установок, які б вирішили питання культури дозвілля та вказати як впливає спосіб проведення дозвілля на соціальний розвиток кожного з її членів.

Проблеми формування та організації сімейного дозвілля визначені у великій кількості наукових досліджень. Це праці, які присвячені вихованню дітей у традиційній українській сім'ї (О.Вишневський, В.Постовий); з'ясуванню місця і ролі культурно-просвітницької діяльності у моральному формуванні та розвитку повноцінної особистості (Т.Алексєєнко, С.Анісімов, І.Барвінок, Л.Миронова).

Українськими дослідниками (О.Гончарова, Г.Загадарчук, Є.Смірнова) були обґрунтовані теоретичні та методологічні засади педагогіки формування та організації культурно-дозвіллевої діяльності.

Сімейні відносини – основний осередок суспільства для особистості, який стає необхідною умовою для гармонійного розвитку, формування позитивного соціально-психологічного клімату, зміцнення стосунків та взаєморозуміння всіх членів сім'ї. Вирішення проблеми дозвілля залежить від наявності спільних інтересів у батьків та дітей, та як ці інтереси впливають на внутрішній світ особистості. В час дозвілля спільні захоплення зміцнюють взаєморозуміння та зближують.

Ми розглядаємо сімейне дозвілля як сукупність різноманітних заходів, які сприяють відновленню фізичних, розумових та психічних сил сім'ї. Правильно організоване сімейне дозвілля повинно сприяти встановленню в сім'ї довіри, взаємодопомоги, прагнення проводити вільний час у колі сім'ї, разом виконувати домашні справи, подорожувати та проводити відпустки. Сімейне дозвілля має перетворитися на осередок зняття соціального стресу та напруги, переключення на довірливе спілкування з близькими людьми, морального заспокоєння.

Дозвілля сім'ї виконує функції, які сприяють зміцненню сімейного колективу, з них ми можемо виокремити: виховну (ефективність її визначається правильним використанням вільного часу, правильним застосуванням форм та засобів, що робить дозвілля змістовно наповненим), культурну (сприяє формуванню, збереженню та передачі цінностей, норм та установок, які є загально – прийнятими в даному суспільстві), комунікативну (сприяє духовному спілкуванню як між членами сім'ї так і поза її межами), ціннісно – орієнтовну(яка виводить на збереження родинних цінностей, традицій, звичаїв).

Відомо, що сукупність цінностей як цілісне утворення, яке визначається мірою освоєння та засвоєння загальнолюдських надбань духовної культури, перетворенням їх на "фундамент", на якому відбувається подальше формування світогляду особистості складає культуру соціуму, суспільства, держави, і як мікрофактору – сім'ї.

При формуванні культури та організації дозвіллевої діяльності слід враховувати різноманітні чинники: тип сім'ї (повна чи неповна; міжнаціональна чи моноетнічна); вікові ознаки (молода або пенсіонерів); наявність соціально-педагогічних проблем у сімейних відносинах (негативні соціальні зв'язки, дефіцит спілкування батьків та дітей, низький рівень соціально-культурного інтелектуального, психологічного розвитку).

Проте ми робимо наголос на сформованості або несформованості культури сімейних відносин. Так, під культурою проведення вільного часу, розуміється те, що кожен із членів сім'ї прагне до цікавого родинного спілкування, до самовдосконалення, саморозвитку, до сформованості культурних родинних традицій, коли батьки разом із дітьми, залучаються до різноманітних видів культурно-дозвіллевої творчості.

Таким чином, можна зазначити, що культура сімейного дозвілля – це форма внутрішньої культури людини, яка перебуває в сімейному колі й передбачає наявність у неї певних особистісних якостей, які дають змогу змістовно та з користю проводити вільний час. Існує залежність між духовними цінностями людини та культурою його дозвілля. Але є також зворотній зв'язок. Культурним може бути тільки змістовно наповнене, ефективне за своїм впливом на особистість дозвілля. Культуру дозвілля характеризують заняття, яким віддається перевага у вільний час. Ідеться про ті види дозвіллевої діяльності, які сприяють формуванню й розвитку особистості в колі сім'ї.

Формування культури сімейного дозвілля – це процес, який включає в себе активне засвоєння культурних, моральних, духовних надбань суспільства, які є важливими при організації та проведенні сімейного дозвілля. Культура сімейного дозвілля включає у себе багато аспектів: сімейні традиції та звичаї, свята, спілкування членів сім'ї, відвідування культурних заходів тощо. У сім'ї створюється власна система дозвілля, на якій базується виховна, рекреаційна, побутова та інші види сімейної діяльності.

Вивчення проблеми дає змогу наголосити, що на формування культури та змістовність сімейного дозвілля впливають ряд чинників. Серед негативних чинників, котрі найбільш негативно впливають на життєдіяльність сімей, перше місце посідає матеріальне неблагополуччя. В зв'язку з цим сім'я не може виконати свою господарсько-побутову функцію і унеможливує задоволення своїх побутових та соціальних потреб. Проблема неблагополуччя знижує загальний матеріальний добробут населення, яка зумовлює проблему бездоглядності дітей та зростання рівня правопорушень серед неповнолітніх.

Велике значення у формуванні культури та змістовності дозвілля сім'ї надається соціально-культурним закладам (клубам, паркам, музеям, туристичним комплексам). Традиційними видами проведення вільного часу дітей є відвідування гуртків, секцій та клубів за інтересами.

Сімейний клуб – є ефективною формою організації сімейного дозвілля. В клубі здійснюються психологічні тренінги, зустрічі, сімейні вечори, освітньо-пізнавальні заходи, вечори відпочинку, творчі вечори. Для дітей, які відвідують клуб разом з батьками, проводяться уроки, конкурси, виставки, працюють театри, ігрові кімнати, гуртки різноманітного спрямування [4].

Набули популярності паркові комплекси, які надають значне різноманіття послуг: творчі заходи, екскурсії, спортивно-оздоровчі майданчики, культурно-мистецькі клуби, великий теніс, велосипедні майданчики, прогулянки. В паркових комплексах організують вистави, вечори відпочинку, ігрові конкурси, спортивно-оздоровчі змагання [4].

Отже, проведене дослідження є підставою для **висновку** того, що культура сімейного дозвілля безпосередньо впливає на формування соціально-культурних відносин та ціннісних установок і норм для збагачення й задоволення культурно – дозвіллевих потреб кожного з членів сім'ї.

Зміни, які пов'язані з проведенням вільного часу сім'ї, можна характеризувати таким чином: з одного боку, ми бачимо використання активних форм відпочинку, тому перевага надається такому дозвіллю, як прогулянки, рибальство, відвідування кінотеатрів, бібліотек, клубів за інтересами, з іншого – збільшується частка сімей, які організують своє дозвілля в домашніх умовах. Це можна пояснити розшаруванням суспільства за матеріальним чинником. Але при цьому виникає проблема, що телебачення поступово витісняє традиційні форми відпочинку в домашніх умовах, такі як організація заходів, які розкривають творчий потенціал особистості [1].

При тому, дозвілля та вільний час залишаються тією сферою життєдіяльності сімей, яка має багато можливостей для всебічного розвитку особистості, виконує завдання прилучення її до загальнолюдської і національної культури, а також сприяє створенню власних соціальних, культурних, моральних та власне особистісних цінностей, які будуть значно допомагати в "будівництві" морально багатой та фізично здорової сім'ї. Формування культури

дозвілля, як процес, який відбувається в соціально-культурній сфері, спрямований на відтворення та розвиток особистості, групи, соціальної спільноти і відбувається відповідно до культурних потреб, інтересів, запитів суспільства.

Література

1. Белецька І.В. Сімейне дозвілля як чинник формування сім'ї.// Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2011. – № 4. – С. 72 – 79.
2. Лихачев Д. Останкинские вечера / Сост. Е.В.Гальперина. – М.: Искусство, 1989. – С.93 – 110.
3. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник. – К.: Кондор, 2005. – 408 с.
4. Петрова І. Культура сімейного дозвілля як соціально – педагогічний феномен.// Рідна школа. – 2007. – №7/8. – С. 19 – 22.
5. Савченко О. Від людини освіченої – до людини культури / О.Савченко // Рідна школа. – 1996. – № 5–6. – С.3.

УДК 316.647.5

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТОЛЕРАНТНОГО ВИХОВАННЯ

Рожнова А.І., студентка магістратури факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, проф. **Коваленко Є.І.**, кафедра педагогіки

Мета статі полягає в розкритті концептуальних засад толерантного виховання.

Жодне суспільство не є й не може бути однорідним, тому що кожне суспільство складається з людей, різних не тільки з погляду їхнього етнічного походження, віросповідання, політичних поглядів, але і з погляду віку, статі, інтересів, виховання, матеріального становища тощо. У зв'язку з цим проблема толерантності як однієї з провідних якостей особистості на сучасному етапі розвитку суспільства, є предметом вивчення філософії, соціології, психології, культурології та інших наук. Для педагогіки вона набула особливого значення в останнє десятиліття в умовах гуманістичного виховання. Актуальність виховання толерантності в учнів у сучасному українському суспільстві великою мірою зумовлюється тим, що перед людською цивілізацією досі стоїть проблема нетерпимості та неповаги, яка спричинена впливом суспільного середовища на людину. Особливої актуальності набуває толерантність в умовах гуманізації освіти яка неможлива без перегляду звичних для педагогічної практики форм і способів педагогічного впливу взаємодії учителя та учня .

Як зазначають Орловська Н.М., Осатюк Н.А., за останні роки категорія “толерантність” міцно увійшла до нашого сучасного середовища. [1] Завдяки зусиллям ЮНЕСКО, яка проголосила 1995 рік роком толерантності, а також реалізувала у 2000 році з Генеральною Асамблеєю ООН низку різних заходів у рамках ідеї культури миру, поняття “толерантність” набуло статусу міжнародного терміна та виступає в якості одного з базових принципів широкого ряду міжнародних політичних і соціальних програм.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства виховання толерантності набуло особливої актуальності. Здійснюються наміри по-новому подивитися на світ, подолати перепони, які роз'єднують людей, утвердити між ними стосунки на засадах гуманізму та взаєморозуміння. Тому активізується процес пошуку ефективних механізмів виховання дітей у дусі толерантності, поваги до прав і свобод інших людей незалежно від їхньої національної, соціальної приналежності, поглядів, світосприйняття, способів мислення та поведінки [1].

Міжнародна практика визначила толерантність у якості необхідної умови спілкування людей різних культур, етнічних і міжконфесійних груп. Ця тенденція відображена в “Декларації принципів толерантності”, підписаній у листопаді 1995 року на XXVIII сесії Генеральної конференції 185 державами-членами ЮНЕСКО, у тому числі й Україною. У документі зазначено, що “толерантність” означає повагу, сприйняття і розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Проблема толерантності охоплює усі сфери суспільного життя нації: соціальну, релігійно-конфесійну, політичну, особистісну, міжетнічну.

“Толерантність, як ніколи раніше, важлива в сучасному світі. Ми живемо у вік глобалізації економіки та все більшої мобільності, швидкого розвитку комунікації, інтеграції та взаємозалежності, у вік урбанізації і перетворення соціальних структур. Толерантність необхідна у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні сім'ї і суспільства. У школах і університетах, у рамках неформальної освіти, дома і на роботі варто зміцнювати дух

толерантності і формувати відносини відкритості, уваги один до одного та солідарності”, – читаємо у Декларації принципів толерантності [8].

Аналіз наукової літератури з даної теми дає підстави стверджувати, що ідеї виховання толерантності мають глибоке коріння в поглядах Ж.Ж.Руссо, Г.Сковороди, Л.Толстого, М.Монтессорі, К.Вентцеля, Р.Штейнера, М.Періха, О.Швейцера, К.Ушинського, С.Русової, В.Сухомлинського, Ш.Амонашвілі. В працях сучасних вчених розглядаються питання визначення толерантності як суспільно значущої цінності (В.Береговий, І.Бех, Т.Болотіна, Б.Гершунський, О.Грива, О.Клепцова, І.Крутова, В.Лекторський, М.Міріманова, Р.Рієрдон, П.Степанов); технології виховання міжетнічної толерантності (Г.Абдулкарімова, Н.Єдигова, Н.Магомедова, Ф.Малхозова, Н.Мольденгауер, З.Мубінова, В.Тишков); формування міжособистісної толерантності учнівської молоді (Г.Безюлева, Г.Скрябіна, Г.Солдатова, О.Шарова, Г.Шеламова); розвиток толерантності в контексті педагогічної взаємодії (Ю.Тодоровцева) [1].

Водночас до сьогодення серед вчених немає консолідованого підходу щодо визначення толерантності. “Толерантність” пояснюється як терплячий. Толерантна людина – це перш за все особистість, якій притаманні духовні, моральні цінності та якості. Нижче наводимо декілька визначень поняття толерантності :

✓ толерантність (у перекладі з латинської *“tolerance”* означає “терпіння”) – це здатність без агресії сприймати думки, поведінку, форми самовираження та спосіб життя іншої людини, які відрізняються від власних [11].

✓ толерантність – це вихованість, це стриманість, це рівність[3].

✓ толерантність – це культура добрих манер і вчинків [3].

✓ толерантність – соціокультурне явище, яке органічно входить в різні парадигми (філософські, етичні, політологічні, ідеологічні, культурологічні) і потребує системного аналізу разом зі своєю протилежністю – інтолерантністю, конфліктом на понятійному рівні [7].

Толерантність – багатомірне, багатоаспектне складне явище, яке перестало бути проблемою однієї зі сфер суспільного життя, а отримало статус глобальної соціокультурної проблеми, що проявляється в усіх сферах суспільства, соціуму в цілому [5].

Ми беремо за основу визначення поняття “толерантність” Асмолова О.Г.

Формування толерантних якостей і характерних особливостей поведінки вихованців може бути реалізована лише за умови перетворення на всіх етапах організації навчально-виховного процесу. Як зазначають Орловська Н.М., Осатюк Н.А., Томчишина Т.П., Шенгілевич С.Г., таких перетворень, які допоможуть сформувати у кожного учасника процесу від найбільш загальних понять уявлення про толерантність до конкретних толерантних якостей.

Формування культури поведінки дітей шкільного віку відбувається в умовах поступового розширення соціального середовища. Враховуючи характерні особливості розвитку дітей шкільного віку виділено специфічні засоби впливу на особистість для успішного створення толерантного середовища. Це гра, бесіда (обговорення), спостереження, взаємодія (співробітництво), дитячі свята, різні психологічні тренінги (психогімнастика, елементи психодрами) [1].

Орловська Н.М., Осатюк Н.А., Томчишина Т.П., Шенгілевич С.Г. в своєму навчально-методичному посібнику виділяють такі педагогічні умови толерантного виховання [1]: формування ціннісних орієнтацій; залучення учнів до соціальної діяльності; врахування вікової специфіки у вихованні толерантності.

Виходячи з цього метою виховання толерантності може бути :

- виховання поваги до людської особистості
- формування вміння сприймати життя з усіма його плюсами та мінусами.

Не менш ефективним засобом виховання толерантності є спостереження і ознайомлення з навколишнім середовищем. Знання про довкілля стимулюють дитячу активність виховують активну громадянську позицію, інтерес до навколишнього життя поглиблення розуміння значущості і цінності життя всього живого, бережливе ставлення до усього живого на нашій планеті. Ефективність виховання толерантності значною мірою залежить від цілеспрямованості навчально-виховного процесу, форм його організації. Крім попередньо окреслених принципів технологія виховання толерантності у школярів передбачала обов'язкове дотримання у процесі роботи таких вимог:

- залучення всіх учнів до діяльності, пов'язаної з підготовкою та проведенням виховного заходу;
- стимулювання активності кожної дитини у спілкуванні та взаємодії з іншими дітьми під час виховного заходу;
- детальна підготовка та чітка організація виховного заходу;
- пізнавальна цінність (що було новим, значущим, корисним, цікавим для кожної дитини з погляду виховання толерантності);

- емоційна долученість молодшого школяра до власної діяльності;
- високий естетичний рівень виховного заходу;
- позитивна самооцінка заходу його учасниками;
- вплив заходу на позитивні зміни в поведінці дітей (прояв толерантності у взаємовідносинах, спільній діяльності, власних поведінкових актах).

Я погоджуюсь з думкою вище зазначених авторів і вважаю що успіх будь-якого процесу, у тому числі виховного, залежить від об'єктивного оцінювання дійсності, вміння правильно ставити цілі, планувати, реалізувати, координувати, постійно аналізувати й оцінювати дійсність, створювати дієве багатостороннє виховне партнерство.

Виховання ціннісного ставлення до людини до рівня самостійного, усвідомленого прийняття рішення повинно стати перспективною метою у роботі з школярами. Учням треба доносити думку про те, що сама толерантність вже передбачає наявність деяких вищих етичних орієнтирів і цінностей, що й втримують її в "силовому полі" справжньої людяності. Таким чином, виховання толерантності у дітей шкільного віку є актуальним напрямком у сучасній практиці виховання і потребує розробки відповідних виховних методик і технологій.

Шлях до толерантності – це серйозна, емоційна, інтелектуальна праця і психічна напруга, бо він можливий на основі зміни самого себе, своїх стереотипів, своєї свідомості. Найбільш актуальний процес формування толерантності, на мій погляд, є для підлітків. Саме в цьому віці починає формуватися почуття культурної ідентичності людини, а відповідно підвищується інтерес до питань культурної приналежності. Результати проведених численних досліджень свідчать про те, що толерантність, на жаль, не є цільовою установкою виховання підростаючого покоління. Незважаючи на те, що не заперечується її значущість, педагоги не вживають цілеспрямованих дій з формування толерантності. Тому вченими було розроблено структурно-логічну модель виховання толерантності у старших підлітків загальноосвітньої школи, визначено критерії, рівні і показники виховання толерантності у підлітків та експериментально досліджено сучасний рівень толерантності підлітків – учнів середньої загальноосвітньої школи [3].

Встановлення толерантних відносин – важливе завдання сучасного суспільства. І від того, як воно буде вирішене, залежить наше майбутнє. А оскільки все починається з дитинства, то першочерговим завданням школи є здійснення програм виховання, спрямованої на формування в учнів доброго ставлення до людей. Створення толерантного середовища вимагає враховувати цілісний підхід до цього процесу та основну закономірність розвитку і становлення особистості дітей шкільного віку, яка полягає в тому що моральні якості дитини формуються на основі взаємостосунків із оточуючими: однолітками, батьками та педагогами.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок: толерантне середовище – це перш за все гуманні та демократичні стосунки між усіма учасниками навчально-виховного процесу, які базуються на взаємоповазі, взаєморозумінні, готовності до сприйняття людей інших поглядів, звичаїв, традицій; це співробітництво у атмосфері поваги, теплоти, людяності, комфортності; це сформоване вміння сприймати кожного члена колективу як особистість.

Створення такого середовища здійснюється у процесі спільної предметно-практичної діяльності та пов'язаного з нею спілкування дітей і дорослих. Саме тому ключовим завданням сучасної школи має бути повсякчасне і різнобічне піклування про виховання особистості в дусі поваги до оточення. Таким чином, можна погодитись з тим, що саме толерантність в освіті є передумовою створення толерантних стосунків у суспільстві. З метою досягнення цього потрібні певні зміни в системі освіти: постановка завдань, пов'язаних з становленням культурної ідентифікації особистості та адаптації її в умовах сучасного кризового полікультурного суспільства, вихованням культури толерантних взаємовідносин у суспільстві через виховання толерантної особистості, формування її толерантної свідомості.

Література

1. Орловська Н.М., Школа толерантності: шлях до формування толерантного суспільства : навч.-метод. посіб. / Н.М.Орловська, Н.А.Осатюк, Т.П.Томчина, С.Г.Шенгілевич. – Чернівці – Київ: Букрек, 2012. – 504 с.
2. Національна доктрина розвитку освіти затв. Указом Президента України від 17 квіт. 2002 р. № 342 // Освіта. – 2002. – 24 квіт. – 1 трав. (№ 26). – С. 2 – 4.
3. Вовк Л.А. Толерантність як здатність зрозуміти й прийняти іншого / Л.А.Вовк // Валеологія: науково-практичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 51 – 52.
4. Декларація принципів толерантності: Затверджено резолюцією 5. 61 Генеральної конференцією ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. // Учительская газета. – 2000. – 12 сент. – 3 21-го; Перше вересня. – 2000. – 16 сент. – 3 6-ї.

5. Асмолов А.Г. Толерантность: От утопии – к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
6. Грива О.А. Тренінг толерантності для підлітків/ О.А.Грива // Завуч. – 2004. – № 35, грудень – С. 9 – 13.
7. Грива О.А. Виховання толерантності в дітей та молоді/ О.А.Грива // Психолог. – 2005. – №21 – 22. – С. 3 – 11.
8. Декларація принципів толерантності // Завуч. – 2004. – №35, грудень. – С. 2 – 4 (вкладка).
9. Толерантність як універсальний принцип життєдіяльності: Методична розробка уроку (9-10 кл.) // Психолог. – 2005. – № 11 – 12. – С.19 – 21.
10. Гордієнко В.Є. Що таке толерантність та ксенофобія? Година спілкування / В.Є.Гордієнко // Класному керівнику УСЕ для роботи. – 2009. – № 10. – С. 26 – 28.

УДК 371.1:378.016

ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНЬОГО КЕРІВНИКА НЗ

Топчій К., студентка магістратури факультету психології та соціальної роботи
Науковий керівник: канд. пед. наук, доц. **Новгородська Ю.Г.**, кафедра педагогіки

Актуальність. Ефективна діяльність навчального закладу неможлива без дотримання всіма учасниками навчально-виховного процесу освітнього законодавства України, що перебуває у процесі постійних змін. Майбутньому керівнику навчального закладу як представнику установи необхідно знати нормативно-правову базу діяльності НЗ та прийняття управлінського рішення в межах правового поля. Управління взаємодією “школа – сім’я” та трудовим колективом неможливе без глибоких знань законів і підзаконних актів, інших джерел права.

Майбутній директор навчального закладу повинен реалізувати управлінську діяльність, розуміючи принципи права, знаючи суб’єктивні права учасників навчально-виховного процесу, способи правового реагування їх відносин? форми захисту їх суб’єктивних прав. Більшість керівників НЗ, маючи достатньо знань, умінь та навичок своєї управлінської діяльності, не завжди компетентні у правових аспектах управлінської діяльності, в силу динамічних змін в базі законодавчого процесу освітньої діяльності та особистісних переконань.

Вивчення проблеми управління навчальним закладом на різних етапах розвитку освіти вивчали А.Васильєва, Р.Вдовиченко, Г.Єльконіна, Т.Шамокова. Концептуальні засади формування правової компетентності вчителів сучасної школи розглядали О.Іванін, В.Валеев.

До проблеми розвитку професійної компетентності педагогів на різних рівнях звертались вітчизняні та зарубіжні дослідники. Її формуванню на рівні навчального закладу присвячені праці С. Гапоненко, О. Гури, Т. Добудько, М. Елькіна, Н. Кузьміної, О. Лебедева, О. Пометун та ін. Компетентність керівника досліджували О. Атласова, Е. Бекетова, В. Бондар, Л. Васильченко, Р. Вдовиченко, І. Гришина, Л. Даниленко, Л. Карамушка, Н. Коломінський, Ю. Конаржевський, Т. Сорочан та ін.

Проблеми підготовки педагогічних працівників та керівників освітніх закладів у системі післядипломної педагогічної освіти розкриваються в сучасних дослідженнях В. Бондаря, В. Воронцової, Л. Даниленко, Г. Єльникової, Л. Калініної, Н. Коломінського, М. Красовицького, Н. Кузьміної, В. Лугового, О. Мармази, Т. Сущенко та ін.

Водночас вивчення теорії і практики правової підготовки майбутніх керівників навчальних закладів показало, що на сьогодні майже відсутні дослідження, предметом яких було б теоретичне обґрунтування змісту й методики формування правової компетентності майбутніх керівників закладів освіти.

Мета статті – теоретично обґрунтувати сутність поняття “правова компетентність” керівника навчального закладу та виявити особливості даного феномену.

Ідеї компетентнісного підходу помітно поширюються в освітньому просторі нашої країни, обговорюються й апробуються в системі професійної підготовки фахівців. Компетентнісний підхід передбачає формування професійних і особистісних якостей, організаторських здібностей, умінь приймати рішення і брати на себе відповідальність, здатності оцінювати соціальні процеси, визначати місце і роль своєї професійної діяльності, знаходити шляхи її удосконалення [6].

На основі теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що поняття “компетентність” давно використовується у філософській, педагогічній, психологічній, управлінській і правовій літературі, однак підвищений інтерес до нього виявляється лише останнім часом.

Узагальнюючи теоретичні напрацювання науковців, можна стверджувати, що найчастіше компетентність розглядається як певний рівень інтегрування знань, умінь, навичок, досвіду та особистих якостей фахівця, який забезпечує ефективність і якість виконуваної ним професійної діяльності.

Однією з провідних компетентностей у професійній діяльності керівника навчального закладу є його правова компетентність, яку науковці розглядають як сукупність орієнтацій у сфері освітньо-правового простору, знань, умінь, навичок і досвіду діяльності щодо визначення кола об'єктів правової діяльності, необхідних для ефективного розв'язання завдань правової освіти у сфері професійної діяльності [6, с.123]

Правову компетентність керівника освітнього закладу В. Олійник розглядає як: високий ступінь володіння правом у конкретній професійно-педагогічній практичній діяльності, глибокі й об'ємні знання законів і підзаконних актів, джерел права, на які він повинен спиратися, реалізуючи управлінську діяльність, розуміння принципів права учасників педагогічного процесу і способів правового регулювання їхніх відносин, ставлення до права як до невід'ємної складової професійної діяльності, здатність захищати і впроваджувати правові відносини в управлінській діяльності в суворій відповідності з правовими й розпорядчими принципами законності [5, с.34].

Правова компетентність – це складне, цілісне й інтегроване утворення, яке передбачає:

- знання про основні сфери та механізми правового регулювання суспільного життя;
- уміння виділяти правові аспекти в життєвих ситуаціях і визначати доцільність їх вирішення правовими засобами;
- уміння аналізувати правову ситуацію, яка склалася, з різних позицій і з урахуванням юридичних процедур;
- уміння бачити правові наслідки рішень, які приймаються;
- готовність та уміння використовувати механізми і засоби правового вирішення проблем.

Сформованість правової компетентності надає керівникові можливість вільно орієнтуватися у правових явищах, визначати правові причинно-наслідкові зв'язки, виділяти та розрізняти правові відносини людини з суспільством та навколишнім середовищем, приймати обґрунтовані життєві та професійні рішення і здійснювати їх відповідно до законодавчих норм.

Сутність правової компетентності керівника навчального закладу визначена як складна, інтегративна професійно-особистісна властивість, зміст якої характеризується сукупністю її складових, до яких належать:

- *діагностико-прогностична* – використання сукупності діагностичних методик з урахуванням прав і особистісної гідності об'єкта педагогічної діяльності для прогнозування: динаміки розвитку учнів; індивідуальні особливості кожного з педагогічного колективу; правового виховання не тільки учнів, а і колективу педагогів;

- *організаційн- управлінська* – планування, організація і здійснення виховної і правової підготовки учасників навчально-виховного процесу, здійснення управлінських рішень в освітній сфері на правовій основі;

- *правовиховна* – реалізація в практичній діяльності правового виховання учасників навчально-виховного процесу, правове інформування суб'єктів і об'єктів педагогічної діяльності у процесі вирішення завдань [2, с.147].

Формування правової компетентності передбачає засвоєння студентом не окремих, відірваних один від одного елементів правових знань, умінь та розвиток професійних і особистісних якостей, а оволодіння комплексною процедурою, в якій для кожного визначеного напряму присутня відповідна сукупність освітніх компонентів, що мають особистісно-діяльнісний характер [1]. Це, зокрема, навчальний компонент, що передбачає три центральних завдання:

- розвиток теоретичного компоненту правової компетентності, який забезпечує майбутнього керівника правовими знаннями (загальноправовими, фаховими, політичними, управлінськими, виховними, психологічними тощо), що сприяють успішній організації професійної діяльності та здійснення правового регулювання трудових відносин, створюють основу для формування сучасного правового мислення, генерують акти правосвідомості, тобто систему відносин до морально-правових норм через призму пізнання права як соціального явища;

- розвиток практичного компоненту правової компетентності майбутнього керівника, який визначається, насамперед, сукупністю професійних умінь і навичок, що зумовлюють

його функціональну готовність вирішувати завдання правової діяльності. Це інформаційно-інтелектуальні, прогностично-проективні, організаційно-регулятивні, виховні, рефлексивні, емоційно-вольові уміння і навички;

- розвиток особистісного компоненту правової компетентності, який утворює такі професійні й особистісні якості, як: професійно-світоглядні (зацікавленість і активність у професійно-правовій підготовці), професійно-поведінкові (вимогливість щодо дотримання правових норм), особистісно-значущі (гуманістична спрямованість особистості, адекватна самооцінка тощо).

Правова компетентність керівника є динамічною характеристикою, що відбиває зміни в оволодінні відповідними компетенціями. У ряді досліджень вказується на те, що правові компетенції, будучи компонентом професійної підготовки в освітньому навчальному закладі, в цілому спрямовані на:

- 1) забезпечення необхідного рівня систематизованих знань про право, процеси його застосування в управлінській діяльності;
- 2) розвиток правових інтересів, правової культури, правового мислення, правових почуттів, пізнавальних і практичних умінь;
- 3) формування правового світогляду;
- 4) формування умінь правової самоосвіти, потреби в удосконаленні правових знань [3, с.15].

У ході наукового пошуку з'ясовано, що правова компетентність майбутнього керівника навчального закладу як інтегративне утворення включає в себе наступні компоненти.

✓ *особистісний компонент* – особистісний потенціал керівника НЗ в процесі формування основ правової компетентності, який відбивається у вигляді правової культури. До неї можна віднести: правосвідомість (ступінь усвідомлення права, упевненість у цінностей права); правові відносини (сукупний зв'язок (відношення), урегульований нормами права, учасники якого мають відповідні суб'єктивні права та юридичні зобов'язання);

✓ *мотиваційно-ціннісний* – усвідомлення керівником значущості управлінської діяльності в сучасному суспільстві з позицій норм законодавства про освіту;

✓ *когнітивний* – засвоєння основних напрямів професійної діяльності відповідно до норм і права, встановлених у сфері освіти;

✓ *організаційно-діяльнісний* – ефективне володіння керівником навчального закладу способами діяльності, розумовими операціями і прийомами, готовність до активної дії (виконання завдань з правової компетентності) [5, с.13].

Взаємозв'язок цих компонентів обумовлює системний, цілісний характер правової компетентності майбутнього керівника навчального закладу.

Висновок

На вищій навчальній закладі покладено завдання закласти базу щодо формування правової компетентності фахівців, після чого майбутні керівники навчальних закладів, отримавши відповідну освіту, будуть конкурентоспроможними, здатними до швидкого реагування щодо змін у трудових функціях, самостійного пошуку та впровадження в діяльність чинних нормативних актів, оцінки ризиків діяльності відповідно до законодавства.

Література

1. Іванін О.М. Формування правової компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2013. – № 7. – С.162-167.
2. Іванін О.М. Концептуальні засади формування правової компетентності вчителів сучасної школи / О.М.Іванін // Проблеми модернізації та систематизації законодавства про освіту України. Доп. наук. конф., Київ 27-28 травня 2010. – К.: Нова – Друк, 2010. – с. 147 – 156.
3. Махрова М.В., Хузина А.Х. К вопросу об определении критериев правовой компетентности // Вестник ОГУ. – 2008. – № 81. – С. 15.
4. Клочкова Д.М. Взаємозв'язок формування правової компетентності майбутнього вчителя з правовим вихованням особистості / Д.М.Клочкова, Н.М.Чернуха // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 12(223). – С. 168–174.
5. Олійник В.В. Формування правової компетентності керівників навчальних закладів у системі післядипломної педагогічної освіти: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / В.В.Олійник; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
6. Реалізація Європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: Матеріали методологічного семінару. – К.: Педагогічна думка, 2009. – 360 с.

ЗМІСТ

Природничо-географічні науки

Башинська О.В. Оцінка поширення релігійно-паломницького туризму в Україні (на прикладі християнських об'єктів паломництва).....	3
Іванова А.В. Геоекологічна ситуація та рівень захворюваності населення (на прикладі Житомирської області).....	6
Кравцова А.В. Асиметричність регіонального розвитку України: методи оцінки, шляхи подолання.....	9
Крижановська М.О. Територіальна організація системи медичного обслуговування населення Чернігівської області та шляхи її удосконалення.....	13
Ліщенко Б.В. Просторові аспекти пострадянської трансформації сільського господарства України.....	16
Мелешко І.В. Історія розвитку природокористування на Чернігівщині (до XX ст.).....	19
Федірко Т.С. Екологічний стан та проблеми використання ґрунтів Чернігівської області....	24

Фізико-математичні науки, інформатика

Богдан В.О. Побудова розв'язків систем лінійних диференціальних рівнянь з параметром та особливою точкою.....	29
Власенко Ю.Ю. Робота з 3D графікою у програмних продуктах AUTODESK.....	35
Грицюк О.В. Особливості android-додатків.....	40
Гусак А.С. Про побудову формального розв'язку лінійної задачі оптимальної швидкодії...	43
Кондратенко М.С. Розробка android-додатків.....	49
Литвиненко С.Г. Порівняння мобільних операційних систем.....	51
Мухомодєєва К.К. Історія створення першої операційної системи ANDROID.....	53
Нестеренко Я.І. Розробка андроїд додатків в Android Studio.....	56
Рудиця О.М. Порівняльна характеристика середовищ створення карт знань.....	59

Історія, право, політологія

Багмут А.Л. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб.....	63
Боженко С.М. Кольоровий Сартр. Для кого творив філософ?.....	66
Вакулко І.О. Повсякденне життя ніжинців у перше десятиріччя застою (1965-1975 рр.)..	69
Войтенко Є.Ю. Характеристика особи неповнолітнього злочинця.....	71
Гринь П.С. Земські установи в системі організації влади у Ніжинському повіті в 1914 – 1917 рр.....	74
Донець А.О. Науково-теоретичні засади дослідження історії повсякденності.....	76
Журавлєва А.А. Образ самоучки в романе Жан-Поль Сартра “Тошнота”.....	80
Костюченко О.І. Козацькі думи як інструмент формування історичної пам'яті та національної свідомості українців.....	81
Кошова І.А. Утворення Давньоруської держави у працях радянських медієвістів.....	85
Лукашевич Т.П. Залізничне будівництво Наддніпрянщини та Південної України пореформеного періоду.....	87
Луценко Н.І. Жіночі рухи в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст.....	91
Мосейчук І.І. Весільні звичаї та обряди Полтавської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.....	94
Моціяка О.П. Кирило-Мефодіївське братство: мемуарна рецепція Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова.....	97
Науменко А.В. Змістові та методичні особливості шкільних підручників з історії середніх віків.....	100
Петруша Я.Р. “Мова ненависті” на теренах українських медіа.....	104
Солодка К.Ю. Еволюція поняття “чиновник” в історичному контексті.....	108
Стахурська А.В. Використання ляльки-мотанки в традиційній українській обрядовості ..	110

Філологічні науки

Іващенко В.В. Ступені порівняння й ступені якості в романі Ліни Костенко “Записки українського самашедшого”.....	115
---	-----

Мазко О.В. Вождь як позитивний герой у літературі українського соцреалізму	118
Орищенко І.М. Проблема тілесності в культурі 20 ст.....	122
Северин О.Д. Проблеми прагмонімної номінації в сучасній українській мові.....	126
Судденко М.С. Основні напрямки лінгвістичної ідентифікації афоризмів	129

Іноземні мови

Колесник Т.М. Розвиток англomовної лексичної компетенції учнів старшої загальноосвітньої школи.....	134
Колесник Т.М. Специфіка навчання англійської мови як другої іноземної в умовах трилінгвізму	137
Кузьменко Ю.М. Навчання аудіювання англomовних текстів учнів старших класів на уроках англійської мови в загальноосвітній школі.....	141

Психологія, педагогіка, соціальна робота

Біловол А.Б. Громадянське виховання у світлі діяльності загальноосвітньої школи	145
Богомаз А.Р. Методична робота як чинник професійного становлення педагогічних кадрів	147
Вітман І.В. Теоретичні аспекти інновацій та інноваційної діяльності.....	150
Гордієнко Ю.М. Професійна мобільність як чинник успішності діяльності майбутнього керівника навчального закладу.....	153
Донець А.С. Виховання почуття патріотизму в українських школярів.....	155
Дорошенко В.В. Інноваційні моделі надання соціальних послуг, регіональний аспект	158
Івахно Н.О. Роль взаємодії сім'ї та школи у вихованні гармонійно розвиненої особистості	161
Ніколаєнко І.В. Психологічні особливості усвідомлення самотності у дорослому віці	163
Оропай Р.О. Проблеми формування культури сімейного дозвілля.	167
Рожнова А. І. Концептуальні засади толерантного виховання	170
Топчій К.В. Правова компетентність як складова управлінської діяльності майбутнього керівника НЗ	173

